

IZBORI : 2023

Završni izveštaj

Februar 2024

CRTA:

**HVALA SVIM GRAĐANIMA, POSMATRAČIMA,
PARTNERIMA I DONATORIMA, BEZ ČIJE
PODRŠKE POSMATRAČKA MISIJA CRTE NE BI
BILA MOGUĆA.**

SADRŽAJ

SADRŽAJ	3
PRILOZI	6
1. SAŽETAK	7
<i>Glavna obeležja izborne kampanje i izbornog dana</i>	7
<i>Preduslovi za razgovor o boljim izborima</i>	9
1.1. Tok izborne kampanje	11
1.2. Tok i ishod izbornog dana	14
1.3. Posle izbornog dana	16
2. POLITIČKI KONTEKST	17
3. RASPISIVANJE IZBORA	20
4. METODOLOGIJA POSMATRANJA IZBORA	22
4.1. Metodologija dugoročnog praćenja izborne kampanje	22
4.2. Izborni dan 17. decembar 2023. godine	23
4.3. Nakon izbornog dana - izborna forenzika	23
4.4. Prethodni izveštaji	24
5. POLOŽAJ POSMATRAČA NA IZBORIMA 2023	26
6. IZBORNA ADMINISTRACIJA PRE IZBORNOG DANA	28
6.1. Republička izborna komisija pre izbornog dana	28
6.1.1. Ocena postupanja Republičke izborne komisije do izbornog dana	28
6.1.2. Odlučivanje Republičke izborne komisije do izbornog dana	29
6.1.3. Polemike u radu i sporna pitanja	30
6.1.4. Zaštita izbornog prava	33
6.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda	34
6.2.1. Ocena postupanja Gradske izborne komisije do izbornog dana	34
6.2.2. Odlučivanje Gradske izborne komisije do izbornog dana	34
6.2.3. Polemike u radu GIK i sporna pitanja	35
6.2.4. Zaštita izbornog prava	36
6.3. Odlučivanje o izbornim listama - falsifikovanje potpisa	37
6.3.1. Republička izborna komisija	37
6.3.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda	38
6.4. Birački spisak	40
6.4.1. Administrativni problemi sa biračkim spiskom: otvorene sumnje, odsustvo podataka	42
6.5. Biračka mesta	44
6.6. Rodna ravnopravnost u organima za sprovođenje izbora	48
6.6.1. Republička izborna komisija	48
6.6.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda	49
7. IZBORNA KAMPANJA	50
7.1. Tok kampanje na terenu	50
7.1.1. Pregled aktivnosti vlasti na terenu	52
7.1.2. Branje granice između partije i države	53
7.1.3. Polarizacija i podsticanje netrpeljivosti, mržnje i nasilja	55
7.1.4. Konflikti, incidenti, opstrukcije i sprečavanje učešća u političkom životu	58
7.1.5. Politički pritisci, ucene i zastrašivanja	60
7.1.6. Kljentelistički odnos prema građanima	62
7.1.7. Sumnja u zloupotrebe ličnih podataka	63
7.2. Pluralizam u medijima	64

7.2.1. Zastupljenost, ton i pristup medijima	65
7.2.2. Izveštavanje pojedinačnih televizija	68
7.2.3. Uloga predsednika Srbije u izbornoj kampanji	69
7.2.4. Jezik medija u službi produbljivanja podela u društvu	72
8. IZBORNI DAN	75
8.1. Metodologija	75
8.2. Izlaznost	75
8.3. Rezultati	77
8.4. Otvaranje biračkih mesta	78
8.5. Tok glasanja	79
8.6. Zatvaranje biračkih mesta i prebrojavanje glasova	81
8.7. Aktivnosti izbornih komisija na izborni dan	81
9. IZBORNA FORENZIKA	83
9.1. Izborna forenzika pre izbornog dana	83
9.1.1. Organizovane migracije birača - koncept i praksa	84
9.1.2. Preseljenje birača i pravo na lokalnu samoupravu	85
9.1.3. Navodi građana o migracijama birača pre izbornog dana	88
Slučaj 1: Stranački organizovane migracije	89
Slučaj 2: Uključenost lokalne administracije	91
Slučaj 3: Centralizovana manipulacija	91
9.1.4. Analiza razlika između biračkog spiska za izbore 2022. i 2023. godine	91
9.1.5. Demografska analiza razlika između biračkih spiskova 2022. i 2023. godine	95
9.2. Činjenice prikupljene i analizirane na dan izbora	96
9.2.1. Analiza izveštaja Crtinih posmatrača na izborni dan	96
9.2.2. Mehanizmi kontrole glasanja birača na izborni dan	100
9.3. Izborna forenzika nakon izbornog dana	100
9.3.1. Dopunska analiza imena birača na lokalnim izborima u Beogradu	100
Identifikacija adresa na kojima je prijavljen sumnjivo veliki broj birača	101
Identifikacija organizovane migracije birača iz Bosne i Hercegovine	101
9.3.2. Analiza raspodele glasova po izlaznosti	105
9.3.3. Analiza obrazaca glasanja prema mestu stanovanja	107
9.3.4. Glasanje van biračkog mesta	110
9.3.5. Ukrštanje analiza	112
9.4. Eksterna validacija	112
9.4.1. Međuopštinska migracija birača	113
9.4.2. Zvaničnici BiH koji glasaju u Srbiji	113
9.4.3. Opravdanja srpskih zvaničnika	113
9.4.4. Reakcije međunarodnih posmatrača	114
10. IZBORNA ADMINISTRACIJA NAKON IZBORNOG DANA	115
10.1. Republička izborna komisija (RIK)	115
10.1.2. Zaštita izbornog prava nakon izbornog dana	115
10.1.3. Ponavljanje izbora i dodela mandata na parlamentarnim izborima	116
10.2. Gradska komisija Grada Beograda (GIK)	117
10.2.1. GIK nakon izbornog dana	117
10.2.2. Antidatiranje izbornog postupka u Beogradu	117
11. KONTROLNE INSTITUCIJE I TELA	120
11.1. Tužilaštvo	120
11.2. Agencija za sprečavanje korupcije	121

11.2.1. Aktivnosti Agencije u posmatranju izborne kampanje	122
11.3. Regulatorno telo za elektronske medije	123
11.3.1 Metodologija i aktivnosti REM-a	124
11.4. Nadzorni odbor za izbornu kampanju	125
12. PODNETE PRIJAVE I ISHODI	127
12.1. Prijave Agenciji za sprečavanje korupcije	127
12.2. Prijave Regulatornom telu za elektronske medije	132
12.3. Prijave Nadzornom odboru za izbornu kampanju	134
12.4. Prijave građana	135
13. PREPORUKE ZA SLOBODNE I POŠTENE IZBORE	136
13.1. Preduslovi za razgovor o boljim izborima	137
13.2. SLOBODA IZBORA I IZBORNO PRAVO: Birački spisak	139
13.2.1. Problem 1: Zloupotreba prebivališta za vršenje promena u Jedinstvenom biračkom spisku	139
13.2.2. Problem 2: Netačnost i neažurnost Jedinstvenog biračkog spiska	140
13.2.3. Pokazatelji problema: Nelegalne i nelegitimne migracije birača	140
13.2.4. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti	141
13.3. SLOBODA IZBORA I BIRAČKO PRAVO: Tužilaštvo	142
13.3.1. Problem: Izostanak hitne i efikasne reakcije tužilaštva u izborima 2023. godine	143
13.3.2. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti	144
13.4. POŠTENI IZBORI: Ravnomerna medijska zastupljenost i sloboda formiranja mišljenja	144
13.4.1. Problem 1: Hroničan izostanak pluralizma	145
13.4.2. Problem 2: Regulatorno telo za elektronske medije na zadatku stvaranja privida pluralizma	145
13.4.3. Pokazatelji problema: Normalizacija promocije samo jedne političke opcije	145
13.4.4. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti	146
13.5. INTEGRITET PROCESA: Izborna administracija	147
13.5.1. Problem 1: Politizacija izborne administracije	148
13.5.2. Problem 2: Manipulacije u vezi sa proširenim sastavom izbornih komisija	148
13.5.3. Problem 3: Nedovoljni kapaciteti Republičke izborne komisije	149
13.5.4. Problem 4: Pravna nesigurnost kao posledica antitadiranja "Službenog lista Grada Beograda"	149
13.5.5. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti	150

PRILOZI

Grafikon 1. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

Grafikon 2. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije u različitim programima televizija sa nacionalnom pokrivenošću

Grafikon 3. Tonalitet predstavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

Grafikon 4. Tonalitet predstavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji u informativnom programu na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću

Grafikon 5. Uloga predstavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji na programima televizija sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

Grafikon 6. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije podjeljeno po televizijama sa nacionalnom pokrivenošću

Grafikon 7: Direktno obraćanje Aleksandra Vučića na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u poslednjoj nedelji izborne kampanje

Grafikon 8: Broj direktnih obraćanja Aleksandra Vučića na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u 2023. godini

Grafikon 9. Izlaznost birača na glasanje na parlamentarnim i beogradskim izborima

Grafikon 10. Izlaznost birača na glasanje na parlamentarnim izborima tokom izbornog dana

Grafikon 11. Projekcija rezultata parlamentarnih izbora

Grafikon 12. Projekcija rezultata beogradskih izbora

Grafikon 13: Distribucija biračkih mesta na osnovu učestalosti retkih imena (izuzeci označeni crveno)

Grafikon 14. Broj državljana Bosne i Hercegovine, koji su u periodu od 2011. do 2022. godine stekli državljanstvo Republike Srbije

Grafikon 15. Odnos raspodele glasova SNS u odnosu na normalnu distribuciju

Grafikon 16. Poređenje rezultata SNSa po BM gde je registrovana/nije registrovana razlika u odnosu na MZ

Grafikon 17. Poređenje rezultata SNSa po BM gde je registrovana/nije registrovana razlika u odnosu na MZ

Grafikon 18. Ukrštanje različitih vidova analiza inbornih manipulacija na biračkim mestima

Tabela 1. Kretanje broja birača 2000-2023. (RIK)

Tabela 2. Kretanje broja birača 2000-2023. (GIK)

Tabela 3. Biračka mesta i prijavljen broj birača za glasanje u inostranstvu na republičkim izborima (RIK)

Tabela 4. Biračka mesta u inostranstvu na izborima 2017, 2020, 2022. i 2023.

Tabela 5. Biračka mesta u Bosni i Hercegovini sa brojem birača, 2022. i 2023.

Tabela 6. Otvaranje biračkih mesta

Tabela 7. Zastupljenost biračkih mesta dostupnih osobama sa invaliditetom

Tabela 8. Otvaranje biračkih mesta

Tabela 9. Najučestalije nepravilnosti zabeležene na biračkim mestima tokom izbornog dana

Tabela 10. Broj birača u Beogradu i ostatku Srbije na izborima 2022. i 2023. godine

Tabela 11. Distribucija sumnjivih biračkih mesta po opštinama u Beogradu

Tabela 12. Biračka mesta po učestalosti retkih imena

Tabela 13. Distribucija identifikovanih birača iz BiH po opštinama u Beogradu

Tabela 14. Broj biračkih mesta po opštinama u kojima je registrovana potencijalna izborna manipulacija

Tabela 15. Broj biračkih mesta na kojima je više od 2,5% birača glasalo van njega

Fotografija 1. Upit u birački spisak pre promene adrese u beogradsku opštinu Grocka

Fotografija 2. Upit u birački spisak nakon promene adrese u beogradska opština Grocka

Fotografija 3. Birač je posledično izbrisan iz biračkog spiska nakon dana izbora, upitom 21. decembra 2023.

Fotografija 4. Rešenje o promeni prebivališta iz opštine bez prava glasa u Srbiji radi upisivanja prebivališta u Beogradu; primer centralizovane manipulacije

Fotografija 5. Rešenje o promeni prebivališta iz opštine bez prava glasa u Srbiji radi upisivanja prebivališta u Beogradu; primer centralizovane manipulacije

Fotografija 6. Rešenje o upisu u birački spisak na osnovu prijave prebivališta

Fotografija 7: Birači sa Kosova ulaze u kombi, Krnjača, Beograd

Fotografija 8: Logistički centar za upućivanje birača unutar Beogradske arene

Fotografija 9: Nakon otkrivanja Arene, autobusi su premešteni na pijacu Kvantaš

Mapa 1: Lokalni izbori održani na delu teritorije Srbije (zeleno)

1. SAŽETAK

Vanredni parlamentarni i beogradski izbori nisu bili slobodni i poštenu.

Rezultati izbora su u znatnoj meri proizašli iz prednosti koje je vladajuća stranka stekla na protivzakonit način, uz saučesništvo više državnih institucija i organa vlasti – pre svega Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave i Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i organa pojedinih lokalnih samouprava.

Od trenutka raspisivanja izbora institucije su sve bezobzirnije otpuštale kočnice zakona, što je dovelo do toga da rezultati lokalnih izbora u Beogradu ne odražavaju slobodno izraženu volju građana, ali i do značajno narušenog legitimiteta ishoda parlamentarnih izbora.

Nadležne institucije ignorišu obilje dokaza i osnovanih sumnji, ne samo o grubim povredama demokratskih načela, nego i o nizu krivičnih dela u izbornom procesu. Time su dodatno učvršćeni principi nekažnjivosti i pravne nesigurnosti, za šta su najviše odgovorni tužilački organi.

Spektar teških ugrožavanja prava birača i kandidata obuhvata beskrupulozne pritiske na građane, manipulacije biračkim spiskom, falsifikovanja potpisa podrške kandidovanim listama, zloupotrebe ličnih podataka građana i lažiranje datuma objave rezultata izbora u Službenom listu grada Beograda, koje je počinjeno kako bi se opozicija sprečila da iskoristi zakonski rok za osporavanje izbora pred Ustavnim sudom.

Takvo nasilje nad zakonom ne bi bilo moguće bez pasivnosti, ali i direktne upletenosti institucija, odnosno državnih službenika sa raznih nivoa hijerarhije. Pokretanje krivičnih i disciplinskih postupaka za utvrđivanje odgovornosti i kažnjavanje nalogodavaca i izvršilaca kriminalnog rušenja integriteta izbora nameće se kao preduslov za svaki dalji razgovor o izbornom procesu.

Sa stanovišta posmatračke misije, uznemirujuća je spoznaja da su pod naletom i težinom dokaza o nelegalnom i nelegitimnom izbornom inženjeringu, odnosno organizovanim migracijama birača, donekle u senci ostali hronični problemi izbora u Srbiji: politički klijentelizam i pritisci na birače, medijska neravnopravnost, zloupotreba javnih resursa i funkcija – iako su i oni na ovim izborima bili još izraženiji nego pre.

Nalazi Posmatračke misije Crte pokazuju ozbiljne neregularnosti na 13 odsto biračkih mesta na parlamentarnim izborima, dok na beogradskim izborima udeo takvih birališta iznosi čak 21 odsto.

Glavna obeležja izborne kampanje i izbornog dana

- **Brisanje granice između države i (dominantne) partije** preraslo je u situaciju u kojoj je **državni aparat delovao kao sredstvo za sprovođenje kampanje** Srpske napredne stranke. Upotreba države za partijske interese manifestovala se u širokom rasponu – od vanrednih budžetskih davanja do angažovanja državnih institucija u širenju govora mržnje i difamaciji opozicije. O intenzitetu zloupotrebe funkcije Predsednika Republike govori činjenica da je čak 60 odsto građana mislilo da je Aleksandar Vučić kandidat na ovim izborima, a skoro četvrtina građana bila je u zabludi da su u toku predsednički izbori.

- Usled **dokazane (namerno i nenamerno proizvedene) netačnosti biračkog spiska** nastala je konfuzija u vezi s tim ko ima i gde ima ili nema pravo da glasa, čime je pojačana sumnja u mogućnost da izbori odražavaju stvarnu volju građana.
- Bez presedana i bez obrazloženja doneta je odluka da se istovremeno s vanrednim parlamentarnim i beogradskim održe i vanredni lokalni izbori u trećini lokalnih samouprava u Srbiji. Time su omogućene organizovane migracije birača iz opština u kojima nije bilo izbora ka Beogradu i drugim gradovima gde su održavani izbori, a sve to kako bi Srpska napredna stranka ostvarila bolji rezultat na lokalnu. Zarad organizovanja migracija birača vršene su manipulacije biračkim spiskom, i to uglavnom kršenjem zakona koji reguliše pitanje prebivališta građana. **Takva praksa narušila je jednakost izbora i u suštini ugrozila Ustavom i zakonom zajemčeno pravo na lokalnu samoupravu svakog građanina.**
- **Nekažnjivost za krivična dela u izbornom procesu omogućena je izostankom postupanja tužilaštva** po službenoj dužnosti u slučajevima za koje su javno izneti dokazi, kao npr. u slučaju protivzakonitih intervencija u biračkom spisku, falsifikovanih potpisa birača u procesu podnošenja izbornih kandidatura, kupovine glasova, višestrukog glasanja, pritisaka na birače, itd.
- Čak polovina proglašeni lista na beogradskim izborima je pod osnovanom sumnjom za **falsifikovanje potpisa podrške za kandidaturu**. Ispostavilo se da je tim krivičnim delima omogućeno da vlast, konstruišući **privid pluralističke izborne ponude, obezbedi sebi kontrolu nad odlučivanjem u Gradskoj izbornoj komisiji**. Do sada nezabeleženim odlaganjem, odnosno lažiranjem datuma objavljivanja Službenog lista Grada Beograda s konačnim rezultatima beogradskih izbora **ukinuto je pravo na delotvorni pravni lek**.
- Zaposlenima u javnom i državnom sektoru, kao i najranjivijim socijalnim grupama, odnosno korisnicima usluga sistema socijalne zaštite, bila je **uskraćena ili ograničena sloboda izbora, usled izloženosti pritiscima i drugim mehanizmima političkog klijentelizma**.
- Medijska neravnopravnost, odnosno **neravnoteža u korist vladajuće stranke bila je još drastičnija nego na prethodnim izborima**. Umesto da profesionalno pruže objektivne informacije o kompletnoj izbornoj ponudi i društveno-političkom kontekstu u kojem se odvijala kampanja, **najuticajniji mediji, uključujući i Javni medijski servis RTS, izložili su građane ekstremnoj propagandnoj ofanzivi**. Iako nije bio kandidat, na televizijama s nacionalnom pokrivenošću predsednik Srbije, Aleksandar Vučić, zauzeo je gotovo trećinu vremena u udarnim terminima i dve trećine vremena u informativnim programima.
- REM, **Regulatorno telo za elektronske medije, ponovo je demonstriralo skoro potpunu nezainteresovanost za sopstvene zakonske obaveze**, tj. za obezbeđivanje ravnopravnosti učesnika izbora u medijima i zaštitu prava birača na kvalitetnu informisanost.
- Kampanja se odvijala u atmosferi punoj tenzija. Mediji, ali i najviši državni zvaničnici širili su **zapaljivu, dehumanizujuću retoriku, a u nemalom broju slučajeva izborni akteri, građani, ali i posmatrači izbora bili su izloženi verbalnom, pa i fizičkom nasilju**. Na ovim izborima su i posmatrači Crte prvi put bili žrtve brutalnog fizičkog napada, koji je izveden naočigled policajaca, u dvorištu lokalne policijske stanice, u koju su se zaputili kako bi prijavili krivično delo cirkularnog glasanja.

- Zbog slučajeva kupovine glasova i cirkularnog glasanja, Crta je policiji podnela rekordan broj prijava. Često beležene nepravilnosti tokom izbornog dana bile su i: **izostanak mera za utvrđivanje identiteta i zaštite pravila “jedan čovek - jedan glas”, narušavanje tajnosti i kontrolisano glasanje, višestruko glasanje, prisustvo neovlašćenih lica na biračkim mestima, unapred popunjeni izvodi iz biračkog spiska** itd.
- **Ovlašćenja, kapaciteti i autoritet izborne administracije ponovo su se pokazali nedovoljnim za zaštitu integriteta izbornog procesa** i pored povećane transparentnosti i proaktivnosti nekih njenih delova.

Navedene činjenice jasno potvrđuju da relativno kratak period od prethodnih izbora (april 2022. godine) nije iskorišćen za unapređenje izbornih uslova i da je postojeći zakonski okvir neefektivan.

Predstavnici vlasti pokazali su zabrinjavajući otklon od međunarodnih demokratskih standarda u tretmanu posmatrača izbora. Umesto istragama dokaza o nepravilnostima i razgovoru o hroničnim problemima u izborima, javnost je svedočila neosnovanim optužbama i uvredama koje su na račun međunarodnih posmatrača i Posmatračke misije Crte iznosili najviši državni zvaničnici, uključujući i predsednika Srbije Aleksandra Vučića i predsednicu Vlade Anu Brnabić, kao i vlasti bliske medije.

Preduslovi za razgovor o boljim izborima

Zaključak Posmatračke misije Crte je da nije moguće pristupiti unapređenju zakonskog okvira i prakse sprovođenja izbora, odnosno održavanju narednih izbora u Srbiji, dok se ne ispune određeni preduslovi.

1. Uspostavljanje pravovremene i neselektivne odgovornosti zbog kršenja zakona u izborima.

Borba protiv nekažnjivosti osnovni je preduslov vladavine prava i izgradnje poverenja građana da institucije Srbije, državni organi i javne ustanove služe da štite zakone i interese države i javnosti unutar svojih nadležnosti, standarda etike i profesionalne službe, ne dopuštajući da bilo koji partijski ili privatni interes bude pretpostavljen toj obavezi.

- *Utvrđiti odgovornost za izostanak postupanja tužilaštva u izbornom procesu i selektivno postupanje po prijavama građana. Pozvati na krivičnu i disciplinsku odgovornost rukovodioce u osnovnim tužilaštvima u Beogradu, Višem javnom tužilaštvu u Beogradu i Vrhovnom javnom tužilaštvu, po osnovu zloupotrebe službenog položaja i propuštanja korišćenja ovlašćenja za kontrolu postupanja i nadzor nad radom nižih javnih tužilaštava.*
- *Tužilaštvo mora hitno i neselektivno da se angažuje u utvrđivanju istine i odgovornosti za kršenja zakona u izbornom procesu, uključujući i dela počinjena pod okriljem institucija države Srbije, primarno u Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave (uključujući i Upravni inspektorat), kao i u Ministarstvu spoljnih poslova i Generalnom konzulatu u Banja Luci.*
- *Državne institucije, organi i ustanove moraju da pokrenu disciplinske postupke i iskoriste sve mehanizme interne kontrole protiv službenika koji su nesavesno, neovlašćeno i protivzakonito vršili promene u biračkom spisku, menjali prebivališta i boravišta građanima i vršili druge*

zloupotrebe položaja.

- *Hitno se moraju procesuirati overitelji koji su učestvovali u falsifikovanju izjava podrške birača za kandidaturu izbornih lista i lica koja su neovlašćeno raspolagala ličnim podacima birača.*
- *Nadležna javna tužilaštva moraju da pokrenu postupke radi utvrđivanja krivične odgovornosti službenika u policijskim stanicama koji su nesavesnim radom u službi i zloupotrebom službenog položaja vršili promene prebivališta suprotno propisanim obavezama i procedurama.*
- *Nadležna javna tužilaštva moraju da pokrenu krivične postupke protiv odgovornih za sastavljanje netačnih biračkih spiskova iz člana 158 Krivičnog zakonika.*
- *Upravni inspektorat mora da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka protiv svakog odgovornog lica u organima nadležnim za ažuriranje biračkog spiska koje nije obezbedilo njegovu tačnost i ažurnost.*
- *Po konstituisanju Narodne skupštine, u najkraćem roku, neophodno je pokrenuti postupak za razrešenje svih osam članova Saveta Regulatornog tela za elektronske medije zbog nepravilnog i nesavesnog postupanja i istovremeno raspisati javni poziv za predlaganje kandidata za izbor novih članova Saveta.*
- *Po konstituisanju novog saziva Saveta Regulatornog tela za elektronske medije, sprovesti postupak utvrđivanja eventualnih povreda obaveza ili nepoštovanja uslova predviđenih dozvolom kod pružalaca medijskih usluga kojima REM izdaje dozvole za emitovanje i, u slučaju postojanja povreda, preduzeti zakonom propisane mere koje uključuju i oduzimanje dozvole.*
- *Upravni odbori javnih medijskih servisa, koje bi birao novi saziv Saveta REM-a, da pokrenu postupke za razrešenje generalnih direktora i glavnih i odgovornih urednika informativnog programa, te da sprovedu konkurse za popunjavanje ovih funkcija i na te funkcije izaberu lica koja će svoje obaveze izvršavati u skladu sa zakonom i načelima javnih medijskih servisa.*

2. Tačan i nekompromitovan birački spisak ključni je preduslov za održavanje demokratskih izbora pošto se bez njega ne može ustanoviti volja birača na izborni dan. Kao i u ranijim izbornim procesima, negativna percepcija biračkog spiska u javnosti utemeljena je na nedostatku pravovremenih i dovoljnih podataka i činjenica o njegovom stanju i izvor je nepoverenja javnosti u izborni proces. Ključni problem u izbornom procesu u vezi s biračkim spiskom jeste njegova netačnost na koju je dodatno uticala migracija, odnosno "preseljenje" birača, kao i neažurnost u njegovom vođenju. Migracija birača je značajna u kontekstu lokalnih izbora, posebno onih održanih u glavnom gradu, dok je neažurnost problem koji se ponavlja iz izbora u izbore.

- *Neophodno je da nezavisna komisija sačinjena od međunarodnih i domaćih eksperata sprovede reviziju biračkog spiska u skladu s međunarodnim standardima i preporukama ODHIR-a. Nakon utvrđivanja činjeničnog stanja bez odlaganja pristupiti sastavljanju tačnog biračkog spiska i uspostavljanju mehanizama koji osiguravaju njegov integritet.*

3. Neophodno je značajno unapređenje profesionalnih standarda u radu Radio-televizije Srbije i Radio-televizije Vojvodine kako bi te kuće i stvarno, a ne samo nominalno, funkcionisale kao

javni medijski servis građana Srbije. Slobodno formiranje volje birača, kao okosnica slobodnih izbora, u značajnoj meri počiva upravo na istinitom, potpunom i blagovremenom informisanju i podsticanju pluralizma političkih ideja u elektronskim medijima. Otvaranje javnih medijskih servisa RTS i RTV prema različitim političkim opcijama i značajno veća posvećenost tih kuća obavezi objektivnog i blagovremenog informisanja i edukovanja građana prvi je korak u uspostavljanju političkog pluralizma u medijima.

1.1. Tok izborne kampanje

U manje od dve godine, **na brzinu i bez društveno-političkog konsenzusa**, održani su novi vanredni parlamentarni i beogradski izbori. Raspisani su i vanredni pokrajinski izbori, a bez presedana i jasnog obrazloženja, doneta je odluka da se pola godine pre redovnog termina održe vanredni lokalni izbori u trećini opština u Srbiji.

Izbori su raspisani u okolnostima **izraženih, unapred stečenih prednosti vlasti** u medijima, zloupotrebom institucija i javnih funkcija za vođenje kampanje protiv političkih protivnika i talasima jednokratnih novčanih pomoći koje su uoči i tokom izbora deljene različitim društvenim grupama. Izbori su raspisani u atmosferi političkih, socijalnih i ekonomskih tenzija, i nakon masivnih i dugotrajnih građanskih protesta zbog masovnih ubistava koja su u maju 2023. odnela 19 života, većinom dece i mladih. Izbornu kampanju obeležio je i veći broj socijalnih protesta koje je vlast označavala kao aktivnosti opozicije.

Iako nije bilo formalnih i tehničkih ograničenja za učešće na izborima i njihovo organizovanje, minuli izborni proces izneo je na videlo sve nedostatke postojećeg modela izborne administracije i institucionalne kontrole nad primenom zakona.

Pokazalo se da je nekažnjavanje kršenja zakona iz prethodnih izbora dovelo do još težih zloupotreba i popuštanja mehanizama kontrole. Kao i za izbore 2022. godine, i ovog puta je **proces kandidovanja kompromitovan falsifikovanjem potpisa podrške birača**. Čak polovina proglašanih izbornih lista za beogradske izbore je pod sumnjom za falsifikovanje potpisa podrške za kandidaturu. **Sporni su potpisi koji su overavani u opštinskim administracijama**. Istorijski gledano, **u pitanju je potencijalno najobimniji slučaj falsifikovanja na izborima u Srbiji** koji je do zaključenja izveštaja ostao bez institucionalnog odgovora.

U javnosti su se javili navodi o manipulacijama biračkim spiskom. Nedostatak pravovremenih i potpunih informacija o stanju biračkog spiska iz izbora u izbore je izazivao sumnju u zloupotrebu i kompromitovanost evidencije birača. Crti se obratio veliki broj građana zbog **poziva za glasanje koji su stigli za osobe koje, kako su tvrdili, ne žive na njihovim adresama**. Uprkos navodima o **organizovanim migracijama birača, prvenstveno zarad glasanja na lokalnim izborima u Beogradu**, institucije Srbije, prvenstveno Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, nisu preduzele korake kojima bi otklonile sumnje javnosti u manipulacije biračkim spiskom.

Pritisци na birače su produbljeni, rasprostranjeni celom zemljom i sprovedeni raznolikim mehanizmima prvenstveno u sistemu javne uprave, socijalnih i zdravstvenih službi, obuhvatajući i njihove zaposlene i njihove korisnike. O intenzivnijem karakteru pritisaka u poslednjim nedeljama kampanje govori činjenica da su zabeleženi slučajevi zadiranja u privatnost, zdravstvenu situaciju i mesto stanovanja, uz sada već uobičajene zahteve zaposlenima i korisnicima usluga javnog sektora da se za stranku glasa ili da se pomogne njena infrastruktura u kampanji.

Podaci do kojih su došli posmatrači Crte takođe izazivaju sumnju da su stranke neovlašćeno posedovale privatne podatke različitih grupa građana i koristile ih za targetirane pritiske i potkupljivanja birača. Izborni klijentelizam intenziviran je u završnici kampanje. Ciljana distribucija materijalnih poklona socio-ekonomski ugroženim građanima jedan je od indikatora zloupotrebe podataka iz javnih evidencija o socijalnom statusu građana. Takođe, ovaj period obeležila su svedočanstva o direktnim razmenama materijalnih poklona ili usluga za glas. Sagovornici su ukazivali na **atmosferu straha**, ali i na **nepoverenje prema institucijama** zbog kojeg, kako navode, ne prijavljuju takve slučajeve.

Neposredno učešće države u kampanji bilo je još izraženije nego u ranijim izbornim procesima. Tokom čitave izborne kampanje teško se uočavala granica između aktivnosti vladajuće stranke i države. U nešto više od 45 dana izborne kampanje, posmatrači Crte su zabeležili oko **800 pojavljivanja visokih državnih funkcionera u lokalnim zajednicama. Samo u 11 odsto opština i gradova nije zabeležena poseta nekog od državnih funkcionera. Zabeleženo je i oko 260 slučajeva zloupotrebe javnih resursa u kampanji širom Srbije, u kojima je dominantno učestvovala najsnažnija vladajuća stranka.**

Pojavljivanje predsednika Srbije Aleksandra Vučića preplavljivala su javni prostor, ostavljajući utisak da su u Srbiji u toku predsednički, a ne parlamentarni, pokrajinski i lokalni izbori. Čak 60 odsto građana je bilo stava da je predsednik Srbije kandidat na izborima, dok je skoro četvrtina verovala da se u Srbiji održavaju predsednički izbori. Iako formalno više nije predsednik Srpske napredne stranke, predsednik države, Aleksandar Vučić, predstavljao je centralnu figuru po kojoj je vladajuća lista nosila naziv i zasnivala svoju kampanju na brendu "AV". **Pod ovu centralnu figuru u kampanji su se podvodili i stranka i država i narod, inisiniirajući da su oni na istoj strani, neka vrsta jedinstvenog entiteta, što je vodilo do izjednačavanja predsednika Srbije ne samo sa strankom, već i državom i narodom.**

Izborna kampanja održana je u stanju još veće medijske neravnopravnosti učesnika nego na prethodnim izborima - predstavnici vlasti zauzeli su ukupno 72 odsto medijskog vremena do izbornog dana, u poređenju sa 64 odsto tokom izbora 2022. U preostalom vremenu televizije s nacionalnom pokrivenošću su često predstavljale **opozicione kandidate u negativnom tonu.** Zakonske obaveze zbog kojih se u periodu kampanje uvode izborni blokovi, posebna pravila za Radio-televiziju Srbije, odnosno preporuke za komercijalne medije, i zabrana medijima da izveštavaju o aktivnostima javnih funkcionera nisu doprinele balansiranosti i objektivnom informisanju birača o izbornoj ponudi. Dok je zastupljenost u izbornim blokovima bila gotovo ujednačena, ukupnom disbalansu u zastupljenosti doprineli su redovni, inače mnogo gledaniji, informativni programi - u kojima je vladajuća većina je zauzela više od 90 odsto vremena.

Netrpeljivost i govor mržnje koje su vladajuće stranke i najuticajni mediji, ali i pojedini akteri iz redova opozicije, plasirali u javnosti, bili su izraženiji nego na bilo kojim izborima koje je Crta posmatrala od 2016. godine. Opasne insinuacije da opozicija i drugi akteri planiraju da nasilnim putem osporavaju rezultate izbora, spremaju napad na predsednika Srbije, njegovu porodicu i državu, i da je jedini cilj opozicije "mržnja", "izazivanje haosa" i "destabilizacija Srbije", bile su plasirane kroz kanale institucija, izjave najviših zvaničnika i najuticajnije medije. Sa druge strane, u obraćanjima predstavnika opozicije upućivana je snažna kritika vlasti koja je u nekim slučajevima prezentovana kroz upotrebu etiketizacije, stereotipizacije i govora koji podstiče netrpeljivost.

Poruke netolerancije i mržnje predstavnika političkih stranaka nisu adresirale samo političke protivnike, već su posredno i neposredno upućivane i **medijima, civilnom sektoru i građanima**. Na meti verbalnih napada su se nalazili i pojedinci okupljeni oko inicijative "ProGlas", koja je vodila kampanju za izlazak na izbore i prikupila više od 190.000 potpisa podrške građana. Javne ličnosti koje su učestvovala na tribinama ove inicijative su od strane vladajuće stranke i medija bliskih vlastima optuživani da "vode specijalni rat protiv države".

Evidentirano je više slučajeva nasilja, incidentnih situacija i napada na pojedince u poslednjim nedeljama kampanje. Tokom kampanje, **Crta je identifikovala 40 slučajeva** incidenata s elementima verbalnog i fizičkog nasilja. Sagovornici Crtinih posmatrača koji dolaze iz redova vlasti i opozicije, kao i institucija, svedočili su i o **pritiscima kojima se u lokalnim sredinama pokušava sprečiti ravnopravno političko nadmetanje i održavanje javnih događaja aktera koji se kritički odnose prema aktuelnoj vlasti.**

Kontrolne institucije i tela ostala su nevidljiva. Regulatorno telo za elektronske medije, uprkos pojačanim obavezama, u ovim izborima je bilo potpuno pasivno i netransparentno, uz otvoreno zanemarivanje zakona. REM je tek nakon izbornog dana objavio deo podataka iz monitoringa kampanje i to samo one koje je prikupio u nadzoru nad javnim medijskim servisima i kablovskim televizijama, dok je odloženo objavljivanje nalaza koji se odnose na privatne televizije sa nacionalnom pokrivenošću. **Skrivanjem dela podataka, REM je doprineo stvaranju iskrivljene slike o pluralizmu u kampanji.** Prve prijave takođe su razmatrane tek nakon izbornog dana, mimo propisanih rokova u zakonu. Jedini postupak koji je REM pokrenuo nije okončan do dana zaključenja ovog izveštaja. Postupanje **Agencije za sprečavanje korupcije**, iako daleko manje pasivno, **ostalo je bez efekata usled slabog profesionalnog integriteta i nezavisnosti u radu.**

Crta je zbog različitih nepravilnosti i kršenja zakona u izborima **podnela skoro 100 prijava različitim institucijama:**

- **Regulatornom telu za elektronske medije Crta je podnela 29 prijava, ali REM ni po jednoj nije postupio tokom kampanje uprkos zakonskim obavezama i rokovima.** Tek po izbornom danu je REM obavestio Crtu da u slučaju pet prijava nema mesta pokretanju postupka, dok se o ostalim prijavama nije izjasnio ni skoro dva meseca od završetka kampanje.
- **Agenciji za sprečavanje korupcije Crta je podnela 51 prijavu** zbog slučajeva zloupotrebe javne funkcije i zloupotrebe javnih resursa (14), kao i nedozvoljenih stranačkih aktivnosti u kampanji (37). Agencija je do sada odlučila po 46 prijava i u 23 slučaja je utvrdila povredu zakona.
- Zbog slučajeva negativne kampanje, Crta je podnela i **pet prijava Nadzornom odboru Narodne skupštine Republike Srbije.**
- **Crta je podnela sedam prijava policiji** povodom navoda posmatrača koji su, tokom izbornog dana, **uočili događaje koji upućuju na kupovinu glasova.**
- Na osnovu prijava koje je dobila od građana, **Crta je do zaključenja izveštaja pripremila i predala pet krivičnih prijava, od kojih je četiri podneto protiv nepoznatih službenih lica u Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave, Generalnom konzulatu Srbije u Republici Srpskoj, i gradskim upravama Novi Sad i Beograd zbog manipulacija sa biračkim spiskom i biračkim pravom i jednu krivičnu prijavu protiv NN lica zbog sastavljanja netačnih biračkih spiskova.**

Crta se u ovom izbornom procesu u više navrata obraćala direktnim dopisima ili javnim apelima nadležnim institucijama, **Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave, tražeći da učine dostupnim podatke koji bi otklonili sumnje u manipulacije biračkim spiskom i biračkim pravom.** Podaci koji bi omogućili neophodnu analizu kretanja promena prebivališta u Beogradu nisu objavljeni, niti su u potpunom obliku stigli na Crtinu adresu.

Nije zabeležen nijedan slučaj hitnog postupanja tužilaštva na osnovu javno dostupnih informacija i dokaza o krivičnim delima u vezi sa izborima. Sve javne informacije se odnose na postupanje pojedinačnih tužilaštava po nekim od prijava građana, gde je poznat broj prijava i formiranih predmeta, ali ne i preduzete aktivnosti. Poznato je da je Prvo osnovno tužilaštvo u Beogradu formiralo pet predmeta na osnovu informacija dobijenih od Gradske izborne komisije Beograda i Republičke izborne komisije povodom slučajeve falsifikovanja potpisa građana. **Šokantna je i bez presedana činjenica da je tužilaštvo obavestilo javnost da je za kršenja zakona u izbornom procesu nadležna izborna administracija.**

Uprkos javno dostupnim tvrdnjama, izveštajima i informacijama o slučajevima nezakonite dodele prebivališta licima koje ne ispunjavaju potrebne uslove za dobijanje prebivališta u Beogradu, kao i o **organizovanim migracijama birača, tužilaštvo u Beogradu nije preduzelo niti jednu radnju,** niti se na bilo koji način oglasilo. **Reakcija tužilaštva je izostala** i u slučaju istraživačkog teksta koji je objavio CINS, u kome se iznose **sumnje na primanje i davanje mita u vezi s glasanjem, zloupotrebu službenog položaja i ličnih podataka, nezakonito finansiranje političkih aktivnosti,** odnosno čitavog niza krivičnih dela oko organizovanja i rada "call centra" Srpske napredne stranke.

U slučaju napada na posmatrače Crte na izborni dan u dvorištu policijske stanice u Odžacima, Osnovno javno tužilaštvo u Somboru je formiralo predmet, kvalifikujući taj napad kao krivično delo "nasilničkog ponašanja". U konkretnom slučaju, na osnovu dostupnih informacija, pokazuje se da **policijски službenici nisu adekvatno reagovali kako bi sprečili napad na posmatrače, niti su osigurali njihovu bezbednost** iako su bili svesni da postoji ozbiljna i neposredna pretnja. Postoje i **indicije da policija nije preduzela sve neopohodne mere da se pronađu počinioci, kao i da se otkriju i obezbede dokazi.**

1.2. Tok i ishod izbornog dana

Vanredni parlamentarni izbori u Srbiji, kao i vanredni lokalni izbori u Beogradu održani su 17. decembra 2023. godine. Na parlamentarnim izborima pravo glasa imalo je 6.500.666 birača na ukupno 8.273 biračkih mesta (od kojih je 29 u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, a 81 biračko mesto u inostranstvu, u 35 država), dok je na beogradskim izborima pravo glasa imalo 1.613.369 birača, na 1.180 biračkih mesta.

Posmatračka misija Crte posmatrala je parlamentarne i izbore za odbornike Skupštine grada Beograda na dva reprezentativna i slučajna uzorka veličine 500 biračkih mesta u Srbiji i 500 u Beogradu (bez inostranstva, zavoda za izvršenje krivičnih sankcija i birača sa Kosova i Metohije). Na osnovu rezultata prikupljenih sa uzoraka biračkih mesta, na parlamentarnim izborima zabeležena je gotovo identična izlaznost kao i na prethodnim izborima u aprilu 2022. godine - 58,9 odsto (margina greške 0,9%). Izlaznost na beogradskim izborima od 58,3 odsto (margina greške 0,4%) je za 1,1 procentni poen viša nego na istim izborima u aprilu 2022. godine, dok je čak za 7,3 procentna poena viša nego 2018. godine.

Na biračkim mestima za oba nivoa izbora zabeležen je veliki broj nepravilnosti. **Crtini posmatrači su svedočili nedovoljno razvijenoj izbornoj i političkoj kulturi koja toleriše, ali i podstiče ponašanja koja su u suprotnosti sa procedurama i zakonima.** Nedovoljna obučenost, nemar i neozbiljni pristup članova biračkih odbora zabeleženi su najpre u manjim i ruralnim sredinama i sredinama sa preovlađujuće starijom populacijom.

Na čak **20 odsto** biračkih mesta na parlamentarnim izborima i **17 odsto** na beogradskim, **nije korišćena UV lampa u skladu sa zakonom. Identitet birača nije propisno utvrđivan na 13 odsto** biračkih mesta na parlamentarnim izborima, dok je u Beogradu procenat tih mesta svega tri odsto. Ovi nalazi **ukazuju na rasprostranjenu normalizaciju nepoštovanja procedura što otvara prostor za dalje izborne manipulacije.**

Na biračkim mestima za beogradske izbore nesrazmerno češće je dolazilo do nepravilnosti vezanih za birački spisak, u poređenju sa parlamentarnim izborima. Na svakom petom biračkom mestu u Beogradu (20 odsto) zabeleženi su slučajevi da birači nisu pronađeni u biračkom spisku, dok je to slučaj na skoro svakom desetom mestu na parlamentarnim izborima (devet odsto).

Izveštaji Crtinih posmatrača sa izbornog dana potkrepljuju nalaze dugoročnog posmatranja koji sugerišu da su stranke na vlasti intenzivno vršile pritisak na birače i potkupljivale ih, kao i da su mehanizmi kojima ove stranke vrše kontrolu nad biračima strogi i unapred organizovani. Jedan od takvih mehanizama je i **zloupotreba biračkog spiska zarad organizovanja migracije birača,** kako bi glasali na lokalnim izborima. Tajnost glasanja je bila narušena na oko pet odsto biračkih mesta kako u Beogradu, tako i u Srbiji.

Okolnosti koje bude sumnju na kupovinu glasova su zabeležene na preko deset odsto biračkih mesta u Beogradu (11 odsto) i Srbiji (12 odsto). U Beogradu, nešto češće nego u ostatku Srbije su zapaženi i slučajevi **unapred popunjenih glasačkih listića** koji ukazuju na cirkularno glasanje. U Beogradu su češće nego u Srbiji zabeleženi slučajevi **dovođenja birača na glasanje protiv svoje volje.**

Zabeleženo je **nekoliko slučajeva fizičkog nasilja na biračkim mestima** u Beogradu i Srbiji, a jedan od njih uključuje i **napad na Crtine posmatrače u dvorištu lokalne policijske stanice u Odžacima.** Crtini **posmatrači su bili meta pritisa i pretnji na samom biračkom mestu ili u okolini biračkih mesta,** što je bilo zabeleženo na sam izborni dan (nešto češće u Beogradu, nego u ostatku Srbije), ali je razmera pretnji postala jasna tek u danima nakon izbora kada su posmatrači počeli da se javljaju sa prijavama dodatnih nepravilnosti, jer su bili previše uplašeni da to učine na sam dan izbora.

Crta je tokom izbornog dana podnela **sedam prijava policiji zbog sumnji na kupovinu glasova i cirkularno glasanje,** kao i **dve prijave zbog zastrašivanja i fizičkog napada na posmatrače.**

Finalna ocena Posmatračke misije Crte je da je svako peto biračko mesto u Beogradu (21 odsto) bilo kontaminirano ozbiljnim neregularnostima koje su uticale na ishod glasanja, dok je na parlamentarnim izborima 13 odsto takvih biračkih mesta.

Na pomenutih 21 odsto biračkih mesta u Beogradu glasa 152.700 birača, a na 13 odsto biračkih mesta na parlamentarnim izborima pravo glasa ima 72.992 birača.

Nalazi Crte o broju kompromitovanih biračkih mesta u Beogradu su rezultat ukrštanja više različitih statističkih analiza i izveštaja posmatrača na izborni dan. Crta je posebno pratila

informacije dobijene iz dugoročnog posmatranja o nezakonitim i nelegitimnim promenama u biračkom spisku zarad organizovanja migracije birača iz drugih delova Srbije i država u okruženju ka Beogradu, odnosno drugim mestima u kojima su održani izbori 17. decembra. Na sam izborni dan u Beogradu, posmatrači Crte su izvestili sa 71 biračkog mesta na uzorku pojedinačne situacije koje su ukazivale na organizovano dovođenje birača, uključujući i slučajeve nadziranog glasanja, glasanja pod pratnjom i potencijalne manipulacije biračkim spiskom i identitetom birača.

Slučajevi "migracije birača" koje su posmatrači Crte zabeležili tokom izbornog dana u Beogradu su samo vrh ledenog brega. Dodatna analiza kojom su poređena imena birača registrovanih za lokalne izbore u Beogradu 2023. godine i opšte izbore u Bosni i Hercegovini 2022. i 2018. godine, pokazala je da **na preko 1.400 adresa u Beogradu prebivalište imaju grupe birača iz Bosne i Hercegovine što im daje pravo glasa na lokalnim izborima.**

1.3. Posle izbornog dana

Postupak koji je vodio ka proglašenju konačnih rezultata izbora, odnosno zaštite biračkih prava, bio je opterećen nepoverenjem opozicije i javnosti u ishode izbornog dana, prvenstveno kada se radi o beogradskim izborima. Antidatiranje objavljivanja ukupnog izveštaja o rezultatima **ugrozilo je pravo na pravno sredstvo, pravo na delotvorni pravni lek, odnosno narušilo pravnu sigurnost sa ciljem onemogućavanja pravne zaštite pred Ustavnim sudom.** Dodatno, antidatiranje je **narušilo integritet izbornog procesa u Beogradu i dovelo u pitanje zakonitost rada odgovornih u Službenom listu grada Beograda, odnosno gradskoj upravi.** Istovremeno **antidatiranje je za posledicu imalo i to da GIK prekrši rok za dodelu mandata odbornicima koji je predviđen Zakonom o lokalnim izborima.**

Nepoverenje dela javnosti u integritet rezultata izbora i zahtev opozicije da se izbori na svim nivoima ponove zbog počinjene izborne prevare, kulminirali su **protestima ispred zgrade u kojoj zaseda Republička izborna komisija i višednevnim štrajkom glađu nekoliko narodnih poslanica i poslanika i kandidata na listi "Srbija protiv nasilja".** Odsustvo reagovanja RIK-a uslovljeno nedostatkom formalnih i suštinskih mogućnosti za reagovanje na opisane nepravilnosti u izbornom procesu, dodatno je produbilo nepoverenje dela javnosti u rad izborne administracije i ukazalo na potrebu reforme izborne administracije.

Uprkos tome što je pravo na posmatranje izbora sastavni deo izbornog procesa i značajnom prisustvu međunarodnih posmatrača ODIHR-a, parlamentarnih skupština Saveta Evrope i OEBS-a i Evropskog parlamenta, položaj posmatrača suštinski je pogoršan u ovom izbornom procesu. Netrpeljivost prema domaćim i stranim posmatračima izbora je posebno promovisana izjavama najviših državnih zvaničnika i provladinih medija nakon izbornog dana sa ciljem diskreditacije njihovog rada i nalaza posmatranja.

2. POLITIČKI KONTEKST

Vanredni parlamentarni, pokrajinski i lokalni izbori raspisani su u atmosferi političkih, socijalnih i ekonomskih tenzija kakve nisu skoro zabeležene u Srbiji. Nasilni, do tad teško zamislivi, događaji, na trenutak su iz javnog diskursa izbrisali sva druga društvena pitanja i u prvi plan stavili zanemarivani problem nasilja koji kontinuirano prožima sve pore društvene stvarnosti. Pojačana su osećanja straha, zabrinutosti i besa među građanima, kao i sumnja da su institucije sistema spremne da se izbore protiv sveprisutnog nasilja.¹ Došlo je do daljeg produbljivanja političke polarizacije,² koja je kulminirala prilikom raspisivanja vanrednih izbora.

Početak godine, u sklopu procesa normalizacije odnosa između Beograda i Prištine vlasti u Beogradu su demonstrirale nešto konstruktivniji pristup dijalogu. Predsednik Srbije i premijer Kosova su se usaglasili oko teksta sporazuma³ čija bi primena predstavljala punu normalizaciju odnosa i *de facto* priznanje Kosova od Srbije.⁴ Došlo je do rasta tenzija u Srbiji, a vlast je pokušavala da prikrije suštinu postignutog dogovora, stavljajući u fokus pitanje osnivanja Zajednice srpskih opština i pozivanje na bojkot lokalnih izbora na severu Kosova, usled čega su Albanci izabrani za predsednike dominantno srpskih opština.⁵

Nakon masovnih ubistava koja su u maju odnela 19 života, većinom dece i mladih,⁶ neadekvatne i neprimerene reakcije vlasti⁷ izazvale su značajnu političku mobilizaciju građana i talas protesta protiv sistemskog nasilja u društvu, pod parolom "Srbija protiv nasilja".⁸ Protestima je isticana odgovornost vlasti za podsticanje ili nesprečavanje nasilja u društvu, za medijsku promociju nasilja, i oslabljen sistem obrazovanja, netrpeljivost prema političkim neistomišljenicima, ali i za zaštitu politički povezanih lica od krivičnog gonjenja. Zahtevane su promene u medijskom ekosistemu, uključujući i gašenje tabloida koji kontinuirano krše etički kodeks, smene unutar javnog medijskog servisa i Regulatornog tela za elektronske medije, kao i smene odgovornih ministara.⁹

Protesti su na ulice Beograda u jednom trenutku izveli 60.000 ljudi¹⁰ i počeli su da se šire po gradovima širom Srbije.¹¹ Kao odgovor na proteste, vladajuća Srpska napredna stranka (SNS) organizovala je miting podrške vlasti "Srbija nade",¹² koji je, uprkos velikoj partijskoj mobilizaciji,¹³ angažovanju državnih resursa i opsežnoj logističkoj podršci,¹⁴ podbacio¹⁵, jačajući utisak opozicione javnosti da su promene moguće.

¹ Crta, "Stavovi građana Srbije o nasilju - Istraživanje javnog mnjenja - Septembar 2023", 11. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/cj>

² Crta, "Protesti protiv nasilja, Istraživanje javnog mnjenja i stavova učesnika protesta - Avgust 2023", 23. avgust 2023, <https://link.crta.rs/bp>

³ RSE, Lajen u Beogradu: Sprovođenje Ohridskog sporazuma je de facto priznanje Kosova, RSE, 31. oktobar 2023. <https://link.crta.rs/bq>

⁴ EEAS, "Belgrade-Pristina Dialogue: EU Proposal - Agreement on the path to normalisation between Kosovo and Serbia", 27. februar 2023, <https://link.crta.rs/bt>

EEAS, "Belgrade-Pristina Dialogue: Implementation Annex to the Agreement on the Path to Normalisation of Relations between Kosovo and Serbia", 19. mart 2023, <https://link.crta.rs/by>

⁵ BBC, "Lokalni izbori na severu Kosova", 24. april 2023, <https://link.crta.rs/bw>

⁶ BBC, "Pucnjava u školi u Beogradu: Snimak hapšenja osumnjičenog učenika, roditelji dece u očajanju", 3. maj 2023, <https://link.crta.rs/bx>

RTS, "Osumnjičenom za masovno ubistvo kod Mladenovca i Smedereva određen pritvor do 30 dana", 7. maj 2023, <https://link.crta.rs/c0>

⁷ DW, "Srbija: zakazali su i društvo i sistem", 8. Maj 2023, <https://link.crta.rs/c1>

⁸ RSE, "Protest 'Srbija protiv nasilja' u Beogradu i Novom Sadu", 8. Maj 2023, <https://link.crta.rs/c3>

⁹ Stranica „Istupi protiv nasilja“, Zahtevi građanskih protesta "Srbija protiv nasilja", <https://link.crta.rs/c4>

¹⁰ Vreme, "Masa može svašta, kada je rešena da istera svoje", 25. maj 2023, <https://link.crta.rs/c5>

¹¹ Stranica „Istupi protiv nasilja“, Mapa održavanja protesta "Srbija protiv nasilja", <https://link.crta.rs/c6>

¹² Politika, Veliki narodni skup „Srbija nade“ 26. maja u Beogradu", 17. maj 2023, <https://link.crta.rs/c8>

¹³ Crta, "Politički pritisci na građane - Priča 4: Neću da idem na miting 26. maja iako me prisiljavaju" <https://link.crta.rs/c9>

¹⁴ CINS, "Na miting SNS-a vozilima državnih institucija", 1. jun 2023, <https://link.crta.rs/cb>

¹⁵ Nova, "Saznajemo: Vučić besneo na saradnike posle debakla na kontramitingu", 27. maj 2023, <https://link.crta.rs/cc>

U istom periodu, teške ekonomske prilike izazvane upornom inflacijom od čak 15%,¹⁶ ali i sve nepovoljnijim položajem Srba na severu Kosova,¹⁷ uzdrmali su podršku dominantnoj partiji na vlasti.¹⁸ Deo opozicionih parlamentarnih partija organizaciono je podržao proteste i preneo zahteve u najviše predstavničko i zakonodavno telo – Narodnu skupštinu Republike Srbije. Usvojena je odluka o obrazovanju anketnog odbora koji bi ispitao okolnosti koje su dovele do zločine, kao i institucionalne propuste nakon njih. Međutim, vladajuća većina je, uz snažnu negativnu kampanju u najuticajnijim medijima, uskratila podršku radu Anketnog odbora, pozivajući se na zahteve porodica žrtava i manipulišući njihovim strahom da bi tužilačka istraga mogla biti ugrožena radom Anketnog odbora.¹⁹

U pokušaju da ublaže politički nepovoljnu klimu, predsednik Srbije i predsednica Vlade Srbije najavili su povećanja zarada i penzija, te jednokratna finansijska davanja roditeljima i penzionerima. Nagovestili su i mogućnost prevremenih parlamentarnih izbora, koji bi mogli da se održe, kako su govorili, već u septembru.²⁰ Vlast nije ispunila nijedan zahtev protesta, na kojima je opozicija nastavila da insistira.

U septembru su se u pojedinim medijima pojavile informacije o mobilizaciji stranačke infrastrukture SNS-a u pripremi za izbore, a deo opozicije zatražio je prevremene parlamentarne i ranije obećane beogradske izbore.²¹ U medijima sa nacionalnom pokrivenošću zaoštrena je retorika političke polarizacije uz dominaciju antizapadnog narativa. Nizali su se napadi na lidere opozicionih stranaka, predstavnike civilnog sektora i istaknute javne ličnosti iz oblasti kulture,²² a prvi put je korišćena i "dipfejk" tehnologija kako bi se, pod plaštom humorističkog sadržaja, dodatno diskreditovali predstavnici opozicije.²³

Krajem septembra, oružani incident na severu Kosova doveo je do smrti kosovskog policajca i tri pripadnika neformalne oružane grupe srpske nacionalnosti. Događaj je preko noći značajno pogoršao spoljnopolitičku poziciju Srbije.²⁴

Još jedna najava prevremenih parlamentarnih, pokrajinskih i lokalnih izbora brzo je izazvala situaciju u kojoj su, uz neubedljiva obrazloženja, gradonačelnici i predsednici 66 opština i gradova podneli ostavke.²⁵ Kako su ta dešavanja koincidirala sa intenziviranjem kampanje socijalnih davanja i povećanja zarada širokim slojevima stanovništva,²⁶ postalo je jasno da će izbori uskoro biti raspisani.

U toku višemesečne neizvesnosti oko toga da li će, kad i koji izbori biti raspisani, podela se i diskusija o izbornom ujedinjavanju opozicije, koja je dovela do formiranja liste "Srbija protiv nasilja".²⁷ Partije nacionalističke desnice, takođe su pregovarale o zajedničkoj listi, ali nisu postigle konsenzus o mogućoj post-izornoj saradnji s proevropskom opozicijom.²⁸ Iako su predstavnici vlasti tvrdili da su izbori raspisani na zahtev opozicije, ostaje snažan utisak da je tu odluku vlast donela uzimajući pre svega u obzir sopstveni interes.

¹⁶ BBC, "Srbija i inflacija: Rast cena ublažen treći uzastopni mesec, šta leto donosi novčanicima", 26. jun 2023, <https://link.crta.rs/cd>

¹⁷ DW, "U sukobima KFOR-a i Srba povređeno više desetina ljudi", 30. maj 2023, <https://link.crta.rs/ce>

¹⁸ VOA, "Nezadovoljstvo građana Srbije raste, šta je odgovor vlasti?", 5. jun 2023, <https://link.crta.rs/cg>

Crta, "Protesti protiv nasilja - Istraživanje javnog mnjenja i stavova učesnika protesta - Avgust 2023", 23. avgust 2023, <https://link.crta.rs/bp>

¹⁹ Danas, "Skupština obustavila dalji rad Anketnog odbora nakon molbe roditelja", 21. jul 2023, <https://link.crta.rs/ch>

²⁰ Euronews, "Septembar, kraj godine ili proleće 2024: Pitanje kada će Srbija na glasanje i dalje jednačina sa više nepoznatih", 12. jun 2023, <https://link.crta.rs/ci>

²¹ RSE, "Deo opozicije predao zahtev za prevremene izbore u Srbiji", 11. septembar 2023, <https://link.crta.rs/ck>

²² RSE, "Glupo bi bilo ćutati!: Glumci u Srbiji o kritikama iz redova vlasti", 8. jun 2023, <https://link.crta.rs/cl>

²³ VOA, "Etika ili zakoni – šta može da spreči zloupotrebu veštačke inteligencije", 17. avgust 2023, <https://link.crta.rs/cm>

²⁴ Nedeljnik, "Ferguson: Događaji u Banjskoj predstavljaju stvarnu pretnju regionalnoj stabilnosti", 30. septembar 2023, <https://link.crta.rs/cn>

²⁵ Direktno, "60 predsednika opština podnelo ostavku", 28. septembar 2023, <https://link.crta.rs/cp>

²⁶ Blic, "Stiže veći dodatak za rođenje beba! Danas isplata i socijalne pomoći: Dve grupe građana na listi", 20. septembar 2023, <https://link.crta.rs/cq>

²⁷ N1, "Zajednički nastup opozicije „Srbija protiv nasilja“ na izborima: Tepić i Aleksić nosioci republičke liste", 27. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/cr>

²⁸ Beta, "Jovanović (Novi DSS): Sa proevropskom opozicijom nema programske vlade, samo tehničke", 3. novembar 2023, <https://link.crta.rs/cs>

Predizbornim tenzijama doprineo je i porast socijalnih nezadovoljstva, uz najave štrajkova prosvetnih radnika, poštara, zdravstvenih radnika i poljoprivrednika.²⁹ Paralelno sa time, predizborni period obeležio je snažno i talas republičke jednokratne novčane pomoći koja je uoči izbora deljena različitim i veoma brojnim društvenim grupama: penzionerima, korisnicima socijalne pomoći, majkama dece do 16 godina, srednjoškolcima i studentima. Procena je da država izdvojila oko 450.000.000 dinara za ova davanja. Dok su paralelno uvedena i najavljena dodatna povećanja zarada u zaposlenih u javnom sektoru pre svega zdravstvenih i prosvetnih radnika.

Unutarpolitičkoj polarizaciji doprinela je i retorika zvaničnika i diplomata iz Ruske Federacije kroz koju se saradnja Republike Srbije sa Rusijom poistovećuje sa zaštitom srpskih nacionalnih interesa, dok je saradnja sa zapadnim zemljama interpretirana kao odnos baziran na pritiscima i pretnjama koje mogu dovesti do slamanja suvereniteta zemlje.

Rad parlamenta tokom 2023. obeležile su manipulacije i zloupotrebe pravila koje je činila vladajuća većina, uz kulminaciju na poslednjoj sednici pred raspisivanje izbora, na kojoj je izglasano više od 50 zakona,³⁰ čime se parlament još jednom pokazao kao puki alat u rukama izvršne vlasti.

Srbija je ostala i bez suštinskih poboljšanja izbornih uslova, posebno kada je reč o problemima poput pritiska na birače, zloupotreba javnih resursa i funkcija, širenja klijentelističkih mreža i manjka pluralizma u medijima.³¹ Međunarodne ocene i indeksi demokratije i dalje klasifikuju Srbiju kao nedemokratski (hibridni) režim,³² a Evropska komisija je pred raspisivanje izbora izvestila o minimalnom napretku Srbije na putu za prijem u EU, detaljno obrazlažući ocenu o manjku progressa u domenu poglavlja 23 i 24.³³

²⁹ N1, "Radnici Pošte nastavili spontane obustave rada širom zemlje", 25. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/ct>

³⁰ Otvoreni parlament, "Godišnji izveštaj Otvorenog parlamenta o radu 13. saziva Narodne skupštine u 2022. i 2023. godini", <https://link.crta.rs/cu>

³¹ Crta, "Bez napretka u ispunjavanju preporuka OEBS/ODIHR", 11. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/cv>

³² Freedom House, "Freedom in The World 2023", <https://link.crta.rs/cy>

V-Dem Institute, "Democracy Report 2023 - Defiance in the Face of Autocratization", <https://link.crta.rs/d2>

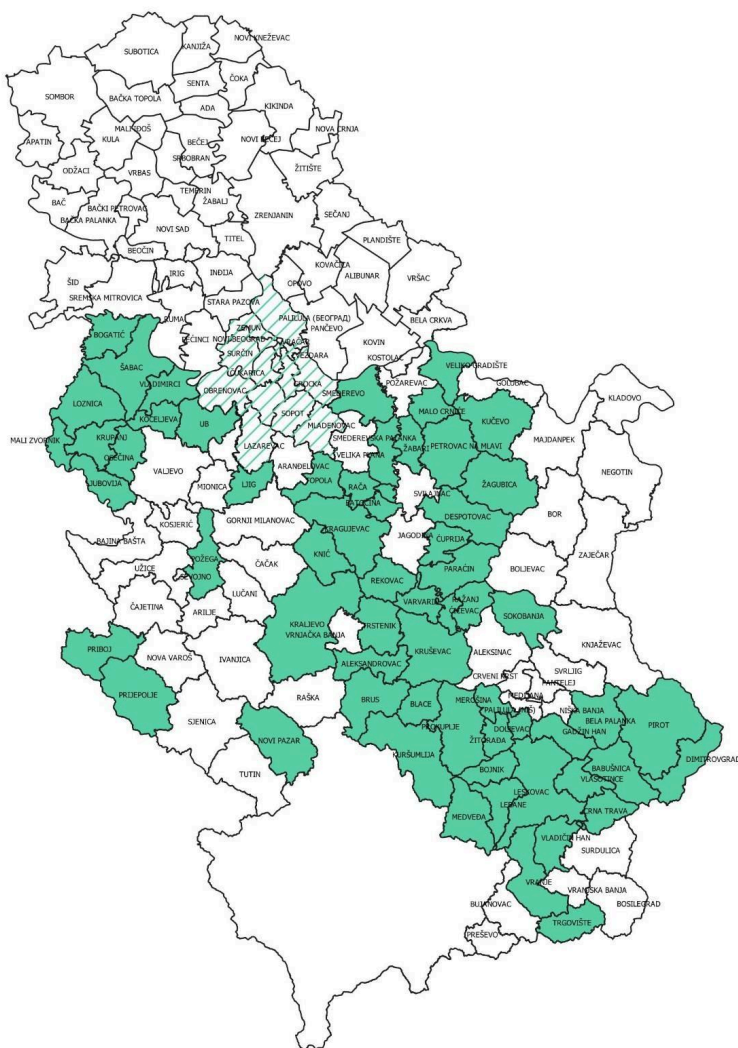
³³ Delegacija EU u Srbiji, "Godišnji izveštaj o Srbiji 2023", <https://link.crta.rs/d4>

3. RASPISIVANJE IZBORA

Nakon manje od dve godine, za 17. decembar su raspisani vanredni izbori za sva tri nivoa vlasti – parlamentarni, pokrajinski i lokalni, čime se nastavila višedecenijska loša praksa spajanja izbora u jednom danu. Ono što je ovog puta dodatno bacilo senku na tu, inače problematičnu, praksu je raspisivanje vanrednih lokalnih izbora samo za jednu veliku grupu opština uz ostavljanje druge grupe da čeka svoje redovne lokalne izbore pola godine kasnije. **Odluka o odabiru dela opština za lokalne izbore doneta je bez presedana u dosadašnjoj izbornoj praksi, bez razumnih objašnjenja, i predstavlja snažan indikator potencijalne zloupotrebe vlasti za sticanjem nepoštene prednosti na predstojećim izborima.**

Prevremeni izbori raspisani su 1. novembra za 17. decembar 2023. za narodne poslanike Republike Srbije, odbornike skupštine Grada Beograda i 66 lokalnih administracija gradova i opština. **(Mapa 1)** Izbori za Skupštinu Autonomne pokrajine Vojvodine, koji su održani istog dana, raspisani su 16. novembra 2023.

Mapa 1: Lokalni izbori održani na delu teritorije Srbije (zeleno)

Raspisani parlamentarni izbori ujedno su i drugi vanredni izbori u godinu i po dana, i treći koji se održavaju u protekle četiri godine. Usled čestih vanrednih izbornih ciklusa, građani Srbije su u decembru šesti put izašli na izbore od 2012. godine.³⁴ **Iako su vanredni izbori deo političkog života Srbije od uvođenja višestranačja, oni se u poslednjih 10 godina ne raspisuju kao posledica nestabilnosti vladajućih koalicija, već iz razloga političkih kalkulacija.**

Iako je i deo parlamentarne opozicije predsedniku Srbije u septembru uputio zahtev za raspisivanje vanrednih parlamentarnih i Beogradskih izbora³⁵, do međustranačkog dijaloga o ovom predlogu nije došlo. Umesto u atmosferi razgovora, period do raspisivanja izbora je protekao u podsticanju tenzija i potpunoj neizvesnosti oko toga koji će izbori i kada biti raspisani.

Parlamentarni izbori su raspisani uz identično obrazloženje koje je korišćeno i prilikom raspisivanja vanrednih parlamentarnih izbora 2022. godine: *“Održavanje novih parlamentarnih izbora u postojećim okolnostima obezbedilo bi viši stepen demokratičnosti, smanjenje tenzija koje se stvaraju između suprotstavljenih opcija u društvu, odbacivanje isključivosti i govora mržnje i afirmisanje prava na slobodno iznošenje mišljenja i stavova o određenim političkim, ekonomskim i drugim pitanjima, uključujući i dalju afirmaciju evropskih vrednosti.”*³⁶

Raspisivanje vanrednih lokalnih izbora u trećini lokalnih samouprava predstavlja presedan u izbornoj istoriji Srbije i ukazuje na nedemokratsku praksu vlasti koja se sprovodi iz potreba političke kalkulacije, a ne realne potrebe građana iz tih mesta.³⁷ Posmatračka misija Crte je zabeležila kroz dostupne izjave predsednika opština i gradonačelnika, veoma neujednačene razloge za podnošenje ostavki: “predstojeći izbori u Srbiji”³⁸, “dobijeno uputstvo” od stranke³⁹, “da se građani ne maltretiraju da dva puta izlaze na izbore”⁴⁰, “zbog utvrđivanja legitimiteta”⁴¹, odnosno davanje prilike da se vlast osvoji na izborima a “nikako blokadama saobraćajnica, institucija i maltretiranjem građana”.⁴²

Iako su izbori za skupštinu grada Beograda održani u decembru 2023. godine, nisu raspisani ni za jednu od njenih 17 gradskih opština. Veliki gradovi bez lokalnih izbora u 2023. godini uključuju i Novi Sad, Niš, Čačak, Valjevo, Jagodinu i Užice.

Izbora nije bilo ni u svih 45 opština i gradova u Vojvodini. **Južno od Save i Dunava, većina lokalnih samouprava sa raspisanim izborima su u regionima južne Srbije, Šumadije i Mačve.** Najveći gradovi u kojima su održani vanredni lokalni izbori u 2023. godini su Beograd, Vranje, Novi Pazar, Kragujevac, Leskovac i Šabac.

³⁴ Izborni ciklusi u Srbiji od 2012. godine: redovni 2012, vanredni 2014, vanredni 2016, redovni 2020, vanredni 2022, vanredni 2023. godine.

³⁵ RSE, “Deo opozicije predao zahtev za prevremene izbore u Srbiji”, 11. septembar 2023,

<https://link.crta.rs/d6>

³⁶ Vlada Republike Srbije, “Vlada uputila predsedniku Republike predlog za raspuštanje parlamenta”, 30. oktobar 2023. godine,

<https://link.crta.rs/d8>

³⁷ Raspisivanje vanrednih izbora dočekala je i skoro polovina lokalnih samouprava u Srbiji van Beograda. Vanredni lokalni izbori održaće se u 66 opština i gradova u Srbiji u decembru, dok njih 88 čeka redovne izbore na proleće 2024. godine. Šesnaest opština će ostati bez izbora jer su na izbore izlazile 2021. i 2022. godine. U Srbiji ima ukupno 170 lokalnih samouprava za koje se mogu raspisati izbori - 28 gradova, 117 opština i 25 gradskih opština. Predsednik Skupštine Srbije je 1. novembra 2023. godine raspisao izbore u 65 lokalnih samouprava - u 12 gradova i 53 opštine. Od 25 gradskih opština, samo je grad Vranje raspisao izbore za svoju gradsku opštinu Vranjska Banja.

³⁸ Info Centar Juga, “Ostavku podneo i predsednik opštine Bojnik Nebojša Nenadović”, 28. septembar 2023, <https://link.crta.rs/d9>

³⁹ JugMedia, “Sve po dogovoru: I gradonačelnici Pirota i Vranja i predsednici opština Vladičin Han i Medveđe podneli ostavke”, 29. septembar 2023,

<https://link.crta.rs/da>

⁴⁰ FAR TV, “Vladica Dimitrov podneo ostavku na mesto predsednika Opštine Dimitrovgrad”, 2. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/db>

⁴¹ eKučevo, “Predsednik opštine dr Ivan Rajčić podneo ostavku : Idemo na nove izbore da proverimo koga narod želi”, 28. septembar

2023, <https://link.crta.rs/dc>

⁴² Infozija, “I Kragujevac ostao bez gradonačelnika: Dašić otkrio zbog čega je podneo ostavku”, 29. septembar 2023, <https://link.crta.rs/dd>

4. METODOLOGIJA POSMATRANJA IZBORA

Crta u svojstvu nezavisne domaće posmatračke misije pratila je celokupan izborni proces vanrednih parlamentarnih i beogradskih izbora 2023. godine, po međunarodnim standardima za nestranačko i nepristrasno posmatranje izbora: Deklaraciji o principima za međunarodno posmatranje izbora⁴³, Kodeksu ponašanja za međunarodne posmatrače izbora, Deklaraciji o principima za nepartijsko posmatranje izbora od strane građanskih organizacija⁴⁴ i Kodeksu ponašanja za nepartijske posmatrače.

Metodologija posmatranja izbora obuhvatala je tri perioda: pre izbornog dana (dugoročno posmatranje), posmatranje izbornog dana (kratkoročno posmatranje) i period nakon izbornog dana. Metodologija posmatranja tokom svake faze omogućila je Posmatračkoj misiji Crte da na dnevnom nivou prikuplja i obrađuje relevantne informacije o kampanji koja je vođena za parlamentarne izbore, kao i o kampanji za izbor odbornika Gradske skupštine Grada Beograda. Pravni tim Posmatračke misije Crte pratio je sve sednice Republičke izborne komisije i Gradske komisije Grada Beograda, i prikupljao informacije o radu lokalnih izbornih komisija, što je omogućilo sveobuhvatan uvid u organizovanje i sprovođenje izbora, kao i procesne i pravne postupke u zaštiti izbornog prava, postupke ponavljanja izbora, i utvrđivanje konačnih rezultata.

4.1. Metodologija dugoročnog praćenja izborne kampanje

Posmatračka misija Crte je od 1. novembra 2023. godine sprovedila sistematično terensko posmatranje izborne kampanje, rada izborne administracije, monitoring medija i društvenih mreža, kao i desk istraživanja specifičnih tema u izborima, kako bi izvestila javnost o atmosferi i glavnim karakteristikama kampanje za parlamentarne i beogradske izbore koji su bili zakazani za 17. decembar.

Terensko posmatranje izbora

Od 1. novembra 2023. godine, terenski tim dugoročnih posmatrača bio je raspoređen da svakodnevno prati atmosferu i tok izborne kampanje iz 168 gradova i opština u Srbiji, što je Crti omogućilo jednak pristup informacijama o toku i trendovima izbornog procesa za teritoriju cele zemlje. Način prikupljanja i verifikacije podataka obezbedio je Posmatračkoj misiji sveobuhvatan uvid u događaje koji su obeležili izbore na sva tri nivoa, sa jednakim fokusom na praćenju ponašanja vladajućih stranaka, kao i vanparlamentarnih, odnosno opozicionih stranaka. Terensko posmatranje je obuhvatilo i praćenje aktivnosti javne vlasti, institucija, svih javnih funkcionera i nosilaca drugih javnih pozicija koji su neposredno izabrani, kako na republičkom, tako i na pokrajinskom i lokalnom nivou. Od početka posmatranja do 17. decembra, primljeno je i obrađeno je više od 5.700 izveštaja posmatrača.

Monitoring medija

Posmatračka misija Crte je 1. novembra 2023. godine započela praćenje rada televizija s nacionalnom pokrivenošću. Cilj je bio da se omogući uvid u prisutnost političkog pluralizma u medijima i u nivo medijske profesionalnosti u odnosu na sve aktere na političkoj sceni. Crtini posmatrači, obučeni po najvišim međunarodnim standardima za posmatranje medija u izbornom procesu, posmatrali su pet

⁴³ National Democratic Institute, Declaration of Principles for International Election Observation and Code of Conduct for International Election Observers, October 27, 2005. <https://link.crta.rs/ndi5>

⁴⁴ National Democratic Institute, Declaration of Global Principles for Nonpartisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations and Code of Conduct for Nonpartisan Citizen Election Observers and Monitors, April 3, 2012. <https://link.crta.rs/70>

televizija sa nacionalnom pokrivenošću: RTS 1, TV Pink, TV Prva, TV Happy i TV B92. U fokusu posmatranja su bili celokupni programi u udarnom vremenu televizija (proširenom "prajm-tajmu" od 17.30 do 24.00) u kojima su se pojavljivali ili spominjali politički akteri.

Zastupljenost političkih aktera se merila beleženjem osnovne jedinice merenja – sekundama koje je svakom političkom akteru posvetila svaka posmatrana televizija. Tonalitet političkih aktera se određivao na trostepenoj skali od negativnog do pozitivnog. Negativan tonalitet odražava napadanje ili nepovoljno izveštavanje o političkom akteru, neutralan tonalitet iznošenje činjenica bez napadačkog ili afirmativnog izveštavanja, dok pozitivan tonalitet odražava afirmativno i navijačko izveštavanje o političkom akteru. Merene su sekunde koje su politički akteri imali u aktivnoj i pasivnoj ulozi. U aktivnoj ulozi politički akter je prisutan u video-tonskom obraćanju iz prvog lica, dok u pasivnoj o političkom akteru govore novinari, voditelji, prezenteri ili drugi učesnici programa. Detaljnu metodologiju posmatranja medija možete pročitati na sajtu Crte. U period izborne kampanje od 1. novembra do održavanja izbora 17. decembra, posmatrači Crte su obradili preko 1.500 sati programa.

4.2. Izborni dan 17. decembar 2023. godine

Crta je oformila posmatračku misiju koja je ocenila kvalitet procesa glasanja na vanrednim parlamentarnim i beogradskim izborima 17. decembra. Izbore je posmatralo više od 3.000 posmatrača, obučenih po najvišim međunarodnim standardima.

Crta je izveštavala o vanrednim republičkim i beogradskim izborima na osnovu dva slučajna uzorka, reprezentativna za Srbiju (500 biračkih mesta) i za Beograd (500 biračkih mesta). Slučajni i reprezentativni uzorak biračkih mesta odrazili su strukturu svih biračkih mesta, njihovu veličinu, raspoređenost, regionalne i političke specifičnosti, čime je obezbeđeno da informacije dobijene sa tih biračkih mesta budu reprezentativne za Beograd odnosno za celu Srbiju (bez biračkih mesta na kojima su glasali birači sa Kosova i Metohije).

Posmatrači su bili prisutni na biračkim mestima od početka priprema za njihovo otvaranje u 6 časova ujutru, pa sve dok birački odbori nisu javno objavili rezultate glasanja, čime je obezbeđen sveobuhvatan uvid u dešavanja na biračkim mestima.

Crta je tokom izbornog dana javnost redovno obaveštavala o izlaznosti, kao i o tome kako teče glasanje i da li se poštuju procedure. Imajući u vidu da su birači sa Kosova i Metohije glasali na posebnim biračkim mestima u četiri opštine (Kuršumliji, Vranju, Raški i Tutinu), Crta ova biračka mesta nije uključila u uzorak, ali je 15 Crtinih posmatrača pratilo proces glasanja na svih 51 biračkih mesta i tokom celog izbornog dana izveštavalo o atmosferi na biračkim mestima i ispred njih.

4.3. Nakon izbornog dana - izborna forenzika

Crta je nakon izbornog dana nastavila sa analizom nepravilnosti koje su posmatrači prijavljivali u toku izbornog dana. Za potrebe boljeg razumevanja dešavanja na biračkim mestima i kao mehanizam kontrole, urađeni su intervjui sa posmatračima koji su bili raspoređeni na biračkim mestima i ispred biračkih mesta za parlamentarne i beogradske izbore. Po prvi put od kada je započela sa posmatranjem izbora, Crta se suočila sa okolnošću da je veliki broj posmatrača osećao strah da direktno sa biračkih mesta izveštava o nepravilnostima kojima su svedočili.

Crta je nakon izbornog dana sprovedla i tri dodatne analize: komparativnu analizu razlika između biračkih spiskova za izbore 2022. i 2023. godine, analizu raspodele glasova prema izlaznosti i analizu obrazaca glasanja prema mestu stanovanja.

Sve tri naknadne analize se nadovezuju na observacije posmatrača sa i ispred biračkih mesta, kao i na analize sprovedene pre izbornog dana. Zajedno su ključne za razumevanje prisustva i efekata izbornih manipulacija. Izborne manipulacije koje su verifikovane ovim metodama tiču se i organizovane migracije birača, koja je, kao fenomen koji je posebno pomogao prelamanje izbornih rezultata u korist vlasti, posebno opisana u Poglavlju 9 ovog izveštaja.

4.4. Prethodni izveštaji

Na osnovu obrađenih podataka, Crta je pripremala periodične izveštaje o dugoročnom posmatranju kampanje koje je predstavljala javnosti, kako bi javnost upoznala sa kvalitetom izbornog procesa u posmatranom periodu, kao i mogućim nepravilnostima. U ovom finalnom izveštaju koji pruža sveobuhvatnu sliku izbornog procesa objedinjeni su nalazi četiri preliminarna izveštaja:

1. Prvi presek dugoročnog posmatranja (1. - 20. nov. 2023)
2. Drugi presek dugoročnog posmatranja (21. nov. - 10. dec. 2023)
3. Preliminarni izveštaj o toku izbornog dana (18. dec. 2023)
4. Preliminarni nalazi Crte o organizovanoj migraciji birača uoči izbora u Srbiji 17. decembra 2023 (22. dec. 2023)

Prvi preliminarni presek⁴⁵ obuhvata period od 1. do 17. novembra u kom su timovi Posmatračke misije Crte za dugoročno terensko posmatranje izbora, rad izborne administracije i medijskog monitoringa počeli sa prikupljanjem podataka. Ključni nalazi pokazuju da je prvi period izborne kampanje bio obeležen **izrazitim prednostima koje su partije na vlasti stekle zloupotrebom institucija i manipulacijama izbornim kalendarom**, imajući u vidu da su u manje od dve godine raspisani drugi vanredni parlamentarni i beogradski izbori. Raspisani su i vanredni pokrajinski izbori, a bez predsedana i jasnog obrazloženja, doneta je odluka da se pola godine pre redovnog termina raspišu vanredni lokalni izbori u preko trećine opština. Posmatračka misija Crte ističe brojne zloupotrebe i nepravilnosti koje je zabeležila u toku izborne kampanje. Prikupljeni podaci iz ovog perioda ukazuju na **manipulaciju biračkim spiskom, sumnju na organizovanu migraciju birača**, prvenstveno u Beogradu, **zloupotrebu u procesu kandidovanja** prepoznatu kroz **falsifikovanje potpisa** pojedinih kandidata u kampanji, kao i na **nedovoljne kapacitete i autoritet izborne administracije** da zaštite integritet izbora. Na terenu su posmatrači beležili slučajeve **pritisaka na birače, zloupotrebe javnih resursa i ličnih podataka, političkih pritisaka i izbornog klijentelizma**, posebno usmerenih na zaposlene u javnom sektoru, nepoverenja građana u institucije i **učestalu atmosferu straha**. Pored toga, Crta je zabeležila i **nasilne incidente, zastrašivanja, opstrukcije protiv izbornih aktera**, ali i udruženja i inicijativa građana. U medijskom monitoringu, dominacija predsednika Vučića i Srpske napredne stranke u medijima, uz **neravnopravni položaj opozicije, pristrasno izveštavanje, negativnu kampanju, zapaljivu retoriku i manipulaciju informacijama** je obesmisllila pravila medijskog izveštavanja tokom kampanje.

U drugom preliminarnom preseku⁴⁶, koji se odnosi na period od 21. novembra do 10. decembra, prikupljeni podaci ukazuju na **dodatno intenziviranje nepravilnosti i sistematskih zloupotreba**

⁴⁵ Crta, *Izbore 2023 – Prvi periodični izveštaj dugoročnih posmatrača*, 23.11.2023, <https://link.crta.rs/l1>

⁴⁶ Crta, *Izbore 2023 – Drugi periodični izveštaj dugoročnih posmatrača*, 13.12.2023, <https://link.crta.rs/kw>

institucija, javnih funkcija, i dominacije u medijima, stvarajući neravnopravan položaj među izbornim akterima. Masovni slučajevi falsifikovanja potpisa, potencijalno najobimniji u dosadašnjim izborima, pritisci na građane sprovedeni raznolikim mehanizmima prvenstveno u sistemu javne uprave, socijalnih i zdravstvenih službi, zabeleženi su u čitavoj zemlji, a zloupotreba ličnih podataka i manipulacije biračkim spiskom još više su naglasili već postojeću duboku zabrinutost za integritet izbornog procesa. U ovom periodu, Crta je apelovala na institucije i izborne aktere uputivši pisma na 1.600 adresa rukovodilaca u svim gradskim i opštinskim upravama u Srbiji, podsećajući ih na zakonske obaveze i pozivajući ih da urade sve što je u njihovoj nadležnosti da zaštite primenu zakona i integritet institucija. Ovaj Crtin apel ostao je bez adekvatnog odgovora, dok su se problemi iz prethodnih izveštaja samo pojačali. Istovremeno, Crtini posmatrači su zabeležili stanje **još veće medijske neravnopravnosti, upotrebu zapaljive retorike i dominantnu prisutnost predsednika države u medijima**. Institucionalna reakcija na prijavljene nepravilnosti ostaje nedovoljna, uz ograničen, a često i nikakav uticaj regulatornih tela. Ova situacija dodatno je kompromitovala integritet izbornog procesa, ukazujući na hitnu potrebu za reformama i jačanjem institucionalnih mehanizama kontrole.

O toku izbornog dana, kvalitetu procesa, izlaznosti i rezultatima glasanja 17. decembra, javnost je informisana iz Crta pres centra. Preliminarni rezultati monitoringa izbornog dana predstavljeni su javnosti u ponedeljak, 18. decembra nakon analize podataka prikupljenih sa terena. Preliminarni izveštaj o monitoringu izbornog dana⁴⁷ obuhvata poslednji period pre izbornog dana i sam izborni dan. Posmatračka misija Crte ocenila je da su drastične zloupotrebe prava birača, zakona i institucija eskalirale na izborni dan. Crta je ocenila da je **ugrožen kvalitet parlamentarnih izbora**, odnosno njihovo udaljavanje od standarda za slobodne i poštene izbore. Zbog obima i vrsta izbornih zloupotreba u Beogradu Crta je zaključila da **rezultati beogradskih izbora ne odražavaju slobodno izraženu volju birača** koji žive u njemu.

Preliminarni nalazi Crte o **organizovanoj migraciji birača na izborima u Srbiji 2023. godine**⁴⁸ **skreću pažnju javnosti na opasnost ove forme izbornog inženjeringa, gde se koordinisano menja prebivalište birača kako bi se uticalo na ishode lokalnih izbora**. Crta je u svom nalazu skrenula pažnju da se radi o **praksi koja nije ni legalna ni legitimna**, a koja podriva izbornu jednakost i pravo građana na biranje lokalne samouprave. Posmatračka misija Crte prikupila je dokaze o ovim migracijama preko direktnih svedočenja, analize biračkog spiska, kao i foto i video dokaza prikupljenih od svojih posmatrača na sam dan izbora, što je sve doprinelo **identifikovanju ove prakse, na nedavno održanim izborima, u znatnoj meri sa ciljem da se utiče na ishod lokalnih izbora raspisanih u samo nekim gradovima i opštinama u Srbiji**. Analiza izvršena nakon izbornog dana korišćenjem i ukrštanjem kvantitativnih, javno dostupnih podataka iz biračkog spiska i rezultata glasanja pokazala je **značajne promene u biračkom spisku i veći broj glasova za aktuelnu vlast na potencijalnim odredištima migracija na lokalnim izborima u Beogradu**. Potvrde političkih aktera kroz izjave date medijima o sprovođenju ovih praksi i pokušaji opravdanja dodatno ukazuju na izazov koji ove aktivnosti predstavljaju za kvalitet izbora u Srbiji, upozoravajući na hitnu potrebu za merama koje bi sprečile ovakve manipulacije u budućnosti.

⁴⁷ Crta, Preliminarna ocena izbornog dana, 18.12.2023, <https://link.crta.rs/2>

⁴⁸ Crta, Preliminarni nalazi Crte o organizovanoj migraciji birača uoči izbora u Srbiji 17. decembra 2023, 22.12.2023, <https://link.crta.rs/3>

5. POLOŽAJ POSMATRAČA NA IZBORIMA 2023

Posmatranje izbora od strane domaćih posmatračkih misija u Srbiji, prvi put je sprovedeno tokom parlamentarnih i predsedničkih izbora 1997. godine i od tada je prepoznato kao jedan od elemenata izbornog procesa i indikator njihove demokratičnosti. Iako je od 1997. proteklo 16 ciklusa parlamentarnih i predsedničkih izbora, položaj posmatrača je tek 2022. godine utemeljen u važećim izbornim zakonima za republičke i za lokalne izbore. Ovim je napravljen značajan iskorak kojim se garantuje neometano posmatranje izbora na svim nivoima, a koje je ranije bilo prepušteno neizvesnosti i spremnosti izborne administracije da u svom radu primenjuje demokratske standarde.

Posmatračka misija Crte i svi akreditovani posmatrači su imali nesmetan pristup svim fazama rada izborne administracije, dok je sprovedeno i veliko međunarodno posmatranje izbora 2023. Ovlašćenje za stranog posmatrača izdato je OEBS-ovoj Kancelariji za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR), koji je organizovao punu misiju sa dugoročnim i kratkoročnim posmatračima, kao i zajedničkoj misiji Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, Parlamentarne skupštine OEBS-a i Evropskog parlamenta.

Ipak, **položaj posmatrača je suštinski pogoršan u ovom izbornom procesu. Izražena netrpeljivost prema domaćim i stranim posmatračima izbora je promovisana izjavama najviših državnih zvaničnika i vlasti bliskih medija sa ciljem diskreditacije njihovog rada i nalaza posmatranja.** Pored zabrinjavajućih verbalnih napada kroz najuticajnije kanale u društvu, Crtini posmatrači su bili i **fizički napadnuti na izborni dan** u dvorištu lokalne policijske stanice u Odžacima nakon pokušaja da prijave primećen slučaj cirkularnog glasanja. Postoji ozbiljna zabrinutost da su i u ovom slučaju institucije, a prvenstveno policija, **ozbiljno zakazali u primeni mera kojima bi se otkrili i pravdi priveli počinioci** zbog čega se sumnja da će počinioci ikada biti kažnjeni. Napad na posmatrače, iako konstatovan od strane državnih zvaničnika i predsednika Srbije, nije naišao na odgovarajuće osude kojima bi institucije pokazule spremnost da štite pravo na posmatranje izbora u ovom i u narednim izbornim ciklusima.

Najozbiljnije optužbe na račun domaćih posmatrača prvo su došle neposredno nakon izbornog dana, od predsednice Vlade Srbije, Ane Brnabić, koja je Posmatračku misiju Crte optužila za “direktnu destabilizaciju Srbije i pokušaj rušenja ustavnog poretka”. Ove zastrašujuće optužbe izrečene su po objavljivanju Crtinog izveštaja koji je ukazao da su rezultati beogradskih izbora u prevelikoj meri proizašli iz nelegalnog izbornog inženjeringa.⁴⁹ Težini izjave predsednice Vlade doprinosi činjenica da je otužba izrečena na zvaničnoj konferenciji za štampu Vlade Republike Srbije.⁵⁰

Usledile su potom optužbe državnih zvaničnika kojima se promovisala kriminalizacija rada Crte i pozivalo na hapšenje Crtinog tima, a koje je pokrenuo visoki državni predstavnik i narodni poslanik, Vladimir Đukanović, predsedavajući Odbora za pravosuđe, državnu upravu i lokalnu samoupravu

⁴⁹ Posmatračka misija Crte, *Preliminarni nalazi Crte o organizovanoj migraciji birača uoči izbora u Srbiji 17. decembra 2023*, <https://link.crta.rs/13>, 22. decembar 2023

⁵⁰ „Ja sam primorana da reagujem i posebno da reagujem ovde iz prostorija Vlade Republike Srbije, a ne iz Srpske napredne stranke zato što je ovo što smo videli i ovo što vidimo i slušamo od nedelje uveče odnosno od ponedeljka ujutru, kada su se predstavnici opozicije, ove grupisane Đilasove opozicije, grupisane oko ‘Srbija protiv nasilja’ opasuljili, kada im je proradio softver, pa su konačno videli koji su rezultati, pa su se uverili da su izgubili, pa su onda krenuli da osporavaju izbore, a nikako pre toga... E, od tada sve ovo slušamo – kako od njih, tako i od ovih nevladinih organizacija, organizacija civilnog društva, koje imaju jasnu političku ulogu u ovome svemu. Da reagujem, zato što sve to što smo čuli i videli i kao što kažem nema nikakve veze sa Srpskom naprednom strankom i nikakve veze, ama baš nikakve sa listom ‘Aleksandar Vučić – Srbija ne sme da stane’ ili sa listom ‘Aleksandar Vučić – Beograd ne sme da stane’, nikakve. Ovo je direktna destabilizacija Srbije i direktan pokušaj rušenja ustavnog poretka Republike Srbije”, <https://link.crta.rs/19>, 22. decembar 2023.

Narodne skupštine Republike Srbije u dva saziva, kao i član Odbora za kontrolu službi bezbednosti.⁵¹ Nekoliko istaknutih narodnih poslanika iz vladajuće većine se nadovezalo, usput promovišući i dobro poznati narativ o “stranim plaćenicima i domaćim izdajnicima”.⁵²⁵³ Predsednik Republike Srbije je podržao potonji narativ u uživo obraćanju za televiziju Pink, odgovarajući na pitanje novinara o učešću Crtinih predstavnika na parlamentarnom slušanju koje je organizovao nemački Bundestag u vezi sa izborima u Srbiji.⁵⁴

U danima pred objavljivanje ovog izveštaja, najviši državni predstavnici su nastavili sa zastrašivanjem posmatrača i daljim pokušajima diskreditacije njihovog rada. Između ostalog je odlazeći predsednik Narodne Skupštine, Vladimir Orlić, na Radio Televiziji Srbije,⁵⁵ a zatim i na televiziji B92,⁵⁶ čitao imena zaposlenih u Crti, kao i imena posmatrača izbora sa nekoliko biračkih mesta u Beogradu, u nameri da se zastraše i da se prikaže da su Crtini nalazi o problemima u izborima i izbornoj prevari lažni.

⁵¹ “Требало би те из ЦРТЕ да похапси због обмане јавности о наводној крађи, као и узнемирења јавности. Такође, ЦРТУ као лобистичку организацију би требало забранити,” <https://link.crta.rs/l8>, 18. Januar 2024.

⁵² “CRTA treba da odgovara pred zakonom, i zbog toga što je 16.10.2023. objavila lažno istraživanje javnog mnjenja, koje je govorilo da SPN pobeđuje u Srbiji sa 41%, a u BG sa 51%! CRTA je sa zapada za 5 god. (od 2018. do 2022.) dobila 10,8 mil. evra po podacima APR. Hapsi lopove!” <https://link.crta.rs/l7>, 19. januar 2024.

⁵³ “Doticnog Nedeljko bi valjalo na informativni razgovor. Neka kaze covek sta ima.”, <https://link.crta.rs/la>, 29. decembar 2023.

⁵⁴ Novinarka TV Pink: “A koga ka kažnjava onda programski direktor Crte koji je bio na sednici tog evropskog dela nemačkog Bundestaga, nemačkog parlamenta bio je njihov gost tamo valjda je trebao da priča o tome...?” A. Vučić: “Kažnjava ljude sa kojima razgovara jer im oduzima vreme. Ali je bilo interesantno... Njega je poslanik najznačajnije i najveće partije u Nemačkoj pitao, da je to pitao neko u Srbiji, oni bi rekli da je to progon, ali ga je pitao jedan istaknuti poslanik najveće partije u Nemačkoj: “Izvini, a ko vas plaća?” I onda je on morao da kaže plaća me Amerika, Velika Britanija i Švedska. Dakle, to je bilo pitanje u nemačkom parlamentu. Tako da, sami razmislite. Ništa ne moram da kažem. Sve najbolje im želim i njihov posao da putuju da govore sve najgore o nama. Samo je važno da ljudi znaju da oni nikakve veze sa neutralnošću profesionalizmom i objektivnošću nemaju.”, <https://link.crta.rs/lb>, nacionalni dnevnik TV Pink, 18. januar, 2024.

⁵⁵ “Je l' znate ko je verifikovao? Je l' znate ko je utvrdio da je taj birački spisak tačan? Pa ovi njihovi geniji, ova njihova Crta. Evo vam zvanična odluka, slušajte ovo: odluka Vlade Srbije o obrazovanju Radne grupe za verifikaciju jedinstvenog biračkog spiska. Sad vam oni i ta njihova Crta pričaju, nije dobar birački spisak, a u radnu grupu Vlade Srbije imenovan Raša Nedeljkov iz Crte. Pa onda dve podgrupe ima... Samo da čujete ovo ljudi... U podgrupu za statističku podršku sa imenuje, između ostalih, Vujo Ilić Crta. Pa u drugu podgrupu za pravna pitanja se imenuju Pavle Dimitrijević Crta, Vladana Jaraković Crta, Vladimir Tupanjac Crta. Dakle pola toga radi, kao što vidite, Crta i utvrdila da je dobar birački spisak verifikovala ga.”, <https://link.crta.rs/lc>, Takovska 10, RTS 1, 6. februar, 2024.

⁵⁶ Fokus, TV B92, <https://link.crta.rs/mi>, 7. februar, 2024.

6. IZBORNA ADMINISTRACIJA PRE IZBORNOG DANA

Rad Republičke izborne komisije (RIK) je u ovom delu izbornog procesa protekao u skladu sa zakonom i rokovima određenim za organizovanje i sprovođenje izbora, ali i uz brojne manjkavosti koje proističu iz nedostatka političke nezavisnosti ovog tela, kao i ograničenih ovlašćenja za puno ostvarivanje ciljeva iz njene nadležnosti.

Rad Gradske izborne komisije grada Beograda (GIK) je generalno protekao u skladu sa zakonom i uglavnom u skladu sa zakonskim rokovima, ali je obeležen neuobičajeno kratkim vremenom između zakazivanja sednica i vremena njihovog održavanja, što je onemogućilo članovima te komisije da se adekvatno upoznaju sa materijalima za sednicu, a posledično i da vode kvalitetnu raspravu. Međutim, GIK se u ovom izbornom procesu susreo i sa situacijama u kojima je postojala sumnja da su izvršene različite zloupotrebe ili krivična dela u vezi sa falsifikovanjem potpisa podrške birača, a na koju nije imao propisni mehanizam reagovanja, što ponovo ukazuje na potrebu promene ustrojstva i ovlašćenja izbornih komisija.

Od izborne administracije sa trenutnim ovlašćenjima i unutrašnjom organizacijom ne može se očekivati značajno bolji rezultat u organizaciji fer, slobodnih i kompetitivnih izbora. Da bi napredovala u toj ulozi neophodna je njena reforma, odnosno promena izbornih zakona u delu koji se odnosi na ustrojstvo i nadležnosti izborne administracije. Takve promene se moraju kretati u pravcu jačanja nezavisnosti ovih tela, kao i obezbeđivanja kontinuiteta njihovog rada i van izbornog procesa. Napredak izborne administracije na ovom polju podrazumevao bi uspostavljanje jednog profesionalnog i stalnog tela koje bi imalo značajno širi krug nadležnosti. Takav krug nadležnosti reformisana izborna administracija mogla bi da ostvaruje jedino uz pomoć sopstvene stručne službe. Jedino u takvom novom okviru bi izborna administracija mogla da pokrene adekvatne radnje i pruži odgovore na pitanja kao što su falsifikovanje potpisa, manipulacije biračkim spiskom, odlučivanje o statusu nacionalne manjine i kao i na mnoga druga važna pitanja u izbornom procesu. **Konačno, takvim izmenama zakonskog okvira izornoj administraciji bi bilo omogućeno da unapredi i do kraja zauzme ulogu koja joj pripada u jačanju demokratskih procesa u našem društvu.**

6.1. Republička izborna komisija pre izbornog dana

6.1.1. Ocena postupanja Republičke izborne komisije do izbornog dana

Rad Republičke izborne komisije (RIK) je u ovom delu izbornog procesa protekao u skladu sa zakonom i rokovima određenim za organizovanje i sprovođenje izbora, ali i uz brojne manjkavosti koje proističu iz nedostatka političke nezavisnosti ovog tela, kao i ograničenih ovlašćenja.

U odnosu na prošlogodišnji izborni proces, **rad RIK-a je unapređen u pogledu načina rada, transparentnosti, sprovođenju obuka** za lokalnu izbornu administraciju, te sprovođenja plana obuke za instruktore i članove biračkih odbora.

Osnivanje Registra prigovora predstavlja korak napred u povećanju transparentnosti u radu Republičke izborne komisije. Registar sadrži sve prigovore upućene izbornim komisijama, odluke donete po prigovorima, kao i pravna sredstva i postupanje nadležnih sudova po njima. Takođe,

omogućen je javni pristup ovom registru putem posebnog banera na veb stranici RIK-a. U cilju zaštite podataka o ličnosti RIK je doneo posebno uputstvo o pseudonimizaciji koje propisuje način postupanja organa za sprovođenje izbora prilikom obrade ličnih podataka.

Uveden je i **elektronski sistem rada** na sednicama, koji podrazumeva elektronsko glasanje, praćenje sednica preko ekrana, kao i dostavljanje materijala za sednice u elektronskoj formi članovima RIK-a.

Održano je i devet **obuka** namenjenih lokalnim izbornim komisijama, pet obuka namenjenih trenerima biračkih odbora, i otvoren je pristup nizu vebinara koji se odnose na procedure i rad biračkog odbora.⁵⁷

Međutim, **uprkos povećanju transparentnosti u radu Republičke izborne komisije, mnogi aspekti njenog rada ostali su teško dostupni izbornim akterima i javnosti.**

Jedan od primera tiče se **podataka o biračkim mestima za republičke izbore**. Naime, svaka lokalna izborna komisija pojedinačno utvrđuje biračka mesta na svojoj teritoriji, a svoje odluke dostavlja RIK-u u neujednačenim formatima koji nisu pogodni za mašinsku obradu, što značajno otežava pronalaženje i obradu ovih podataka.

U sferi informisanja birača primetni su određeni pomaci, ali se ocenjuju kao nedovoljni, pre svega zbog toga što informativni sadržaji ne upoznaju birače sa najčešćim primerima kršenja procedure glasanja i izbornog prava na biračkom mestu.

6.1.2. Odlučivanje Republičke izborne komisije do izbornog dana

Na dan raspisivanja izbora RIK je usvojio Odluku o obrascima za podnošenje izborne liste kandidata za narodne poslanike Narodne skupštine, kao i Odluku o utvrđivanju boje glasačkog listića i boje kontrolnog lista za proveru ispravnosti glasačke kutije za glasanje na izborima za narodne poslanike Narodne skupštine. Rokovnik za vršenje izbornih radnji u postupku izbora za narodne poslanike Narodne skupštine, raspisanih za 17. decembar 2023. godine donet je 3. novembra na 11. sednici. RIK je doneo i Odluku o obrascima za utvrđivanje rezultata glasanja na izborima za narodne poslanike. Takođe, doneta je Odluka o obrascima zapisnika o primopredaji izbornog materijala za sprovođenje izbora za narodne poslanike.

Na sednici održanoj 3. novembra doneta je i Odluka o obrascima za podnošenje prijava za posmatranje rada organa za sprovođenje izbora. Nakon donošenja ove odluke Posmatračka misija Crte je dobila akreditacije i započela posmatranje rada Republičke izborne komisije. Posmatranje rada RIK-a je započeto 5. novembra kada je održana 14. sednica RIK-a, odnosno šesta sednica od trenutka raspisivanja izbora.

U pogledu sastava lokalnih izbornih komisija donete su odluke o sastavu i radu izbornih komisija jedinica lokalne samouprave prilikom istovremenog održavanja izbora za narodne poslanike i izbora za odbornike skupština opština i gradova za sprovođenje izbora u Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Gnjilanu, Peći i Gori. Republička izborna komisija je u skladu sa svojim nadležnostima obrazovala lokalne izborne komisije u stalnom sastavu.

⁵⁷ U cilju jačanja kapaciteta organa za sprovođenje izbora Republička izborna komisija je u ovom izveštajnom periodu održala ukupno devet obuka u 17 različitih termina. Obuka o zaštiti izbornog prava koja je bila namenjena predsednicima, zamenicima predsednika, sekretarima i zamenicima sekretara lokalnih izbornih komisija održana je 8. decembra u sedištu Republičke izborne komisije. Takođe, obuke za trenere biračkih odbora održane su u nekoliko termina (22, 23, 24, 27. i 28. novembar) u prostorijama RIK-a. Ostale obuke su održane u formi vebinara, a teme su bile: Kontrola zapisnika o radu biračkog odbora i utvrđivanje rezultata sa biračkih mesta, najčešće greške u izbornom procesu, metodologija prenošenja znanja odraslim licima, nadležnost i sastav organa za sprovođenje izbora i planiranje i organizovanje izbora. 12. decembra započeo je s radom i Portal za onlajn obuku biračkih odbora na veb-prezentaciji RIK-a. Obuka sadrži devet lekcija koje polaznike upoznaju sa svim procedurama koje se odnose na rad biračkog odbora. Vebinar koji se odnosi na praćenje izlaznosti birača je zakazan za 13. decembar.

Na osnovu predloga opštinskih i gradskih uprava doneta je odluka o davanju saglasnosti za određivanje biračkih mesta sa više od 2.500 i manje od 100 birača, nakon čega je doneta odluka o određivanju biračkih mesta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija.

Republička izborna komisija je **proglasila ukupno 18 izbornih lista od 20 podnetih**. Od 18 proglašanih izbornih lista, **njih sedam su ispunile uslove za sticanje statusa izborne liste nacionalne manjine**. Sve izborne liste su proglašene jednoglasno, osim jedne kojoj je osporavan status liste nacionalne nacionalne manjine.

Pored proglašenja izbornih lista, **donete su odluke o ukupnom broju birača u Republici Srbiji, kojih ima 6.500.165, o utvrđivanju Zbirne izborne liste, o obliku i broju glasačkih listića, kao i o sadržaju i izgledu glasačkog listića nakon čega je započeto njihovo štampanje u prostorijama Službenog glasnika**.

6.1.3. Polemike u radu i sporna pitanja

Zamena članova biračkih odbora u proširenom sastavu

U prvim danima kampanje, jedan **deo članova RIK-a je problematizovao rešenje iz Uputstva za predlaganje lica u biračke odbore za sprovođenje glasanja na izborima za narodne poslanike**, prema kom članovi proširenog sastava biračkih odbora ne mogu biti zamenjeni čak ni ako se razbole, umru ili izgube biračko pravo, dok članovi stalnog sastava biračkih odbora mogu biti zamenjeni do tri dana pre izbornog dana. **Iako je ova odluka bila rezultat usklađivanja sa Zakonom o izboru narodnih poslanika, ona je ipak izazvala polemiku u javnosti zbog toga što je propušteno da se u periodu između izbornih ciklusa o tome vodi šira stručna debata umesto da se ta odluka donese pred sam početak izborne kampanje**. Deo opozicionih učesnika izbora je zbog toga podneo predlog Ustavnom sudu za ocenu ustavnosti i zakonitosti ove odluke. **RIK je dopunom navedenog uputstva, na sednici održanoj 5. novembra, produžio rok za zamenu članova proširenog sastava biračkih odbora do 13. decembra**, što je rok koji važi i za članove stalnog sastava.

Primedbe na zapisnik o radu biračkog odbora

Tema koja je takođe izazvala žustru diskusiju između članova RIK-a jeste **pitanje načina unošenja primedbi članova biračkih odbora u zapisnik o radu biračkog odbora**. U prethodnom izbornom procesu 2022. godine, a naročito na izborima za skupštinu grada Beograda, članovi biračkih odbora sa određenih biračkih mesta su tvrdili da su primedbe pisali, ali da one nisu pronađene prilikom pregleda izbornog materijala od strane izborne komisije. Deo članova RIK-a je zahtevao da se obrazac Zapisnika o radu biračkog odbora izmeni i da se doda poseban prostor u tom obrascu za unošenje primedbi članova biračkog odbora na rad biračkog odbora. Istakli su da bi samo takva intervencija bila u skladu sa zakonom, odnosno da bi jedino takvom izmenom Zapisnik o radu biračkog odbora sadržao i takve primedbe, kako Zakon o izboru narodnih poslanika i propisuje.

RIK je odlučio da se, kao i u prethodnom izbornom procesu, primedbe članova biračkog odbora pišu u slobodnoj formi na listu papira koji se smatra sastavnim delom zapisnika o radu biračkog odbora. Međutim, kako bi se sprečile zloupotrebe, kao novina je utvrđena pojačana odgovornost predsednika biračkog odbora, koji ima zaduženje da svojim potpisom potvrdi postojanje podnetih primedbi u zapisniku o radu biračkog odbora, uz navođenje imena članova biračkog odbora koji su podneli primedbe. Ovo pitanje posebno dobija na značaju u slučaju podnošenja prigovora ili zahteva za

poništanje glasanja na biračkom mestu, kada primedbe podnete od strane članova biračkog odbora mogu biti ključne za dokazivanje postojanja/nepostojanja nepravilnosti na biračkom mestu.

Ukupno 78 narodnih poslanika je 20. novembra podnelo Ustavnom sudu Predlog za ocenu ustavnosti, saglasnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonitosti Odluke o obrascima za utvrđivanje rezultata glasanja na izborima za narodne poslanike, sa ciljem da ospori valjanost obrasca Zapisnika o radu biračkog odbora. **Ustavni sud još uvek nije doneo odluku povodom tog predloga.**

Slučaj proglašenja liste Ruske stranke

Izborna lista pod rednim brojem 16. **Ruska stranka - Slobodan Nikolić jedina je lista koja nije jednoglasno proglašena od strane RIK-a. Sedam članova je glasalo protiv proglašenja ove izborne liste navodeći kao glavni argument činjenicu da ovoj listi ne treba dodeliti status izborne liste ruske nacionalne manjine zbog toga što se na ovoj listi ne nalaze pripadnici navedene nacionalne manjine.** Oni su takođe zahtevali da se zatraži mišljenje saveta ruske nacionalne manjine, a isticali su i da je jedno lice na listi bivši član stranke Zavetnici. Ukazali su i na činjenicu da se izborna lista ne može smatrati izbornom listom nacionalne manjine samo zbog toga što je upisana u registar i da je na ovaj način izigran zakon. **Predsednik RIK-a je naveo da je presudom Upravnog suda iz 2020. utvrđen položaj nacionalne manjine ovoj izornoj listi, te da zbog toga nije traženo mišljenje Saveta ruske nacionalne manjine.**

Upravni sud je 2020. godine našao da odluka RIK-a kojom odbija da toj izornoj listi utvrdi status nacionalne manjine nije dovoljno dobro obrazložena (zbog toga što nije naveden pravni osnov odbijanja, već samo činjenica da članovi nisu glasali za usvajanje predloga), te je na osnovu činjenice da je ova lista ispunila formalne uslove, poništio rešenje RIK-a. **Status te liste je ponovo bio osporavan na parlamentarnim izborima 2022. godine.** RIK je odbio da ovu listu proglasi listom nacionalne manjine, pozivajući se na svoje diskreciono ovlašćenje da uprkos svim dostavljenim dokazima (u ovom slučaju bila je dostavljena i saglasnost Nacionalnog saveta ruske nacionalne manjine) odluči da ne dodeli status liste nacionalne manjine zbog toga što ne smatra da će ova lista zastupati interese nacionalne manjine. Ruska stranka, u roku za dopunu, nije dostavila nedostajući broj potpisanih izjava birača, te Upravni sud nije ni odlučivao o statusu liste nacionalne manjine, budući da nisu ispunili zakonom propisane uslove za proglašenje liste.

U obrazloženju proglašenja liste, Predsednik RIK-a je naveo i da je nosilac liste Slobodan Nikolić upisan u posebni birački spisak ruske nacionalne manjine. Članovi su istakli i da je u svakom slučaju trebalo tražiti mišljenje Saveta, te da je trebalo postupiti na isti način kao i u slučaju izborne liste **Dosta! Evropski put koja je odbijena**, što je otvorilo i pitanje da li je u ovom slučaju došlo do diskriminacije. Kao sporno se pojavilo pitanje da li je izborna lista Ruska stranka - Slobodan Nikolić opravdano proglašena, s obzirom da je RIK odstupio od kriterijuma koje je primenio na odbijenu izbornu listu **Dosta! Evropski put**, odnosno da li je došlo do diskriminacije na osnovu političke pripadnosti (član 25 Zakona o zabrani diskriminacije) ili do diskriminacije po nekom drugom osnovu. **Izborna lista Ruski manjinski savez - Pavle Bihali Gavrin, dr Christos Alexopoulos je druga lista koju je RIK odbio.**

Slučaj odbijanja proglašenja izborne liste Dosta! Evropski put

Koaliciju Dosta! Evropski put su osnovale stranke upisane u Registar političkih stranaka kao stranke nacionalne manjine, što jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov da se izbornoj listi dodeli status nacionalne manjine. **RIK je u skladu sa članom 137 Zakona o izboru narodnih poslanika (ZINP) zatražio mišljenje Nacionalnog saveta bunjevačke nacionalne manjine**, koji je odbio da da saglasnost da ova lista bude proglašena kao lista bunjevačke nacionalne manjine. Takođe, **RIK je utvrdio da su kandidati ove liste Rade Basta i Nenad Milić javnosti poznati kao dugogodišnji članovi Jedinствene Srbije, odnosno Liberalno demokratske partije**, te je na osnovu svih ovih činjenica i u skladu sa članom 138 ZINP doneo odluku da izbornoj listi Dosta! Evropski put ne dodeli status liste nacionalne manjine. **Ova lista nije, na osnovu Zaključka Republičke izborne komisije o otklanjanju nedostataka izborne liste, dopunila dovoljan broj izjava birača, stoga nije ni proglašena.** Na ovakvo rešenje je podnet prigovor u kom podnosilac izborne liste Mirko Bajić tvrdi da je pretrpeo teži oblik diskriminacije u smislu člana 13 Zakona o zabrani diskriminacije. Podnosilac liste tvrdi da se RIK nije jednako poneo prema njemu i prema Slobodanu Nikoliću i da nije jednako tretirao ista činjenična stanja ove dve izborne liste, te smatra da je na osnovu člana 6 Zakona o zabrani diskriminacije došlo do neposredne diskriminacije, odnosno da su zbog ličnih svojstava u istoj situaciji stavljeni u nepovoljniji položaj. Prigovor je odbačen zbog toga što nije podnet od ovlašćenog lica, a iz istog razloga odbačena je i žalba Upravnom sudu, tako da činjenično stanje nije utvrđivano pred Sudom.

S druge strane, **Ruska stranka - Slobodan Nikolić je proglašena kao izborna lista nacionalne manjine i to bez traženog mišljenja Nacionalnog saveta ruske nacionalne manjine. RIK nije uzeo u razmatranje ni činjenicu da se na listi nalazi kandidat Marko Petrović koji je u javnosti poznat kao bivši član političke stranke Zavetnici**, dok je naknadno utvrđeno da su neki kandidati sa ove liste članovi Nove komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Na osnovu iznetih činjenica, **može se zaključiti da RIK nije pogrešio donošenjem rešenja kojim odbija da izbornoj listi Dosta! Evropski put dodeli status izborne liste nacionalne manjine, ali isto tako se može postaviti pitanje i da li je došlo do posredne diskriminacije**, koja je članom 7 Zakona o zabrani diskriminacije postoji ako naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa lice ili grupu lica stavlja ili bi mogla staviti, zbog njihovog ličnog svojstva, u nepovoljan položaj u poređenju sa drugim licima u istoj ili sličnoj situaciji. **Obe liste imaju kandidate za koje je opštepoznato da su pripadnici druge političke stranke, što je prema članu 138 ZINP razlog za odbijanje predloga da se listi utvrdi da ima položaj liste nacionalne manjine. RIK je u ovom slučaju trebalo da makar posumnja u to da li će Ruska stranka zaista zatupati interese ruske nacionalne manjine i da zatraži mišljenje Nacionalnog saveta ruske nacionalne manjine, kao što je to ispravno učinio za koaliciju Dosta! Evropski put.** RIK je trebalo da učini sve korake koje je učinio i u slučaju odbijene liste, odnosno, da na osnovu potencijalno negativnog mišljenja Nacionalnog saveta odbije da utvrdi ovoj izbornoj listi status liste nacionalne manjine. Tada bi Upravni sud mogao ponovo da odlučuje o statusu ove izborne liste, bez obzira na ishod presude iz 2020. godine. Jasno je da se za svaki spor utvrđuje posebno činjenično stanje i nije se moglo pretpostaviti da će Upravni sud u potencijalnom sporu doneti isto rešenje. Iz istaknutih razloga se može javiti sumnja u to da li je izborna lista Dosta! Evropski put diskriminisana na osnovu člana 7 Zakona o zabrani diskriminacije, pre svega zbog toga što RIK nije jednako primenio član 138 ZINP prema ove dve liste, ali nije dosledno primenio ni svoju dotadašnju praksu, te se može postaviti pitanje da li je na taj način koalicija Dosta! Evropski put dovedena u nepovoljniji položaj.

Republička izborna komisija je u skladu sa članom 77 ZINP-a donela rešenje kojim odbija izbornu listu Ruski manjinski savez. Razlog za odbijanje ove izborne liste leži u činjenici da kandidat pod rednim brojem 2 Pavle Bihali Gavrin nije upisan u jedinstveni birački spisak, te da je nastupila smetnja za proglašenje izborne liste iz navedenog člana 77 ZINP. Dakle, RIK je na osnovu činjenice da navedeno lice nije upisano u jedinstveni birački spisak zaključio da to lice nema ni izbornu pravo. Međutim, ni u članu 52 Ustava Republike Srbije, ni u članu 3 Zakona o izboru narodnih poslanika se ne utvrđuje da je za sticanje i imanje izbornog prava neophodan upis u jedinstveni birački spisak. Štaviše, Ustav kao uslove propisuje: punoletstvo, poslovnu sposobnost i državljanstvo, dok ZINP samo razrađuje ovu odredbu Ustava i podrobnije reguliše uslov poslovne sposobnosti. Tek Zakon o jedinstvenom biračkom spisku navodi upis u birački spisak kao uslov, ali za ostvarivanje biračkog prava, ne i za njegovo sticanje ili imanje. Ukoliko se vratimo na član 77 ZINP videćemo da je u njemu navedeno da se izborna lista odbija ukoliko je za narodnog poslanika predloženo lice koje nema izbornu pravo, dakle koje ga ili nije steklo ili ga uopšte nema, a ne navodi se da se izborna lista odbija ukoliko je za narodnog poslanika predloženo lice koje ne može da ostvari biračko pravo, odnosno koje nije upisano u jedinstveni birački spisak. Kako bismo imali sve relevantne činjenice u vidu, potrebno je istaći da je članom 4 Zakona o jedinstvenom biračkom spisku propisano da se u birački spisak upisuju lica koja imaju biračko pravo. Tumačenjem ove odredbe može se zaključiti da se u birački spisak upisuju jedino lica koja imaju biračko pravo, ali to ne znači da su sva lica koja imaju biračko pravo upisana u birački spisak, tako da ostaje mogućnost da Pavle Bihali Gavrin nije upisan u birački spisak propustom nadležnih organa ili da mu je iz određenog razloga pasivizirana adresa. Treba uzeti u obzir i činjenicu da MDULS dostavlja RIK-u podatke iz biračkog spiska za svakog birača koji je potpisao izjavu podrške izornoj listi, ali i za svakog kandidata koji se nalazi na izornoj listi. Na osnovu toga možemo zaključiti da je RIK, na osnovu dosadašnje prakse, pravilno postupio i odbio proglašenje izborne liste Ruski manjinski savez. Međutim, čini se da je RIK trebalo dodatno da utvrdi da li Pavle Bihali Gavrin ima izbornu pravo, zbog toga što je reč i o nosiocu izborne liste, a ne da donese odluku o odbijanju primenom člana 77 ZINP samo na osnovu činjenice da taj kandidat nije upisan u jedinstveni birački spisak. RIK je morao da izvrši dodatne provere, odnosno da utvrdi da li je navedeno lice punoletno, odnosno da li ima poslovnu sposobnost i državljanstvo Republike Srbije, što su uslovi za sticanje i imanje izbornog prava koje propisuju Ustav i ZINP. Na ovaj način ne bi bila ostavljena ni najmanja sumnja u činjenicu da li navedeno lice zaista ima izbornu pravo u Republici Srbiji. Ta sumnja se dodatno povećava ukoliko se uzme u obzir i činjenica da je Pavle Bihali Gavrin učestvovao kao kandidat na prethodnim izborima za narodne poslanike održanim 3. aprila 2022. godine. Ruski manjinski savez je podneo prigovor na takvu odluku RIK-a, a potom i žalbu Upravnom sudu, pri čemu su oba izjavljena pravna sredstva odbijena. Sumnju dodatno može povećati i činjenica da je prilikom podnošenja žalbe Ruski manjinski savez dostavio Upravnom sudu potvrdu o izbornom pravu Gradske uprave Grada Beograda za Pavla Bihalija Gavrina, ali Upravni sud nije cenio ovu potvrdu, navodeći kao razlog za to da takva potvrda nije dostavljena RIK-u prilikom podnošenja prigovora.

6.1.4. Zaštita izbornog prava

Republičkoj izornoj komisiji od dana raspisivanja izbora podneto je ukupno 23 prigovora. Ukupno 17 prigovora je odbijeno kao neosnovano, četiri su odbačena, dok je samo jedan usvojen. Takođe, po jednom prigovoru RIK se oglasio nenadležnim i uputio ga nadležnom organu.

Prigovorima se ukazivalo da je prekršen Ustav zbog toga što je nosilac izborne liste "Aleksandar Vučić – Srbija ne sme da stane" predsednik Republike Srbije koji, prema navodima iz prigovora, kao predsednik Republike Srbije odražava jedinstvo države. S obzirom na to da Republička izborna komisija ne ocenjuje

ustavnost akata već su za ocenu ustavnosti nadležni drugi državni organi, ona je odlučila u okviru svojih nadležnosti i odbila prigovore. Jedan prigovor je odbačen zbog toga što ga je podnelo neovlašćeno lice.

RIK je usvojio prigovor grupe građana „Mi glas iz naroda, prof. dr Branimir Nestorović” koji se ticao odluke OIK Stara Pazova kojom je odbijen predlog za imenovanje člana u proširenom sastavu te lokalne izborne komisije, poništio ovo rešenje i imenovao člana u prošireni sastav te komisije.

Vredan pomena je i prigovor Mirka Bajića kojim je osporavano rešenje RIK-a o odbijanju proglašenja izborne liste Dosta! Evropski put zbog navodne diskriminacije. Međutim, ovaj prigovor je RIK odbacio kao izjavljen od neovlašćenog lica, a postupajući po žalbi isto je odlučio i Upravni sud.

Odlučivanje Upravnog suda

Upravnom sudu je od dana raspisivanja izbora podneto ukupno sedam žalbi. Upravni sud je odbio četiri žalbe, dok je tri odbacio. Upravni sud je stao na stanovište RIK-a u šest od sedam slučajeva, dok je u jednom slučaju kada je RIK odbio prigovor kao neosnovan, doneo odluku o odbacivanju žalbe kao neblagovremeno podnete.

6.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda

6.2.1. Ocena postupanja Gradske izborne komisije do izbornog dana

Rad Gradske izborne komisije grada Beograda (GIK) je generalno protekao u skladu sa zakonom i uglavnom u skladu sa zakonskim rokovima, ali je obeležen neuobičajeno kratkim vremenom između zakazivanja sednica i vremena njihovog održavanja, što je onemogućilo članovima te komisije da se adekvatno upoznaju sa materijalima za sednicu, a posledično i da vode kvalitetnu raspravu. Međutim, GIK se u ovom izbornom procesu susreo i sa situacijama u kojima je postojala sumnja da su izvršene različite zloupotrebe ili krivična dela u vezi sa falsifikovanjem potpisa podrške birača, a na koju nije imao propisni mehanizam reagovanja, što ponovo ukazuje na potrebu promene ustrojstva i ovlašćenja izbornih komisija.

Neuobičajeno kratko vreme između zakazivanja sednica i vremena održavanja, kao i kratki rokovi između predaja određenih lista i odlučivanja o njima pratilo je rad GIK-a tokom celog izbornog procesa na šta su pojedini članovi GIK-a konstantno ukazivali. Ti kratki rokovi su stvarali priličnu tenziju među članovima, posebno u slučajevima u kojima su postojale sumnje u verodostojnost potpisa i izjava birača. Iz tog razloga članovi GIK-a nisu imali dovoljno vremena da se upoznaju na adekvatan način sa materijalima, i posledično nisu bili u mogućnosti da o predloženim tačkama dnevnog reda na kvalitetan način raspravljaju. Sednice su uglavnom održavane u minimalnom roku od njihovog zakazivanja, odnosno tri sata od zakazivanja. U jednom slučaju sednica je zakazana 30 minuta pre njenog održavanja, dok je materijal za sednicu dostavljen 15 minuta pred njeno održavanje. Opravdanost za ovakvo postupanje i hitno sazivanje sednice nije bila jasna, niti su pružena potrebna obrazloženja i objašnjenja.

6.2.2. Odlučivanje Gradske izborne komisije do izbornog dana

Na početku izbornog procesa GIK je doneo rokovnik za sprovođenje izbora, usvojio odluke o boji glasačkog i kontrolnog lista, kao i obrasce za sprovođenje različitih izbornih radnji. Takođe, usvojio je i

instrukcije o primopredaji izbornog materijala pre i posle glasanja, a usvojena je i odluka o naknadama, materijalnim i drugim troškovima u vezi sa sprovođenjem izbora.

Pored proglašenja izbornih lista, donete su odluke o ukupnom broju birača za područje grada Beograda, kojih ima 1.613.190, odluka o utvrđivanju Zbirne izborne liste, odluke o obliku i broju glasačkih listića, kao i sadržaju i izgledu glasačkog listića, nakon čega je 7. decembra započeto njihovo štampanje u prostorijama Službenog glasnika.

Za razliku od prethodnih izbornih procesa materijali za sednice se nisu predavali članovima GIK-a u štampanoj formi već je sav materijal bio dostupan u elektronskoj formi na laptop računarima koji su obezbeđeni za svakog člana. Takođe, i posmatrači putem laptop računara koji su obezbeđeni od strane GIK-a imali su pristup svim materijalima u elektronskoj formi.

6.2.3. Polemike u radu GIK i sporna pitanja

Nesaobrazni obrasci za izjave o podršci izornoj listi

Kada je reč o Rešenju o proglašenju izborne liste Aleksandar Vučić - Beograd ne sme da stane, osam članova Gradske izborne komisije je glasalo za usvajanje liste, dok je njih četvoro bilo uzdržano. **Tokom rasprave je izražena sumnja da su se izjave o podršci ovoj izornoj listi prikupljale na obrascima koji nisu saobrazni obrascima propisanim odlukom Gradske izborne komisije grada Beograda.** Istakli su i da postoji sumnja da je ova lista krenula sa prikupljanjem potpisa podrške i pre nego što je zvanična forma⁵⁸ uopšte usvojena čime su učesnici u izornoj trci, na samom njenom početku, stavljeni u neravnopravan položaj. **Predsednik GIK-a se pozvao na član 72 stav 4 Zakona o izboru narodnih poslanika koji predviđa da je overena izjava birača punovažna čak i ukoliko su učinjene očigledne omaške prilikom popunjavanja obrasca izjave, ako se sa sigurnošću može utvrditi kojoj izornoj listi je data podrška i da je izjavu overio nadležni organ.** Čini se otvorenim pitanje da li se ova odredba zakona može primeniti i na ovaj slučaj u kom nije tvrđeno da je došlo do očiglednih omaški, već da su izjave overene na nesaobraznom obrascu. Jedan od članova GIK-a iz redova opozicije je predložio da se osnuje posebna komisija koja bi proverila koliko takvih obrazaca ima u dokumentaciji navedene liste, ali je Gradska izborna komisija većinom glasova taj predlog odbila.

Odlučivanje o dodeljivanju statusa izborne liste nacionalne manjine

Prilikom odlučivanja o utvrđivanju položaja izbornih lista nacionalnih manjina došlo je do rasprave u kojoj je veliki broj članova smatrao da **praksa prema kojoj se prvo proglašava lista, a nakon toga se utvrđuje položaj nacionalne manjine nije logična.** Isticali su da nelogičnost postoji zbog toga što se tek nakon proglašenja izborne liste utvrđuju uslovi za sticanje statusa liste nacionalne manjine. Posebno ako se ima u vidu činjenica da je za izbornu listu nacionalne manjine potrebno dvostruko manji broj potpisa. Jedan od predloga je bio da se prvo rešava po zahtevu za utvrđivanje položaja liste nacionalne manjine i da se nakon toga odlučuje o proglašenju izborne liste.

Zahteve za utvrđivanje statusa izbornih lista nacionalne manjine podnele su tri izborne liste. Prilikom odlučivanja o izornoj listi "Dosta! Evropski put – Zoran Ilić novi gradonačelnik Beograda" Gradska izborna komisija zatražila je od Ministarstva za ljudska i manjinska prava proveru upisa u poseban birački spisak i zatražila je mišljenje Nacionalnog saveta bunjevačke nacionalne manjine, dok takvo mišljenje nije traženo za druge dve liste. Nakon što je nadležno ministarstvo proverom utvrdilo da

⁵⁸ Odluka o nazivu i izgledu obrazaca za podnošenje izborne liste kandidata za odbornike Skupštine grada Beograda

nijedan od kandidata sa ove liste nije upisan u poseban birački spisak bunjevačke nacionalne manjine i nakon što je Nacionalni savet Bunjevačke nacionalne manjine doneo odluku da ne daje saglasnost da ova izborna lista ima položaj izborne liste bunjevačke nacionalne manjine, naložena je dopuna nedostajućeg broja potpisa. Ova lista nije proglašena, budući da nije dostavila dovoljan broj potpisa podrške.

Primena roka za podnošenje prigovora

Gradska izborna komisija je **odbacila prigovor Koalicije “Srbija protiv nasilja” protiv rešenja o proglašenju izborne liste Ruska stranka - Slobodan Nikolić**. Gradska izborna komisija grada Beograda je ovaj prigovor odbacila kao neblagovremeno podnet sa 10 glasova “za” i osam “protiv”. Naime, predsednik komisije je smatrao da u ovoj situaciji treba shodno primeniti Zakon o izboru narodnih poslanika (ZINP), te je primenjen član 79 tog zakona. Prema tom članu, rok za podnošenje prigovora je 48 časova od objavljivanja rešenja na veb prezentaciji Republičke izborne komisije i istekao je 17. novembra u 21:21h. Prigovor je podnet 18. novembra u 16:17h. Međutim, u diskusiji koja je usledila članovi GIK-a koji su kasnije i glasali protiv ovakve odluke istakli su da se u konkretnom slučaju ne može shodno primeniti ZINP ukazujući na član 8 Zakona o lokalnim izborima, koji navodi da se odredbe ZINP-a primenjuju samo u pitanjima koja nisu posebno uređena ovim zakonom. Oni su smatrali da se mora primeniti član 82 Zakona o lokalnim izborima koji određuje opšti rok za podnošenje prigovora na lokalnim izborima i to 72 časa od objavljivanja odluke. Pozivajući se na ovaj član su istakli da rok nije istekao i da je prigovor blagovremen, te da se iz navedenog razloga ne može odbaciti. Posebno je zatraženo i da se predstavnici Ruske stranke u proširenom sastavu izuzmu iz odlučivanja o datom prigovoru kako ne bi odlučivali o svojoj stvari, što je predsednik komisije odbio da učini.

Koalicija **“Srbija protiv nasilja” je podnela žalbu Višem sudu koji je stao na stanovište gradske izborne komisije i žalbu odbio kao neosnovanu**. Kao glavne argumente zbog kojih je trebalo primeniti rok iz člana 79 ZINP Viši sud je istakao da je pravilna shodna primena ZINP-a prema članu 8 stav 1 ZLI, zatim načelo da se opšti rok primenjuje samo u odsustvu posebnog roka, a poseban rok je regulisan ZINP-om (opšti je u ZLI), i na samom kraju činjenicu da bi se primenom člana 80 ZLI krug lica koji mogu da podnesu prigovor znatno suzio. Naime, član 80 ZLI propisuje da se pravo na prigovor ograničava samo na podnosioca liste, dok član 79 ZINP određuje znatno širi krug lica - kandidat, lice čije je ime sadržano u nazivu liste ili podnosioca liste, podnosilac liste, politička stranka ili birač. Naveo je i da je shodna primena pravilna zbog toga što u poglavlju “Tok izbornog postupka” u delu broj 2 “Podnošenje izborne liste” ZLI ne reguliše posebno pitanje podnošenja prigovora na odluku o proglašenju izborne liste, dok ZINP u istom poglavlju i u delu pod istim nazivom to čini.

6.2.4 Zaštita izbornog prava

Gradska izborna komisija grada Beograda je odlučivala o 14 prigovora koji su se odnosili na proglašenje određenih izbornih lista. Dva prigovora su odbačena zbog neblagovremenog podnošenja dok su drugi odbijeni. Od podnetih prigovora izdvajaju se prigovori od strane lica čiji su se podaci našli na overenim izjavama podrške određenim listama, a kojima su tražili da GIK poništi rešenja o proglašenju s obzirom da ta lica nisu dala podršku navedenim listama. GIK je odbio te prigovore navodeći da je u postupku razmatranja o ispunjenosti uslova za proglašenje izbornih lista utvrđeno da su ispunjene sve zakonske pretpostavke za njihovo proglašenje.

6.3. Odlučivanje o izbornim listama - falsifikovanje potpisa

Izborna administracija se susrela sa **brojnim navodima o falsifikovanju izjava birača na znatnom broju izbornih lista. Na parlamentarnim izborima nijedna takva lista nije proglašena, dok je na beogradskim izborima proglašeno čak njih sedam.** Izborna administracija nije imala adekvatan mehanizam reagovanja na ove slučajeve. Postupanje Republičke izborne komisije jasno je pokazalo spremnost ovog tela da se izbori sa navedenim problemom, što ne možemo sa sigurnošću tvrditi i za Gradsku izbornu komisiju grada Beograda.

Zakonom o overi potpisa, rukopisa i prepisa je 2017. godine overa potpisa za kandidaturu u potpunosti prebačena u nadležnost javnih beležnika, što je bila i jedna od preporuka ODIHR-a za unapređenje transparentnosti i integriteta ovog procesa. Međutim, **2020. godine je novim izbornim zakonima overa potpisa vraćena i u nadležnost i opštinske, odnosno gradske uprave.** Crta je već ukazivala na činjenicu da je loše rešenje po kojem se potpisi podrške overavaju u opštinskim i gradskim upravama, što je potvrđeno i tokom izbora 2022. u slučaju sumnje na falsifikovanje izjava podrške građana listi "Ruski manjinski savez – Milena Pavlović, Pavle Bihale Gavrin". Sumnju je izrazila Republička izborna komisija, iako je proglasila listu na osnovu odluke Upravnog suda. Crta je o ovome tada takođe izvestila javnost i zahtevala reakciju nadležnih organa gonjenja ne bi li se utvrdilo da li je bilo izborne prevare.

6.3.1. Republička izborna komisija

U ovom izbornom procesu **pred RIK-om se pojavilo gotovo 7.000 izjava podrške birača za dve izborne liste - Ruski manjinski savez i Dosta! Evropski put, navodno overenih u Gradskoj upravi Grada Vranja i Upravi gradske opštine Novi Beograd, a za koje je utvrđeno da zapravo nikada nisu overene od strane overitelja te dve uprave.**

Izborna lista Dosta! Evropski put je predala RIK-u ukupno 5.701 potpisanu izjavu podrške, te je pledirala da bude proglašena u statusu izborne liste nacionalne manjine. Najveći broj prikupljenih izjava podrške birača je bio overen u gradskoj upravi grada Vranja (prvobitno je utvrđeno 2.777 izjava), pa je RIK poslala dopis Gradskoj upravi grada Vranja i zatražila da joj dostavi podatak o tome koliko je izjava birača data Gradska uprava overila. **Gradska uprava grada Vranja je obavestila RIK da u knjigama Gradske uprave nije upisana nijedna overa izjave birača koji podržava izbornu listu Dosta! Evropski put, te da se gradskoj upravi niko nije obratio za overu izjava za ovu listu, a samim tim niko nije platio ni troškove overe.** U skladu s tim činjenicama, RIK je ponovljenom proverom utvrdio da je broj takvih izjava zapravo 2.960, pa je sve izjave za koje je navedeno da ih je overila gradska uprava grada Vranja izuzeo. Na osnovu svih potrebnih provera RIK je utvrdio da je uz ovu izbornu listu podneta ukupno 1.991 pravno valjana izjava. Nakon što je iz napred navedenih razloga RIK odbio da dodeli status izborne liste nacionalne manjine ovoj izornoj listi, zaključkom joj je naložio da u roku od 48 časova dostavi najmanje 8.009 nedostajućih pravno valjanih overenih izjava birača. Izborna lista Dosta! Evropski put je dostavila ukupno 398 izjava podrške birača, od čega 346 pravno valjanih što u zbiru sa 1.991 čini ukupno 2.337 pravno valjanih izjava birača. Kako nije otklonjen nedostatak za proglašenje ove izborne liste, RIK je doneo rešenje kojim je odbio da proglasi navedenu izbornu listu.

Izborna lista Ruski manjinski savez - Pavle Bihali Gavrin, dr Christos Alexopoulos dostavila je RIK-u 5.231 izjavu, te je takođe imala za cilj da bude proglašena u statusu izborne liste nacionalne manjine. Uvidom u spisak birača utvrđeno je da je **više od polovine izjava birača overeno od strane Gradske uprave Grada Vranja (2.965), kao i da je 1.108 izjava overila Uprava Gradske opštine Novi Beograd.** Povodom ovih činjenica RIK je od Gradske uprave grada Vranja i

Uprave Gradske opštine Novi Beograd zatražio podatak o tome koliko su izjava birača ove dve uprave overile. Odgovor Gradske uprave grada Vranja bio je identičan kao i kada je bilo reči o prvoj listi - navedeno je da u knjigama te Gradske uprave nije upisana niti jedna overa izjave birača kojom se pruža podrška izbornoj listi Ruski manjinski savez, te da se za overu potpisa niko nije ni obratio toj Gradskoj upravi. Na osnovu ovih činjenica RIK je izvršio dodatnu proveru i utvrdio da je broj takvih izjava 2.647. S druge strane, Uprava Gradske opštine Novi Beograd u svom odgovoru je navela da je overila ukupno 335 izjava birača, a ne 1.108 koliko je navedeno u dokumentaciji izborne liste. Na osnovu ovih činjenica RIK je izvršio dodatnu proveru i utvrdio da je broj takvih izjava 1.341. RIK je izvršio i sve ostale potrebne provere i konačno utvrdio da je broj podnetih pravno valjanih izjava 1.319. Međutim, Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave je dostavilo RIK-u, u izveštaju o proveru kandidata sa izborne liste, da jedan kandidat (od 15) nije upisan u jedinstveni birački spisak. Utvrđeno je da je u pitanju kandidat pod rednim brojem 2 na izbornoj listi - Pavle Bihali Gavrin. Na osnovu te činjenice, a u skladu sa članom 77 ZINP, kojim je, između ostalog, propisano da RIK rešenjem odbija da proglasi izbornu listu ako je za narodnog poslanika predloženo lice koje nema izbornu pravo, RIK je doneo rešenje kojim odbija proglašenje izborne liste Ruski manjinski savez.

Ukoliko uzmemo kao istinite navode iz odgovora Gradske uprave Grada Vranja i Uprave Gradske opštine Novi Beograd, otvara se pitanje kako, ko i na koji način je overio 2.960 izjava birača za izbornu listu Dosta! Evropski put i ukupno 3.653 izjave birača za izbornu listu Ruski manjinski savez. Član 355 Krivičnog zakonika propisuje da će se lice koje napravi lažnu ili preinači pravu ispravu u nameri da se takva isprava upotrebi kao prava kazniti zatvorom od tri godine, a kao kvalifikovani oblik ovog krivičnog dela propisana je situacija kada je izvršeno falsifikovanje, između ostalog, javne isprave, te određuje kaznu u ovom slučaju od tri meseca do pet godina zatvora. Smatramo da je radi zaštite integriteta izbornog procesa, ali i preveniranja ovakvih pojava u budućnosti potrebno ispitati sve činjenice ovih slučajeva. RIK je podneo krivične prijave Vrhovnom javnom tužilaštvu, što je ovo tužilaštvo i potvrdilo.

6.3.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda

Ukupan broj proglašanih izbornih lista na beogradskim izborima je 14, među kojima polovinu čine izborne liste koje su izazvale polemike u javnosti i sumnju u validnost izjava birača kojima je pružena podrška tim izbornim listama.

Naime, za sedam izbornih lista pojedini članovi Gradske izborne komisije su tvrdili da su neke od izjava birača kojima podržavaju ove izborne liste falsifikovane. **Pregledom materijala neki od članova su prepoznali osobe u spisku podrške birača i nakon kontakta sa tim licima došli su do navedenih saznanja.** Stav GIK-a je da se prilikom odlučivanja o proglašenju neke izborne liste utvrđuju svi elementi kao i sadržaj materijala i obrazaca propisani zakonom, što se posebno odnosi na izjave birača i da, ukoliko su ispunjeni svi zakonom predviđeni uslovi za proglašenje, izborna komisija donosi rešenje o proglašenju izborne liste. Takođe, i da izborna komisija ne može ulaziti u proveru verodostojnosti potpisa, posebno što je overa tih izjava u nadležnosti ovlašćenih overitelja (opštinskih uprava i javnih beležnika). Naglašeno je i da sumnje u falsifikovanje potpisa utvrđuju u postupcima koje sprovode drugi državni organi i nadležna tužilaštva i da to pitanje ne može biti predmet razmatranja i utvrđivanja u izbornom postupku.

Rasprava među članovima GIK-a usledila je prilikom razmatranja liste Ruska stranka – Slobodan Nikolić⁵⁹, kako u pogledu verodostojnosti potpisa podrške birača, tako i u pogledu utvrđivanja položaja stranke nacionalne manjine. Članica GIK-a je tokom diskusije iznela tvrdnje da je lično

⁵⁹ Lista je predata sa ukupno 2.069 priloženih potpisa.

stupila u kontakt sa jednim biračem koji je navodno potpisao izjavu podrške Ruskoj stranci i da to lice negira da je uopšte potpisalo izjavu podrške birača za navedenu izbornu listu. Iz tog razloga, pojedini članovi GIK-a su tražili dodatni uvid u potpise podrške birača i odlaganje odlučivanja o izbornoj listi. S druge strane, predsednik GIK-a je informisao sve članove da je prema izveštaju stručne službe konstatovano da je 2.060 potpisa podrške birača pravno valjano, odnosno overeno važećim potpisom ovlašćenih overitelja, te da GIK nema načina da dodatno ustanovljava valjanost prikupljenih potpisa. Iako je izborna lista proglašena većinom glasova članova GIK Beograd (9 glasova "za", 6 glasova "protiv"), a potom joj je utvrđen i status izborne liste nacionalne manjine, pojedini članovi GIK-a su najavili da će iskoristiti raspoloživa pravna sredstva da ospore ove odluke. Na rešenje o proglašenju ove liste podnet je prigovor, kako iz razloga verodostojnosti potpisa podrške ovoj listi, tako i zbog utvrđivanja položaja izborne liste nacionalne manjine. Gradska izborna komisija je odbacila taj prigovor budući da nije blagovremeno podnet, odnosno podnet je nakon isteka roka od 48 časova.

Koaliciji „Dosta! Evropski put – Zoran Ilić novi gradonačelnik Beograda” koju čine Savez bačkih Bunjevaca i Bunjevačka stranka Srbije je bilo naloženo da dostave nedostajući broj potpisa, ali se pored toga i za ovu listu pojavila sumnja u valjanost tri potpisa podrške birača ovoj listi. Pojedini članovi GIK-a su naveli da imaju saznanja da neki birači nisu potpisali podršku ovoj listi i da su iz tih razloga podneli krivične prijave protiv overitelja koji je vršio overu tih potpisa zbog zloupotrebe ovlašćenja i za falsifikovanje službene isprave, kao i krivične prijave protiv NN lica za neovlašćeno prikupljanje i obradu podataka. GIK je odbio da dodeli status izborne liste nacionalne manjine ovoj listi uz obrazloženje da ona ne ispunjava uslove da joj se prizna status liste nacionalne manjine, koje je bilo potrkepljeno i mišljenjem Nacionalnog saveta bunjevačke nacionalne manjine, te da zbog nedovoljnog broja potpisa (3.000 potpisa za liste koje nisu nacionalne manjine) nije proglašena.

Kada je reč o izbornoj listi **Da se vojska na Kosovo vrati – Miša Vacić** i tu je prema rečima članova GIK-a utvrđeno da su se među potpisnicima podrške ovoj listi našli birači koji nisu dali podršku ovoj listi, te su zatražili da se potpisi provere. Ova lista je, uprkos tim zahtevima, proglašena.

Pojedini članovi GIK-a su istakli da i za izbornu listu **“Saša Radulović (Dosta je bilo – DJB) – Duško Vujošević, Boris Tadić (Socijaldemokratska stranka – SDS) – Ana Pejić (Otete bebe) – Beograda dobro jutro”**, postoji najmanje dvoje građana koji nisu overili potpise podrške ovoj listi, među kojima su i poznate ličnosti, i da su i ovim povodom podneli krivične prijave nadležnom tužilaštvu. S obzirom da je ova izborna lista podnela dovoljan broj potpisa doneto je rešenje o proglašenju. Za proglašenje ove liste glasalo je 11 članova dok je devet članova bilo protiv i jedan uzdržan.

Članovi GIK-a su ukazali da i u dokumentaciji izborne liste **“Čedomir Jovanović – Mora drugačije”** postoje potpisi pet birača koji tvrde da nisu podržali ovu listu.

Kada je u pitanju izborna lista **“Usame Zukorlić – Promena je pobeda – Stranka pravde i pomirenja”**, pojedini članovi GIK-a su takođe naveli da postoje birači koji nisu dali potpis podrške ovoj listi. Reč je o izjavama podrške dva birača, te su istakli i da bi trebalo ispitati valjanost drugih potpisa koje je overio isti overivač.

Iste sumnje u verodostojnost i pravnu valjanost potpisa podrške iznete su i u slučaju izborne liste **“Srbija na zapadu – Zoran Vuletić – Nemanja Milošević – Da se struka pita”**.

Članovi GIK-a koji su iznosili tvrdnje o falsifikovanim potpisima, isticali su i da nisu imali dovoljno vremena da pregledaju materijal kako bi utvrdili da li je eventualno bilo još sumnjivih izjava birača i izigravanja zakona. Takođe, smatrali su da bi trebalo tražiti od ovlašćenih overitelja, koji su overavali ovakve izjave, dodatne informacije o izvršenim overama kako bi se proverilo da li su izjave birača

overavane kod njih, a po ugledu na Republičku izbornu komisiju koja je tražila od Gradske uprave grada Vranja i Uprave gradske opštine Novi Beograd informaciju o tome da li su kod njih overavane izjave birača za podršku konkretnim izbornim listama.

Primer beogradskih izbora zapravo još jednom pokazuje koliko je važno da se proces overe potpisa podrške birača uredi na način na koji je moguće utvrditi odgovornost overitelja za svaki potpis, **a to je moguće samo ukoliko se overa poveri isključivo notarskim kancelarijama, odnosno vrati zakonsko rešenje koje je postojalo pre 2020. godine**, što Crta i predlaže svojom preporukom.

Prvo osnovno javno tužilaštvo u Beogradu je formiralo tri predmeta u vezi sa falsifikovanjem potpisa podrške birača.

6.4. Birački spisak

Svaki građanin koji je upisan u birački spisak može ostvariti svoje biračko pravo zagarantovano Ustavom i glasati na izborima, odnosno učestvovati u formiranju izborne volje birača. **Tačnost biračkog spiska je ključna sa aspekta odražavanja stvarne volje birača, bilo da su u pitanju izbori za nivo republike, pokrajine ili lokalne samouprave.** Netačnost i neažurnost biračkog spiska može dovesti u sumnju izraženu stvarnu volju birača, a svaka manipulacija njime urušava legalitet i legitimitet izbora.

Republička izborna komisija je na sednici održanoj 15. decembra 2023. godine donela odluku o utvrđivanju konačnog broja birača u republici Srbiji za izbore za narodne poslanike koji je iznosio **6.500.666 birača**.⁶⁰ Gradska izborna komisija Grada Beograda je istog dana donela odluku kojom je utvrđeno da pravo glasa na lokalnim izborima za odbornike Gradske skupštine Grada Beograda ima **1.613.369 birača**. Pohvalno za GIK je da je uz odluku objavljen i ukupan broj birača po opštinama i po biračkim mestima u Beogradu.⁶¹

Kretanje broja birača na republičkim izborima je negativno od 2014. godine na ovamo, sa najdrastičnijim smanjenjem na izborima 2020. godine od 141.284 birača, pa na izborima 2022. godine od 81.358 birača. **(Tabela 1)** U odnosu na prethodno održane izbore, broj birača koji su imali pravo glasa na parlamentarnim izborima u decembru 2023. godine zabeležio je najniži pad u proteklih 10 godina od svega 1.641 birača.

⁶⁰ Republička izborna komisija, Odluka o utvrđivanju konačnog broja birača u Republici Srbiji za izbore za narodne poslanike raspisane za 17. Decembar, <https://link.crta.rs/mj>

⁶¹ Gradska izborna komisija Grada Beograda, Odluka o utvrđivanju konačnog broja birača za izbore za Skupštinu Grada Beograda 17. decembra, <https://link.crta.rs/mk>

Tabela 1. Kretanje broja birača 2000-2023. (RIK)

Izbori	Broj birača upisanih u birački spisak	Promena broja birača između izbora	Godišnja stopa promene
2023	6.500.666	-1.641	-864
2022	6.502.307	-81.358	-40.679
2020	6.583.665	-141.284	-47.095
2017	6.724.949	-14.492	-14.492
2016	6.739.441	-26.557	-13.279
2014	6.765.998	-4.015	-2.008
2012	6.770.013	61.316	15.329
2008	6.708.697	54.846	54.846
2007	6.653.851	121.588	40.529
2004	6.532.263	20.813	20.813
2003	6.511.450	-14.310	-14.310
2002	6.525.760	16.904	8.452
2000	6.508.856		

Za razliku od birača koji imaju pravo glasa na republičkim izborima, **birački spisak u Beogradu beleži kontinuirani rast u proteklih 20 godina, osim na izborima održanim u aprilu 2022**, kada je broj birača bio u neznatnom padu. (Tabela 2) Birački spisak u Beogradu je najdrastičnije povećanje imao na vanrednim izborima 2014. godine, kada je u svega dve godine porastao za 45.331, odnosno između izbora 2000. i 2004. kada je godišnja stopa rasta iznosila 22.943 upisanih birača. Broj upisanih birača je na izborima održanim u decembru 2023. godine veći za 12.906 birača u odnosu na beogradske izbore održane godinu i devet meseci ranije.

Tabela 2. Kretanje broja birača u Beogradu 2000-2023. (GIK)

Izbori	Broj birača upisanih u birački spisak	Promena broja birača između izbora	Godišnja stopa promene
2023	1.613.369	12.906	6.793
2022	1.600.463	-6.468	-1.617
2018	1.606.931	17.935	4.483
2014	1.588.996	45.331	22.665
2012	1.543.665	25.882	6.470
2008	1.517.783	74.118	18.529
2004	1.443.665	91.774	22.943
2000	1.351.891		

Međutim, praćenje ovih podataka nedovoljno je da objasni na koji način se ispod ukupne razlike između upisanih birača po izbornim ciklusima dešavaju promene u Jedinostvenom biračkom spisku. Ovo je posebno važno imajući na umu da je u Srbiji u ranijim izborima već prepoznat problem pasivizacije adresa građana kojim se automatski vrši "odjava" iz biračkog spiska i time onemogućava ostvarivanje prava glasa, ali i netransparentnosti te procedure koju sprovodi Ministarstvo unutrašnjih

poslova.⁶² Takođe, **neobične situacije u kojima su građani na izborima u Beogradu 2014, 2018, 2022, a onda i 2023. primali pozive za glasanje na svoje kućne adrese za birače koji su njima nepoznati, sve više je otvaralo sumnju dela javnosti u integritet biračkog spiska.**⁶³ Ovakva pojava, koja je u javnosti poznata i kao “fantomi”, postajala je sve učestalija pojava od jednih izbora u Beogradu do drugih.

Činjenica da i Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave na tromesečnom nivou objavljuje brojeve birača po opštinama⁶⁴, kao i da građani od januara 2022. godine imaju pristup imenima i prezimenima birača upisanim po biračkim mestima za sve izborne procese koji su se od tada održavali, korak je ka transparentnosti, ali ne omogućava uvid u osnove promena u biračkom spisku. **Manjak transparentnosti upravljanjem biračkim spiskom, upisivanja birača i procesa pasivizacije, kao i nisko poverenje javnosti u njegovu tačnost, a u okolnostima sve masovnije distribucije sumnjivih poziva za glasanje** koja je kulminirala na beogradskim izborima 2023. godine, bude sumnju da se **ispod prostih razlika u biračkom spisku između izbora dešava izborni inženjering.**

6.4.1 Administrativni problemi sa biračkim spiskom: otvorene sumnje, odsustvo podataka

Izostanak podataka o tome na koji način i po kojim osnovama se vrše promene u biračkom spisku hroničan je i produbljuje nepoverenje javnosti u njegovu ažurnost i integritet iz izbora u izbore. Tokom izbornog procesa, **Crta je posvetila posebnu pažnju tipičnim problemima koje imaju birači u dodiru sa biračkim spiskom.** Problemi sa kojima se birači najčešće suočavaju kada je reč o Jedinstvenom biračkom spisku tokom izbornog procesa se mogu grupisati u dve kategorije: problemi sa ažurnošću podataka, i problemi prilikom unošenja izmena i ispravki podataka u biračkom spisku. Međutim, **rastuća zabrinutost građana, zbog koje je Crta pre izbornog dana od njih primila više stotina prijava, odnosi se na lica koja se nalaze u Jedinstvenom biračkom spisku, a ne bi trebalo.** Česti razlozi za to su da se status ovih lica u službenim evidencijama promenio (umrli, odselili se, itd.), ili su u pitanju nepoznata lica koja su na adrese građana primila pozive za glasanje - u medijima poznati kao “fantomi”. **Pre izbornog dana, pojavili su se čak i pojedini navodi građana da im je biračko mesto izmešteno iz Beograda, ili iz opština van Beograda u Beograd.** Svi ovi navodi su po prvi put ozbiljno pozvali na razmatranje mogućnosti organizovane migracije birača zarad glasanja na lokalnim izborima sa ciljem promene izborne volje građana.

Dodatno, izjave predstavnika opozicije koji su na početku izbornog procesa isticali da u Beogradu na dnevnom nivou nekoliko stotina građana fiktivno promeni adresu da bi učestvovalo na lokalnim izborima⁶⁵, kao i izjava Milana Stamatovića, novog političkog partnera liste “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane”⁶⁶, ali i doskorašnje članice vladajuće partije i bivše ministarke Zorane Mihajlović⁶⁷, bile su

⁶² Na parlamentarnim izborima 2020. godine, ovo je bio poseban problem u Medveđi gde je broj birača smanjen za čak 38 procenata u poređenju sa republičkim izborima za predsednika Srbije održanim 2017. godine. Ovo smanjenje nije bilo moguće opravdati depopulacijom na jugu zemlje, već je ukazalo na proces pasivizacije adresa građana koji tu žive, a koja je vršena na sistematski način. Za više o tome u: Posmatračka misja Crte, *Završni izveštaj sa preporukama za izbore 2022. godine*, str. 61, <https://link.crta.rs/b4>

⁶³ Posmatračka misja Crte, *Završni izveštaj sa preporukama za izbore 2022. godine*, str. 62-63, <https://link.crta.rs/b4>

⁶⁴ Poslednji tromesečni presek pred izborni dan o stanju broja birača po opštinama objavljen je 23. oktobra 2023. godine: Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, Pregled broj birača - Stanje na dan 23.10.2023, <https://link.crta.rs/dh>

⁶⁵ N1, “Aleksić: 300 do 500 građana dnevno fiktivno promeni adresu zbog izbora u Beogradu”, 19. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/de>

⁶⁶ “Ali ako su podeljene sada opštine, pa za mart kada padaju redovni izbori, ostane 70 opština, SNS može, s obzirom na svoju poziciju, da prebaci dobar deo birača u Čajetinu i da na taj način pobedi. Što je potpuno legitimno. Neke sigurne glasače možda iz Užica ili iz neke druge strane, može da prebaci u Čajetinu i da vi uz dobru podršku svojih građana – možete da izgubite zbog ljudi koji su došli sa strane. I zašto mi malo dugoročno gledamo napred u budućnost, šta bi se desilo da mi kao jedina lokalna samouprava budemo protivnik jednoj mašineriji koja ima sve poluge vlasti da nas prosto oduva sa političke scene?”

Danas, Milan Stamatović za N1 objašnjava zašto ulazi u Vučićev pokret, 24. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/df>

⁶⁷ “Ono do čega smo mi došli jesu razni spiskovi ljudi koji se prebacuju da dolazu u Novi Sad i Beograd, pre svega u Beograd. To su spiskovi koje smo dobili iz Federacije Bosne i Hercegovine. Dakle to su desetine hiljada ljudi koji prebacuju svoje prebivalište na fiktivne adrese u Beograd. Svako će reći da to nije krivično delo, i nije krivično delo, ali je nemoralno i pokazuje kako će izgledati izbori 17. decembra.”, Zorana

zapravo najava i upozorenje na praksu “preseljenja birača”, koje su stavile birački spisak pod oko javnosti i u ovom izbornom procesu i otvorile pitanje migracije birača.

Takvi navodi u javnosti, ali i raspisivanje vanrednih lokalnih izbora samo u delu Srbije dodatno je doprinelo uverenju dela javnosti da je u pitanju politička strategija kojom se znatno uticalo na rezultate izbora, ali i za koju se sumnja da će se na prolećnim izborima 2024. godine koristiti i u ostatku opština. **Organizovana migracija birača na beogradskim izborima obrađena je detaljno u [poglavlju 9](#) ovog izveštaja.**

Posmatračka misija Crte uputila je dopis nadležnim ministarstvima - Ministarstvu državne upravne i lokalne samouprave i Ministarstvu unutrašnjih poslova sa pozivom na sastanak, radi prikupljanja dodatnih informacija u vezi sa procedurama od značaja za ovakve slučajeve potencijalnih manipulacija biračkim spiskom, odnosno migracijama birača. **Do zaključenja ovog izveštaja, odgovori na pozive Posmatračke misije Crte nisu stigli.** Takođe, Crta je uputila zahtev za pristup informacijama od javnog značaja Ministarstvu unutrašnjih poslova za dobijanje preciznih informacija o prijavama i pasivizaciji prebivališta. Odgovor na zahtev je stigao 17. novembra, ali sa nepotpunim podacima⁶⁸, što je **sprečilo potpun uvid u problem i otklanjanje sumnji o manipulacijama migracijama građana.**

Ministarstvo unutrašnjih poslova je 18. januara objavilo i podatke o kretanju aktivnih prijavi prebivališta na teritoriji Grada Beograda zaključno sa 29. novembrom.⁶⁹ Međutim, podaci su dati zbirno za maloletna i punoletna lica, što kao i u slučaju odgovora Ministarstva unutrašnjih poslova na zahtev za pristup informacijama od javnog značaja, **onemogućava dalju analizu i otklanjanje sumnji o manipulacijama migracijama građana.**

Takođe, posmatrači Crte su terenskim posmatranjem rada policijskih stanica u Beogradu, **zabeležili da postoji neujednačena praksa kojom građani mogu proveriti da li su na njihovim adresama prijavljene nepoznate osobe, odnosno kojom ih mogu pasivizirati.**⁷⁰ Službenici nekih policijskih uprava smatrali su dovoljnim zahtev građana da se sve osobe koje nisu članovi domaćinstva pasiviziraju, a neke policijske stanice tražile su da se prvo podnese zahtev da se utvrdi da li na adresi postoje osobe koje nisu članovi domaćinstva, pa se tek onda stupa u postupak pasivizacije. Takođe, Crta je u Beogradu utvrdila prebacivanje nadležnosti sa opštinskih policijskih stanica na Upravu za upravne poslove, koja se trenutno nalazi na adresi Omladinskih brigada 1 i obrnuto za slučaj provere i pasivizacije nepoznatih stanara. Usled toga, Posmatračka misija Crte je poslala dopis 23. oktobra 2023. godine Ministarstvu unutrašnjih poslova sa zahtevom da Ministarstvo predoči precizne informacije građanima u vezi sa navedenim procedurama, ali do odgovora nije došlo. Poziv Ministarstvu unutrašnjih poslova je dalje ponovljen 27. oktobra i 7. novembra, ali se Ministarstvo nije oglasilo ni nakon trećeg poslatog dopisa. **Crta se 22. novembra obratila i Zaštitniku građana pritužbom na rad Ministarstva unutrašnjih poslova sa nadom da će ova institucija, u skladu sa svojim ovlašćenjima, doprineti da građani dobiju tražene odgovore. Crta je odgovor od Ministarstva dobila tek po okončanju izbornog procesa, 31. januara 2024. godine.**⁷¹

Mihajlović saopštila da njen pokret ne izlazi na izbore, a onda pokazala spisak fantomskih glasača koje SNS dovodi u Beograd, Nova S, 8. novembar 2023, <https://link.crta.rs/lc>

⁶⁸ “Ministarstvo nije u mogućnosti da dostavi podatak o broju punoletnih državljana Republike Srbije koji su prijavili prebivalište na teritoriji grada Beograda, a čije je prethodno prebivalište bilo u inostranstvu.”

⁶⁹ Ministarstvo unutrašnjih poslova, “Prikaz i kretanje aktivnih prijavi prebivališta na teritoriji grada Beograda”, 22. Novembar 2023, <https://link.crta.rs/dg>

⁷⁰ Zakonom o prebivalištu i boravištu građana u čl.3 predviđeno je da je pasivizacija adrese označavanje u evidenciji nadležnog organa da građanin ne stanuje na adresi prijavljenog prebivališta ili boravišta.

⁷¹ Dopisom Ministarstva Crta je obaveštena da vlasnik nepokretnosti zahtev za dostavljanje podataka o licima koja imaju prijavljeno prebivalište na adresi njegove nepokretnosti kao i zahtev za pasivizaciju prebivališta za lica koja su prijavljena a faktički ne žive na adresi nepokretnosti čiji je vlasnik, može podneti pisarnici nadležne policijske uprave, odnosno policijske stanice. Procedura koju je u dopisu opisao MUP, prethodno nije bila dosledno primenjena u praksi.

Iako je Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave u prethodnim izborima 2022. godine učinilo korak napred, omogućavajući, između ostalog, tromesečni pregled broja birača po opštinama, kao i uvid u imena birača po biračkim mestima, **potrebno je da Vlada i nadležna ministarstva ulože veće napore da sam birački spisak, ali i svi procesi za koje se pretpostavlja da dovode do promena u biračkom spisku budu transparentni.** Transparentnost promena u biračkom spisku važna je i u međuzbornom periodu, a posebno u periodu neposredno pred izbore, kada tema biračkog spiska dobija visok politički značaj. **Sve promene bi trebalo u potpunosti da budu objašnjive jasnim demografskim i administrativnim uzrocima, inače će se nepoverenje u izborne mehanizme dalje produbljivati.**

Poverenje u integritet Jedinstvenog biračkog spiska je na ovim izborima drastično urušeno zbog utvrđenih činjenica koje pokazuju da je došlo do nezakonitog i nelegitimnog manipulisanja biračkim spiskom u Beogradu zarad uticaja na rezultat izbora preko organizovanja migracije birača iz drugih delova Srbije i okolnih država. Neizostavni deo vraćanja ovog poverenja bi bilo utvrđivanje odgovornosti za kršenja zakona i krivična dela, kao i konačno sprovođenje nezavisne verifikacije biračkog spiska.

6.5. Biračka mesta

Izbori za narodne poslanike održani su na ukupno **8.273 biračkih mesta**,⁷² dok je na beogradskim izborima glasanje održano na **1.180 biračkih mesta**. U Srbiji je glasanje lično i sprovodi se samo na biračkim mestima, bez mogućnosti elektronskog glasanja ili glasanja poštom, pa je određivanje biračkih mesta važan element izbornog procesa, koji može da utiče na prava birača, kao i na ishode izbora.

Ovo su drugi republički izbori po redu kako je nadležnost za određivanje biračkih mesta prešla u potpunosti sa Republičke izborne komisije na lokalne izborne komisije. Međutim, **način na koji su lokalne izborne komisije komunicirale utvrđivana biračka mesta nije bio konzistentan i u velikoj meri je otežao posmatračima izbora i široj javnosti da se informišu** o biračkim mestima i porede ih sa prethodnim izborima. Tome treba dodati i činjenicu da je dokument sa precizno utvrđenom teritorijom biračkih mesta za celu Srbiju bio dostupan tek dve nedelje pre izbornog dana kada je Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave dostavilo Republičkoj izbornoj komisiji rešenje o zaključenju Jedinstvenog biračkog spiska za izbore za narodne poslanike.

Prilikom određivanja biračkih mesta, na osnovu podataka dostupnih iz rešenja lokalnih izbornih komisija, od 167 opština i gradova u njih 145 nije bilo promena u broju biračkih mesta, dok je **u 22 opštine ili grada bilo promena u teritorijama biračkih mesta**, u odnosu na biračka mesta za izbore 2022. godine. **U sedam opština i gradova je smanjen broj biračkih mesta**, spajanjem područja više mesta u jedno, u pet se desilo razdvajanje biračkih mesta na više novih, **u četiri opštine ili grada je došlo do nejasnog mešanja teritorija biračkih mesta** kako bi se formirala nova biračka mesta. **U tri biračka mesta u Srbiji je došlo do više različitih tipova promena** teritorija biračkih mesta između izbora u aprilu 2022. godine i izbora u decembru 2023. godine.

Najveća promena strukture biračkih mesta desila se u opštini Zemun u Beogradu gde je čak u 26 slučajeva došlo do izmene teritorije biračkih mesta. Na jednom broju biračkih mesta, biračko mesto je razdvajano na dva nova biračka mesta, ali bilo je i slučajeva gde je teritorija tri ili više biračkih mesta bila izmešana kako bi se formirao veći broj novih biračkih mesta. Pored Zemuna **i Novi Sad je pretrpeo slične izmene**, ali u znatno manjoj meri (13 biračkih mesta) u odnosu na Zemun. **Valjevo je takođe**

⁷² Od kojih je 29 u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, a 81 biračko mesto u inostranstvu, u 35 država.

jedan od gradova gde je veći broj biračkih mesta izmenjen (13 biračkih mesta), ali je u slučaju Valjeva uvek dolazilo do spajanja područja više biračkih mesta u jedno.

Biračka mesta u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija određena su na potpuno isti način kao i na prethodnim izborima. Biračka mesta za birače sa teritorije Kosova utvrdile su lokalne izborne komisije kosovskih opština 25. novembra, za razliku od izbora 2022. kada je to učinjeno pred sam dan za glasanje. Ukupno 52 biračka mesta određena su za glasanje birača sa teritorije Kosova u četiri opštine u Srbiji - Kuršumliji, Vranju, Raškoj i Tutinu. Takva okolnost, gde se biračima sa Kosova pruža mogućnost da glasaju daleko od mesta prebivališta, faktički otežava, a potencijalno i onemogućava glasanje.

Biračka mesta u inostranstvu određena su u većem broju nego 2022. godine, i daleko većem broju nego u ranijim izbornim procesima. **(Tabela 3)** Broj prijavljenih birača za glasanje u inostranstvu je manji nego u prethodnim izborima, ali je i on višestruko veći nego pre izbora 2022. godine.

Tabela 3. Biračka mesta i prijavljen broj birača za glasanje u inostranstvu na republičkim izborima (RIK)

Izbori	Broj biračkih mesta u inostranstvu	Broj prijavljenih birača
2023	81	32.216
2022	77	39.777
2022 (referendum)	10	1.766
2020	40	13.251
2017	53	9.984
2016	37	6.649

Da bi se istakle razlike u broju biračkih mesta koja su otvorena u inostranstvu za glasanje na parlamentarnim izborima u decembru 2023. godine, u pregledu njihovog broja u **Tabeli 4** prikazani su podaci ne samo za 2023, 2022. i 2020. godinu, već i za predsedničke izbore 2017. godine, nakon kojih se vide prve strukturne promene u obimu organizacije glasanja u inostranstvu, naročito u Bosni i Hercegovini. Promene broja biračkih mesta po državama između 2017. i 2023. godine prikazane su "semafor" bojama: zelenom bojom države u kojima je povećan broj biračkih mesta, žutom isti broj, i narandžastom manji broj biračkih mesta u decembru 2023.

Tabela 4. Biračka mesta u inostranstvu na izborima 2017, 2020, 2022. i 2023.

Država	2017	2020	2022	2023
BiH	2	11	15	19
Nemačka	6	6	7	6
Italija	4	4	5	5
Crna Gora	4	1	5	4
Austrija	1	1	5	5
Švajcarska	3	3	3	4
Kanada	1	0	1	3
SAD	4	1	3	3
Francuska	2	2	3	2
Hrvatska	1	2	3	2
Rusija	1	2	2	2
Severna Makedonija	1	1	2	2
Švedska	1	0	2	2
Belgija	1	1	1	1
Češka	1	1	1	1
Mađarska	1	1	1	1
Slovenija	1	1	1	1
Danska	0	1	1	1
Kipar	0	1	1	1
Rumunija	2	0	1	1

Država (nastavak)	2017	2020	2022	2023
Finska	1	0	1	1
Holandija	1	0	1	1
Liban	1	0	1	1
Malta	1	0	1	1
Norveška	1	0	1	1
Slovačka	1	0	1	1
Turska	1	0	1	1
UAE	1	0	1	1
Velika Britanija	1	0	1	1
Bugarska	0	0	1	1
Luksemburg	0	0	1	1
Španija	0	0	1	1
Novi Zeland	0	0	0	1
Portugalija	0	0	0	1
Centralno Afrička Rep.	0	0	0	1
Katar	1	0	1	0
Grčka	2	0	1	0
Kina	2	0	0	0
Južnoafrička Rep.	1	0	0	0
Poljska	1	0	0	0

	2017	2020	2022	2023
Broj država	32	17	34	35
Broj biračkih mesta	53	40	77	81

Biračka mesta u inostranstvu otvarana su na predlog Ministarstva spoljnih poslova (MSP), na osnovu broja prijavljenih građana koji su podneli zahtev da se u Jedinostveni birački spisak upiše podatak da će glasati u inostranstvu. Potrebno je najmanje 100 zainteresovanih birača da se prijavi kako bi biračko mesto bilo otvoreno. Biračka mesta u decembru nisu otvorena u Kataru, Grčkoj, Kini, Južnoafričkoj Republici i Poljskoj gde se u ranijim izbornim procesima održavalo glasanje, jer se nije prijavilo dovoljno birača. Po prvi put su u decembru otvorena biračka mesta na Novom Zelandu, Portugaliji, Kipru i Centralnoafričkoj Republici.

Među državama u kojima je održano glasanje, treći put za redom se ističe Bosna i Hercegovina, gde postoji jasan trend rasta otvaranja biračkih mesta od 2020. godine, kada je otvoreno pet puta više mesta (11) nego u ranijim izborima. **Broj birališta u BiH je zatim nastavio da se povećava, te je tako 2022. godine otvoreno 15, dok je 2023. godine otvoreno čak 19 biračkih mesta.** Broj biračkih mesta u BiH na republičkim izborima je takođe višestruko veći od biračkih mesta otvorenih u drugim državama sveta.

Međutim, kao i 2020. i 2022., i ovog puta ostaje nejasno na koji način je vršeno prijavljivanje, jer na internet stranicama ambasade u Sarajevu i generalnih konzulata u Banja Luci i Mostaru nisu navođene

lokacije za glasanje, niti precizno uputstvo za prijavljivanje. Stoga **nije jasno na koji način su građani Srbije mogli da se prijave za glasanje** u Bijeljini, Bratuncu, Višegradu, Doboju, Zvorniku, selu Branjevo kod Zvornika, Loparima, Prijedoru, Rudu, Mrkonjić Gradu, Palama i Novom Goraždu ukoliko nije postojala prethodna informacija da bi se glasanje održavalo u ovim mestima. Glasanje u ovih 13 dodatnih biračkih mesta u Bosni i Hercegovini, od čega dva u Bjeljini, nije održano u diplomatsko-konzularnom predstavništvu (DKP) Srbije, već u srednjim i osnovnim školama (sedam), kulturnim centrima (pet), privrednom društvu u Banja Luci (jedno) i u zgradi opštine (jedno). Iako se izbori u inostranstvu mogu održavati i van DKP, to nije ustaljena praksa, tako da dodatno iznenađuje činjenica da je zapravo dve trećine biračkih mesta u Bosni i Hercegovini određeno na takav način.

(Tabela 5)

Tabela 5. Biračka mesta u Bosni i Hercegovini sa brojem birača, 2022. i 2023.

Grad/opština	Naziv biračkog mesta	Broj birača 2022.	Broj birača 2023.	Razlika
Sarajevo	Ambasada RS Sarajevo	1.196	300	-896
Banja Luka	Generalni konzulat RS Banja Luka	1.086	1150	+64
Mostar	Generalni konzulat RS Mostar	198	176	-22
Drvar	Konzularna kancelarija GK u Mostaru, Drvar	219	202	-17
Trebinje	Konzularna kancelarija GK u Banja Luci, Trebinje	567	349	-218
Banja Luka	M:Tel Banja Luka	892	1589	+697
Bijeljina	Centar za kulturu Bijeljina	1.531	0	-1.531
Bijeljina	OŠ "Vuk Karadžić"	0	1210	+1.210
Bijeljina	OŠ "Vuk Karadžić"	0	810	+810
Bratunac	Srednjoškolski centar "Bratunac"	405	400	-5
Višegrad	Srednjoškolski centar "Ivo Andrić"	1.273	1000	-273
Doboj	Galerija Centra za kulturu i obrazovanje Doboj	941	959	+18
Zvornik	OŠ "Sveti Sava"	1.073	703	-370
Branjevo	OŠ "Vuk Karadžić" Rožević - Područno odeljenje Branjevo	471	598	+127
Lopare	OŠ "Sveti Sava"	752	690	-62
Prijedor	OŠ "Desanka Maksimović"	340	340	0
Rudo	Srednjoškolski centar "Rudo"	491	555	+64
Mrkonjić Grad	Srednjoškolski centar "Mrkonjić Grad"	0	160	+160
Pale	Osnovna škola "Srbija"	0	251	+251
Novo Goražde	Opština Novo Goražde	0	270	+270

	2022	2023
Biračka mesta	15	19
Broj birača	11,435	11,712

Iako su razlike u ukupnom brojevu birača koji su se prijavili za glasanje u BiH između izbora 2022. i 2023. godine neznatne, otvorena su četiri nova biračka mesta, od čega jedno više u Bjeljini u kojoj se i ranije održavalo glasanje i po prvi put u opštinama Mrkonjić Grad, Pale i Novo Goražde. Najveće smanjenje broja prijavljenih birača je zabeleženo u Sarajevu.

Nagli rast broja otvorenih biračkih mesta i broja birača u protekla tri izborna ciklusa u opštinama Republike Srpske ostaje nejasan. Takođe, **bez verifikacije biračkog spiska, nije jasno da li se ovde radi o dvojnim državljanima** Srbije i Bosne i Hercegovine koji žive u Bosni i Hercegovini ali imaju prijavljeno prebivalište i u Republici Srbiji, na osnovu čega se automatski upisuju i u birački spisak. Sa druge strane, ovo **upućuje i na moguće organizovano prijavljivanje birača koje bi išlo u prilog određenim kandidatima na izborima**. Konačno, ovakav način otvaranja biračkih mesta, koji se drastično razlikuje od prakse u svim drugim državama, ukazuje i **na mogući motiv da se što većem broju birača omogući da glasaju bez potrebe za dužim putovanjem, čime bi se podsticala veća izlaznost u Bosni i Hercegovini**.

Preporuka Crte je da se liberalizuje otvaranje biračkih mesta u inostranstvu, odnosno da se što većem broju državljana omogući da ostvare svoje biračko pravo, u čemu bi prvi korak bio prestanak uslovljavanja otvaranja biračkog mesta u DKP brojem prijavljenih birača. Međutim, selektivno olakšavanje glasanja u nekim državama, uz istovremeno zadržavanje restriktivnih pravila za druge države nije praksa koja bi trebalo da se zadrži, jer se ovakvim postupanjem izborne administracije državljanima Srbije u Republici Srbiji i inostranstvu stavljaju u neravnopravan položaj.

6.6. Rodna ravnopravnost u organima za sprovođenje izbora

Član 15 Ustava Republike Srbije propisuje ravnopravnost polova, odnosno propisuje da država garantuje ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti. Članom 3 Zakona o rodnoj ravnopravnosti dodatno je definisan taj pojam i navedeno je da on podrazumeva, između ostalog, jednaka prava, odgovornosti i mogućnosti, kao i ravnomerno učešće i uravnoteženu zastupljenost žena i muškaraca u svim oblastima društvenog života.

6.6.1. Republička izborna komisija

Republička izborna komisija u stalnom sastavu ima 34 člana od kojih su **12 žene (35,29%), što je prema Zakonu o rodnoj ravnopravnosti (čl. 6 st. 1 tačka 9) osetno neuravnotežena zastupljenost polova**. U tom slučaju Zakon o rodnoj ravnopravnosti propisuje obavezu preduzimanja posebnih mera (čl. 11, stav 1 tačka 1) u cilju otklanjanja rodnog disbalansa u sastavu organa.

Zakonom o izboru narodnih poslanika (čl. 19)⁷³ precizno su propisane posebne mere kako bi se obezbedila uravnotežena zastupljenost polova samo u stalnom sastavu Republičke izborne komisije. **U praksi ova zakonska odredba je prekršena.**

U slučaju osetno neuravnotežene zastupljenosti polova, Zakonom o rodnoj ravnopravnosti (članovi 19 do 24) propisana je obaveza donošenja Plana upravljanja rizicima od povrede rodne ravnopravnosti, koji sadrži: 1. procenu stepena rizika; 2) preventivne mere kojima se otklanjaju rizici i rokove za njihovo preduzimanje; 3) podatke o licima odgovornim za sprovođenje mera iz plana upravljanja rizicima (čl. 20)

⁷³Član 19 Zakona o izboru narodnih poslanika - Zastupljenost polova u Republičkoj izbornoj komisiji u stalnom sastavu „Poslanička grupa kojoj pripada pravo da predloži dva lica u stalni sastav Republičke izborne komisije dužna je da predloži po jednog pripadnika oba pola. Poslanička grupa kojoj pripada pravo da predloži tri lica u stalni sastav Republičke izborne komisije dužna je da predloži dva pripadnika jednog pola i jednog pripadnika drugog pola. Poslanička grupa kojoj pripada pravo da predloži četiri lica u stalni sastav Republičke izborne komisije dužna je da predloži po dva pripadnika oba pola. Poslanička grupa kojoj pripada pravo da predloži pet lica u stalni sastav Republičke izborne komisije dužna je da predloži tri pripadnika jednog pola i dva pripadnika drugog pola. Predlog poslaničke grupe kojoj pripada pravo da predloži više od pet lica u stalni sastav Republičke izborne komisije mora da sadrži najmanje 40% pripadnika manje zastupljenog pola među predloženim licima“.

6.6.2. Gradska izborna komisija Grada Beograda

Gradska izborna komisija ima ukupno 26 članova (čl. 18, st. 1 tačka 4 Zakona o lokalnim izborima) uključujući i zamenike članova od kojih su **10 žene (38,46%) što je prema čl. 6 st. 1 tačka 9 Zakona o rodnoj ravnopravnosti osetno neuravnotežena zastupljenost polova**. U tom slučaju Zakon o rodnoj ravnopravnosti propisuje obavezu preduzimanja posebnih mera (čl. 11, stav 1 tačka 1) u cilju otklanjanja rodnog disbalansa u sastavu organa.

Načelnom odredbom Zakona o lokalnim izborima (čl. 13 st. 1)⁷⁴ koja reguliše opšta pravila o predlaganju članova i zamenika članova u organima za sprovođenje izbora, propisuje samo da ovlašćeni predlagač prilikom predlaganja članova i zamenika članova organa za sprovođenje izbora treba da vodi računa o uravnoteženoj zastupljenosti polova.

Zakonom o lokalnim izborima (čl. 13. st. 1) **nisu propisane posebne mere koje treba da doprinesu otklanjanju rodnog disbalansa u organima za sprovođenje izbora i postizanju uravnotežene zastupljenosti polova** na način na koji je to učinjeno u Zakonu o izboru narodnih poslanika ali samo kada je u pitanju stalni sastav Republičke izborne komisije (čl. 19). Zakonom o lokalnim izborima treba propisati konkretne posebne mere posebno u odnosu na stalni sastav opštinske/gradske izborne komisije kao što je to učinjeno u Zakonu o izboru narodnih poslanika.

U slučaju osetno neuravnotežene zastupljenosti polova, Zakonom o rodnoj ravnopravnosti (članovi 19 do 24) propisana je obaveza donošenja Plana upravljanja rizicima od povrede rodne ravnopravnosti, koji sadrži: 1. procenu stepena rizika; 2) preventivne mere kojima se otklanjaju rizici i rokove za njihovo preduzimanje; 3) podatke o licima odgovornim za sprovođenje mera iz plana upravljanja rizicima (čl. 20).

⁷⁴ Član 13, stav 1 Zakona o lokalnim izborima: „Kada ovlašćeno predlagači predlažu članove i zamenike članova u organe za sprovođenje izbora, treba da vode računa o uravnoteženoj zastupljenosti polova i potrebi da uključe osobe sa invaliditetom u sprovođenje izbornog postupka”

7. IZBORNA KAMPANJA

Glavna karakteristika izborne kampanje na terenu i u medijima je **nestanak granice između partije i države**, gde je obim zloupotrebe institucija, odnosno javnih pozicija najviših državnih predstavnika porastao u odnosu na ranije izbore u kojima su ovi fenomeni takođe bili akutni.

Zloupotreba javnih funkcija, resursa i ličnih podataka, izrazita nejednakost i neravnoteža u medijskim izveštavanjima, falsifikovanje potpisa za podnošenje kandidatura, navodi i zabrinutost građana koji su pokrenuli ozbiljne sumnje u zloupotrebe i kompromitaciju biračkog spiska, polarizacija i podsticanje netrpeljivosti prema političkim neistomišljenicima, sprečavanje učešća u političkom životu, incidenti i konflikti, zastrašivanja, pritisci i izborna korupcija - mehanizmi su koji su u nešto više od 45 dana izborne kampanje obeležili trku za parlamentarne i beogradske izbore.

Atmosfera u kojoj je protekla izborna kampanja ukazuje i na **tendenciju normalizacije i tolerancije nelegitimnih i nelegalnih praksi koje podrivaju demokratski duh izbornog procesa, što stvara opravdanu sumnju u integritet i legitimitet svakog narednog izbornog procesa**. Bez odlučnosti i spremnosti institucija da autonomno postupaju i da se suoče sa problemima koji kompromituju izbore umesto da ove probleme negiraju, ignorišu ili podstiču, izbori u Srbiji će ostati sredstvo za održavanje vlasti, a ne mehanizam za slobodno izražavanje političke volje građana.

U nastavku će, pored pregleda aktivnosti koje su političke stranke i javna vlast sprovodile tokom izborne kampanje, biti analizirane glavne karakteristike kampanje čiji su se efekti i posledice manifestovali u toku izbornog dana i u danima nakon izbora.

7.1. Tok kampanje na terenu

U periodu od 1. novembra do 17. decembra primljeno je i analizirano oko 5.700 izveštaja posmatrača o aktivnostima i političkih stranaka i javne vlasti.

Izbornu kampanju na terenu obeležila je dominacija liste “Aleksandar Vučić – Srbija ne sme da stane”. Aktivnosti ove liste predstavljaju više od polovine (oko 58%) ukupnog broja zabeleženih aktivnosti svih političkih stranaka. Druga po aktivnosti na terenu je lista “Srbija protiv nasilja” koja ima gotovo sedam puta manje zabeležnih aktivnosti od vladajuće stranke. Kao **najzastupljenije teme** u ovoj izornoj kampanji izdvajaju se **infrastruktura, ekonomija** (pitanje životnog standarda, investicije) i **pitanja iz sfere socijalne politike**. I **pitanje Kosova** je bilo u tematskom fokusu vladajuće liste, kao i stranaka desnog bloka, ali i Socijalističke partije Srbije, i to pogotovo u poslednjim sedmicama kampanje.

Od početka kampanje **vladajuća lista** je na terenu sprovodila različite aktivnosti na kojima je prisustvovao veliki broj javnih funkcionera: promocija na štandovima, organizovanje javnih događaja (kao što su skupovi, “druženja” sa članovima i simpatizerima, tribine, proslave i narodna veselja), mitinzi, kampanja “od vrata do vrata”, uređivanje javnih površina i drugo. Uprkos stavu Agencije za sprečavanje korupcije da su humanitarne aktivnosti stranaka suprotne zakonu, ova lista je organizovala i veliki broj humanitarnih aktivnosti. Posmatrači Crte su zabeležili 133 događaja u kojima su se socijalno ugroženima i simpatezerima delila dobra ne tako male vrednosti: drva za ogrev, paketi sa namirnicama, bela tehnika, bicikli, kompjuteri. U promotivne svrhe, lista “Srbija ne sme da stane” je organizovala i besplatne zdravstvene preglede, ali i davanje pravnih saveta. Kao i u prethodnim izbornim ciklusima,

Srpska napredna stranka je i ove godine objavila spisak podrške poznatih ličnosti pred izbore⁷⁵. Kao **ciljna grupa** prema kojoj je ova lista i najviše usmeravala svoje aktivnosti su upravo **socijalno i ekonomski deprivirane kategorije društva**, kao i **penzioneri, ženska populacija, mladi i izbegla i interno raseljena lica**. U tematskom fokusu aktivnosti vladajuće liste su bili **infrastruktura, ekonomski i privredni rast, socijalna politika, zdravstvo, obrazovanje, ali i pitanje Kosova**. Aktivnosti vladajuće stranke su posebno intenzivirane u opštinama u kojima su se održali i lokalni izbori.

Iako je sa kampanjom zvanično krenula kasnije (16. novembra), **lista “Srbija protiv nasilja”** je u drugom delu kampanje znatno pojačala svoje aktivnosti koje se odnose na direktnu komunikaciju sa građanima (šandovi, ulične promocije, tribine, mitinzi, kao i kampanja “od vrata do vrata”). U tematskom fokusu njene kampanje bile su, **pored teme nasilja, ekonomija i bolji životni standard, infrastruktura, socijalna politika, ekologija, zdravstvo, sudstvo, ali i tema izbornih uslova**.

Od početka izborne kampanje, na terenu su bile **vidljive i aktivnosti liste “Ivica Dačić - premijer Srbije”**. Ova lista je organizovala različite događaje (ulične akcije, tribine, razgovore sa građanima, mitinge) na kojima je zabeleženo i **prisustvo državnih funkcionera**⁷⁶ (direktori javnih preduzeća i javnih ustanova, ali i ministri). I ova stranka je organizovala aktivnosti koje se odnose na pružanje besplatne lekarske pomoći, ali i davanje pravnih saveta⁷⁷. Kao i u aktivnostima vladajuće stranke, kao ciljna grupa liste „Ivica Dačić – premijer Srbije“ se izdvaja **starija i ženska populacija**⁷⁸, a od tema se izdvaja **zdravstvo, socijalna politika, infrastruktura i bolji životni standard**. I **teme Kosova i pružanje podrške Rusiji** su bile u fokusu kampanje ove liste⁷⁹.

Aktivnosti koalicije NADA i liste “Mi, Glas iz naroda” su u neznatnoj meri bile prisutne na terenu.

Krajnje desni blok, **Nacionalno okupljanje** (Dveri i Zavetnici) je takođe pojačao svoje aktivnosti u drugom delu kampanje, pogotovo kroz saopštenja u medijima, promociju kroz plakate i bilborde i nekolicinu političkih skupova i tribina za simpatizere i članove.

Izborne liste za lokalni nivo su se u nekim opštinama razlikovale od lista na republičkom nivou. Mnoge od stranaka su na lokalne izbore izašle samostalno ili u koaliciji sa strankama koje se ne nalaze u njihovoj republičkoj koaliciji. SPS je u gotovo 70% opština izašao samostalno na lokalne izbore, a na nekim listama su se našle i neočekivane kombinacije – na primer DS i POKS u Krupnju, dok su u opštini Babušnica postojale dve liste koje u nazivu imaju “protiv nasilja”. U četiri opštine (Doljevac, Lapovo, Rača i Žabari) na izbore su izašle isključivo liste stranaka koje su na republičkom nivou vlasti. I u ovom izbornom ciklusu se beleži učešće određenog broja grupa građana na čijim listama se zapravo nalaze funkcioneri lokalne vlasti⁸⁰, ali i učešće manjinskih lista u opštinama u kojima gotovo da nema pripadnika datih manjinskih zajednica⁸¹, što **ostavlja prostor za sumnju u manipulaciju i zloupotrebu demokratskih procesa i položaja manjina**, koje su zabeležene i u prethodnim izbornim ciklusima⁸².

⁷⁵ Da podsetimo, 2017. godine je ova stranka organizovala “Apel 650”, a 2018. i 2020. “Apel hiljadu plus”. Ove godine, međutim, akcenat je stavljen na 2000 potpisnika podrške listi “Srbija ne sme da stane”. Kao što se pojavljivanje prvog spiska podrške može povezati sa inicijativom “Apel 100” koja mu je prethodila, tako se u ovim izborima apel može tumačiti kao odgovor na aktivnosti građanske inicijative “ProGlas” koja okuplja veći broj istaknutih ličnosti i koju je do sada potpisalo više od 190 hiljada građana.

⁷⁶ You Tube, Kopernikus RTV Jagodina, “Koalicija “Socijalistička partija Srbije - Jedinствена Srbija - Zeleni Srbije” održala je tribine povodom predstojećih parlamentarnih izbora u jagodinskim selima Dobroj Vodi i Dražmirovcu”, 21. novembar 2023. <https://link.crta.rs/ft>

⁷⁷ Instagram, SPS Voždovac, Beograd, 22. novembar 2023. <https://link.crta.rs/fs>

⁷⁸ Facebook, SPS Sombor, 27. novembar 2023. <https://link.crta.rs/fv>

⁷⁹ X (Twitter) SPS, Dušan Bajatović, 3. decembar 2023. <https://link.crta.rs/fw>

⁸⁰ Na prvom mestu i u imenu liste Grupe građana 300 Kragujevčana je član Gradskog veća za obrazovanje Kragujevca, Dušan Zeka Aleksić, a u Batočini, takođe na prvom mestu i u imenu liste Grupe građana Zajedno za Batočinu, nalazi se Srđan Biorac, opštinski većnik za urbanizam i prostorno planiranje.

⁸¹ U Šapcu na izbore izlaze tri manjinske liste - dve ruske i jedna slovačka. Prema popisu iz 2011, u Šapcu je bilo 15 Slovaka i 35 Rusa od ukupno 115884 stanovnika. Republički zavod za statistiku, Popis 2011, Popisni podaci <https://link.crta.rs/fy>

⁸² Vreme, “Izađi i bori se”, 2018. <https://link.crta.rs/fz>

Osim izbornih kandidata, na terenu se izdvajaju aktivnosti i inicijative "ProGlas", grupe pojedinaca koja je zabrinuta pravcem u kom vlast vodi politiku države i koja se okupila sa ciljem da pozove građane da u što većem broju izađu na izbore. Inicijativa je prikupila više od 190.000 potpisa podrške građana, a na terenu je organizovala tribine javnih ličnosti okupljenih oko inicijative.⁸³

7.1.1. Pregled aktivnosti vlasti na terenu

U periodu izborne kampanje vlast je takođe intenzivirala svoje aktivnosti koje su bile usmerene na stimulaciju birača i koje su u velikoj meri bile sinhronizovane sa aktivnostima vladajuće liste.

Državni funkcioneri su kroz celu kampanju bili prisutni na terenu. Zabeleženo je oko **800 pojavljivanja visokih državnih funkcionera u lokalnim zajednicama. U jednom danu**, 6. decembra, na terenu je **zabeleženo prisustvo čak 17 nosilaca visokih državnih funkcija**. Tokom cele izborne kampanje, u **samo 11% opština i gradova nije zabeležena poseta nekog od državnih funkcionera**.

Od početka kampanje, posmatrači su zabeležili oko 1.700 aktivnosti vlasti koje se odnose na promovisanje radova i projekata u oblasti infrastrukture (renoviranje i rekonstrukcije⁸⁴, čišćenje puteva⁸⁵, asfaltiranje puteva i sl.), privredne investicije⁸⁶, organizovanje besplatnih programa edukacije za specifične grupe⁸⁷, akcije besplatnog prevoza, donacije institucijama⁸⁸. Posebno se izdvajaju **aktivnosti i mere usmerene ka najugroženijima i njihovom ekonomskom osnaživanju** (humanitarni paketi za izbegla i raseljena lica⁸⁹, donacije siromašnim porodicama u vidu paketa hrane, bele tehnike i drva za ogrev, uvođenje struje⁹⁰, poklanjanje kuća⁹¹, obilazak privremenog smeštaja za beskućnike i najava boljih uslova⁹²). Kao ciljna grupa **u fokusu je i ženska populacija**⁹³, prema kojoj je javna vlast tokom cele izborne kampanje organizovala raznovrsne aktivnosti poput razgovora i susreta sa javnim funkcionerima, obuka, edukacije i profesionalnog usavršavanja i ekonomskog osnaživanja žena.

Kao i u slučaju aktivnosti političkih stranaka, primećuje se i da su aktivnosti vlasti intenzivnije u mestima gde su se održavali i lokalni izbori.

Ovaj izborni ciklus karakteriše i talas republičke jednokratne novčane pomoći koja je uoči izbora deljena različitim društvenim grupama: penzionerima, korisnicima socijalne pomoći, majkama dece

⁸³ Prva tribina inicijative "ProGlas" organizovana je 13. novembra u Zrenjaninu.

⁸⁴ Instagram, GO Palilula, Beograd, 23. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q0>
Q Media, Kula, "U Kuli otvoren objekat za domski smeštaj odraslih osoba sa mentalnim teškoćama Mileva Agić", 30. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q1>

⁸⁵ Instagram, Opština Čukarica, Beograd, 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q2>

⁸⁶ Instagram, Opština Čukarica, Beograd, 24. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q4>

⁸⁷ Instagram Gradska opština Palilula, Beograd, 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q5>

Facebook, Opština Mionica, 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q3>

⁸⁸ BC Info, Bela Crkva, "OŠ „Žarko Zrenjanin“ u Beloj Crkvi dobila od MTS-a informatički kabinet", 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q6>

Instagram, SNS Plandište, 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q7>

Grad Zrenjanin, Republika Srbija, "Predsednik Sportskog saveza Srbije Davor Štefanek uručio je kompletne opreme, lopti i rekvizita sportistima i razgovarao sa decom u Tomaševcu", 24. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q8>

Facebook, Dragana Sotirovski zvanična stranica, "Niš od danas ponovo ima pokretni digitalni mamograf, dar Fondacije princeze Katarine Karađorđević", 28. novembar 2023. <https://link.crta.rs/q9>

Sremske vesti, "Dom zdravlja Ruma dobio ultrazvučni aparat: Unapređenje zdravstvene zaštite žena", 30. novembar 2023. <https://link.crta.rs/qa>

⁸⁹ Grad Zrenjanin, "Gradu Zrenjaninu dodeljena još dva ugovora u Komesarijatu za izbeglice i migracije: blizu 1,5 miliona dinara za nabavku paketa hrane i ekonomsko osnaživanje najugroženijih", 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/qc>

Mondo, "POMOĆ ZA INTERNO RASELJENE PORODICE! Opština pomogla 28 porodica sa paketima za ogrev - EVO KOLIKO SU DOBILI!", 24. novembar 2023. <https://link.crta.rs/qe>

⁹⁰ Facebook, TV 5 Užice, "Sjenica: Sloba Bandović dočekao da se useli u kuću koja je počela da se gradi 2018. godine, u selu Gradac. Ovih dana uvedena je struja, stigao nameštaj kao i saniracija za kupatilo", 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gf>

⁹¹ Opština Kovin, "Sredstvima ministarstva za brigu o selu kupljene još tri kuće", 30. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gg>

⁹² Instagram, Opština Savski venac, Beograd, 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gh>

⁹³ Instagram, Opština Bečej, 23. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gj>

do 16 godina, srednjoškolcima i studentima. Procena je da država izdvojila oko 450.000.000 dinara za ova davanja.

Među aktivnostima javne vlasti se izdvaja i tzv. **retroaktivna pomoć**, pa je tako poljoprivrednicima iz Kuršumlije čija su gazdinstva pretrpela štetu usled poplava, umesto u maju i junu, stigla pomoć u jeku izborne kampanje⁹⁴, dok je u Leskovcu novac za udžbenike đacima podeljen u decembru⁹⁵. Primećeno je i da se u izbornoj trci i pridobijanju birača i aktivnosti republičke vlasti (kao što je na primer odluka Vlade o zapošljavanju za stalno velikog broja medicinskih i nemedicinskih radnika u zdravstvenim ustanovama) predstavljaju kao uspeh lokalne vlasti.

Neke opštine su čak posezale za recikliranjem vesti na svojim sajtovima i nalogima na društvenim mrežama, ali i u lokalnim medijima, iznova se hvaleći projektima koji su već završeni, ili već najavljenim investicijama i ulaganjima.

Uočava se i da se pored tema infrastrukture, ekonomije, investicija i socijalne politike, posebna pažnja posvećuje i **renoviranju verskih objekata**⁹⁶, crkava i manastira, i **najavama za veća ulaganja u očuvanje verske i kulturne baštine**.

7.1.2. Branjanje granice između partije i države

Od početka izborne kampanje granica između aktivnosti vladajuće stranke i države je bila teško uočljiva. Kampanju su obeležile nejasno razdvojene uloge javnih i stranačkih funkcionera koji aktivno učestvuju u aktivnostima⁹⁷ za koje je teško razlučiti da li su stranačke ili aktivnosti javne vlasti, i u kojima je zloupotreba javnih resursa i funkcija, kao i državnih obeležja postala praksa.⁹⁸ Ove granice nema ni u diskursu i komunikacionoj strategiji države i partije: obraćanje istim ciljnim grupama, kroz iste narative, koji su dominantno usmereni na ekonomski i privredni rast i pitanje nacionalnog identiteta, i u kojima se zasluge pripisuju predsedniku države. Na ovaj način se stvorila predstava o jednom entitetu koji čine država i stranka, a čiji je simbol i reprezent **predsednik Republike Srbije, Aleksandar Vučić**, koji u izbornoj trci jedinstveno nastupaju protiv političkih stranaka opozicije.

Državni funkcioneri su svakodnevno bili prisutni na terenu u aktivnostima Srpske napredne stranke. Prisustvo državnih funkcionera je zabeleženo u gotovo polovini aktivnosti ove stranke – **od početka izborne kampanje u više od 600 zabeleženih aktivnosti SNS-a prisustvovao je neko od predstavnika nacionalne, pokrajinske ili lokalne vlasti ili neko od predstavnika državnih institucija**.⁹⁹ Prilikom ovih aktivnosti zabeležen je i **veliki broj zloupotreba javnih funkcija**. Prema izveštavanju posmatrača, u gotovo 70 zabeleženih slučajeva visoki državni funkcioneri su na stranačkim dešavanjima Srpske napredne stranke bili predstavljeni u kapacitetu predstavnika javne vlasti, a predstavnici opštinske vlasti su se u kapacitetu javnih funkcionera pojavili u oko 100 zabeleženih aktivnosti ove stranke. Sa druge strane, zabeleženo je da su predstavnici pokrajinske i opštinske vlasti,

⁹⁴ Topličke vesti, "Pomoć poljoprivrednicima koji su pretrpeli štetu od poplave", 20. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gk>

⁹⁵ Grad Leskovac, "Danas iz budžeta grada Leskovca isplaćeno 14,3 miliona dinara roditeljima učenika osnovnih škola za udžbenike", 6. decembar 2023. <https://link.crta.rs/gl>

⁹⁶ Niške vesti, "Potpisan sporazum o finansiranju radova za završetak crkve Svetog Vasilija Ostroškog", 28. novembar 2023. <https://link.crta.rs/gm>

⁹⁷ Na primer, od 1. oktobra do 8. decembra zabeleženo je čak 68 pojavljivanja Darije Kisić – što u svojstvu državne, što u svojstvu stranačke funkcionerke, odnosno u tom periodu ona je u proseku imala po jedno pojavljivanje na terenu dnevno.

⁹⁸ U pratnji ministara u stranačkim aktivnostima često su i državni sekretari iz njihovog ministarstva, što dodatno ističe njihovu državnu nauštrb njihove stranačke funkcije. Instagram, Nikola Selaković, 11. decembar 2023. <https://link.crta.rs/k5>

⁹⁹ Najviši državni funkcioneri su aktivno učestvovali u stranačkim aktivnostima i pre zvaničnog početka izborne kampanje. **U periodu od 1. oktobra do 8. decembra** zabeleženo je čak 301 učestvovanje nekog od ministara u stranačkoj aktivnosti, odnosno u **proseku je u tom periodu svakog dana po četvoro ministara bilo na stranačkoj proslavi, tribini, štandu, sastanku...**

kao i predstavnici javnih institucija, u oko 150 aktivnosti javne vlasti predstavljeni i kao stranački funkcioneri, dok su najviši državni funkcioneri, predstavnici nacionalne vlasti, u gotovo 50 aktivnosti na kojima su učestvovali kao javni funkcioneri bili predstavljeni i kao stranački funkcioneri. Učestalost pojave nejasno razdvojenih uloga stranačkih i državnih funkcionera ilustruje i podatak da posmatrači u oko 100 stranačkih aktivnosti, kao i u oko 200 aktivnosti vlasti nisu mogli da nedvosmisleno identifikuju u kom svojstvu javni funkcioneri prisustvuju. **Ovaj vid kampanje omogućava stranci sa kojom birači identifikuju javne funkcionere ostvarivanje dodatne prednosti.**

Pored prisustva javnih funkcionera, u aktivnostima Srpske napredne stranke se **u prvi plan ističu državna obeležja** (npr. grb na uniformi aktivista, obeležja gradova i opština i logoa javnih preduzeća) ili **prepoznatljiv logo AV**. Ovakve zloupotrebe su pogotovo prisutne u promotivnim video materijalima¹⁰⁰ u kojima se, pored isečaka sa skupova, mitinga, razgovora sa građanima i drugih stranačkih aktivnosti, pojavljuju i zaposleni u javnim preduzećima, često ispred ili u službenim prostorijama i vozilima. U navedenim spotovima spominju se i projekti finansirani stranim donacijama, čime i ovi projekti postaju deo stranačke propagande¹⁰¹. Zloupotrebe se uočavaju i u objavama na društvenim mrežama u kojima vladajuća stranka promovise poslove, radove i aktivnosti javne vlasti¹⁰², pripisujući zaslugu za uspeh u radu javne vlasti političkoj stranci¹⁰³. **Zloupotreba javnih resursa (službenih prostorija i kancelarija, vozila, mašina ili mehanizacije javnih preduzeća i drugo) je zabeležena u oko 260 slučajeva, od čega je u 91% slučajeva zloupotreba načinjena od strane vladajuće stranke.**

Manifestacije, događaji i radovi koji su finansirani iz državnog budžeta su korišćeni za političku promociju i kroz **isticanje stranačkih obeležja** u ovakvim događajima i aktivnostima, ali i **kroz otvoreno pozivanje građana da glasaju za vladajuću stranku**.¹⁰⁴ Kao praksa se opaža i da javni funkcioneri u istom danu posećuju mesta (ponekad i po nekoliko događaja u okviru jedne posete) i u svojstvu javnih i stranačkih funkcionera, pritom **zloupotrebljavajući javne resurse**. Učestalo je i da javni funkcioneri promovisu javne radove i aktivnosti na svojim društvenim mrežama uz navođenje stranačkih slogana i obeležja ili tagovanje stranačkih stranica¹⁰⁵.

Isticanje stranačke pripadnosti kadrova u institucijama javnog sektora¹⁰⁶ koje ne smeju da budu povezane ni sa jednom političkom organizacijom može se tumačiti kao vid manipulacije, jer se stranka intencionalno identifikuje sa institucijama koje treba da služe građanima bez obzira na političku orijentaciju. Osim toga, **ovim gestom se sugerise da su kriterijumi za izbor rukovodilaca u javnom sektoru primarno politički, a ne profesionalni.**

¹⁰⁰ Instagram, SNS Valjevo, 25. novembar 2023. <https://link.crtars/gv>

Instagram, SNS Krupanj, 30. novembar 2023. <https://link.crtars/gz>

Facebook, SNS Petrovac na Mlavi, 30. novembar 2023. <https://link.crtars/h0>

Instagram, SNS Savski Venac, Beograd, 22. novembar 2023. <https://link.crtars/h1>

X (Twitter), Merošina SNS, 5. decembar 2023. <https://link.crtars/h2>

¹⁰¹ Instagram, SNS Babušnica, 9. decembar 2023. <https://link.crtars/h3>

¹⁰² Instagram, SNS Novi Beograd, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/h4>

¹⁰³ Instagram, SNS Ljubovija, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gx>

Pirot Plus Online, "Vladan Vasić, nosilac liste "Aleksandar Vučić - Pirot ne sme da stane": Ko je pokušao da ispolitizuje inicijativu za otvaranje fakulteta sličnog FON-u u Pirotu? Reč je o inicijativi koja će istorijski promeniti grad Pirot", 23. novembar 2023. <https://link.crtars/h6>

Instagram, SNS Plandište, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gv>

Facebook, SNS OO Surčin, Beograd, 26. novembar 2023. <https://link.crtars/gw>

¹⁰⁴ Instagram, SNS Smederevska Palanka, 15. novembar 2023. <https://link.crtars/gn>; Instagram, SNS Smederevska Palanka, 14. novembar 2023. <https://link.crtars/go>

¹⁰⁵ Instagram, Miroslav Petković, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gp>

Instagram, Miroslav Petković, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gq>

Instagram, Miroslav Petković, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gr>

Facebook, Boško Ničić, 23. novembar 2023. <https://link.crtars/gt>

¹⁰⁶ U saopštenju Srpske napredne stranke (Ljubovija) je objavljeno: "DOM ZDRAVLJA U LJUBOVIMI DOBIO DIREKTORA IZ REDOVA SNS, REZULTATI VIDLJIVI VEĆ NAKON NEPUN MESEC DANA"

Instagram, SNS Ljubovija, 20. novembar 2023. <https://link.crtars/gx>

I diskurs predstavnika javne vlasti i predstavnika vladajuće stranke je koherentan. Na primer, pojačavanje narativa o elementima nacionalnog identiteta (briga o verskom¹⁰⁷ i kulturnom nasleđu) u aktivnostima vlasti u saglasju je sa diskursom vladajuće stranke o „državotvornoj“ stranci koja brani nacionalni interes i nacionalni identitet. **Obraćanje istim ciljnim grupama (socijalno ugroženi, penzioneri, žene, manjinske zajednice), kroz organizovanje sličnih aktivnosti, pojačava utisak da država i vladajuća stranka na ovim izborima nastupaju kao jedan entitet.**

7.1.3. Polarizacija i podsticanje netrpeljivosti, mržnje i nasilja

Zapaljiva retorika predstavlja jednu od glavnih karakteristika ove izborne kampanje. Zabeleženo je preko 200 stranačkih aktivnosti koje su sadržale elemente negativne kampanje prema protivnicima, od čega je u 57% slučajeva akter bila Srpska napredna stranka.

Tenzija između dva pola na političkoj sceni, vlasti i pozicije, pojačana je tokom kampanje. Kampanja je bila prezasićena neprimerenim govorom i retorikom koja podstiče netrpeljivost, diskriminaciju i nasilje. Uvrede i pogrđni nazivi su dolazili i iz redova vladajuće koalicije¹⁰⁸ i opozicije¹⁰⁹. Ovakve poruke nisu komunicirane samo prilikom stranačkih aktivnosti, već su za saopštenja ove prirode kao kanali korišćeni i lokalni mediji¹¹⁰. Kampanju obeležavaju i govori pojedinih stranačkih funkcionera¹¹¹, u kojima se napadaju pojedinci po nacionalnoj osnovi¹¹² i raspiruje mržnja prema njima¹¹³. Međutim, **umesto da aktivno učestvuju u smirivanju tenzija, institucije države su pojačavale ove tenzije pridružujući se opasnim insinucijama da neki akteri imaju plan da nasilnim putem osporavaju rezultate izbora.**

Dominantni narativ predstavnika vladajuće stranke tokom kampanje stvarao je referendumsku atmosferu, sugerišući da su ovi **izbori sudbonosni i da se na ovim izborima ne odlučuje samo o daljem pravcu Srbije, već i o očuvanju nacionalnog identiteta**¹¹⁴. U narativu su kao čuvari države i nacije predstavljeni oni koji podržavaju listu „Aleksandar Vučić – Srbija ne sme da stane“, dok su svi drugi – opozicione stranke i kritičari vlasti – predstavljeni kao oni koji rade na štetu nacionalnih interesa. Iako formalno više nije predsednik Srpske napredne stranke, predsednik države, Aleksandar Vučić, predstavljao je centralnu figuru po kojoj vladajuća lista nosi naziv i zasniva svoju kampanju na brendu “AV”. **Pod ovu centralnu figuru u kampanji su se podvodili i stranka i država i narod, inisinuirajući da su oni na istoj strani, neka vrsta jedinstvenog entiteta, što efektivno dovodi do izjednačavanja Aleksandra Vučića ne samo sa strankom, već i državom i narodom.** Ovim se polarizacija

¹⁰⁷ U ovoj oblasti i izjave koje dolaze iz crkvenih krugova idu u korist ovom diskursu. Večernje novosti, POSLE DOBA NEMANJIĆA DANAS SE GRADI NAJVIŠE SVETINJA Porfirije: Oni koji vode Srbiju i Srpsku brinu o duhovnosti, 26. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/h7>

¹⁰⁸ Vladajuća koalicija je uputila niz uvreda i pogrđnih naziva predstavnicima opozicije, nazivajući ih lopovima, štetočinama i nasilnicima, barabama i mrziteljima Srbije, stranim plaćenicima, koji žele da naude i lično predsedniku i njegovoj porodici.

Facebook, SNS GO Novi Pazar, “Djilasova i Marinikina “Srbija protiv nasilja” danas na “mirnoj” predaji liste u Novom Pazaru”, 22. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/h9>

Kikindski portal, “Predsednik SNS-a Miloš Vučević u Kikindi: Izbori 17. decembra su sudbonosni, ne dajte da nam opet dođu političke štetočine”, 8. decembar 2023. <https://link.crt.a.rs/ha>

Facebook, SNS Požega, 16. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hb>

SNS Srbija, Kraljevo, “ĐILASOVE MARIONETE NE POŠTUJU SRPSKOG JUNAKA”, 20. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hc>

SNS Srbija, Kraljevo, Saopštenje za javnost, 22. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hd>

¹⁰⁹ Instagram, “Čale ovo je za tebe”, 19. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/he>

¹¹⁰ You Tube, Regionalna televizija Kraljevo i Ibarske novosti, “Saopštenje GrO SNS Kraljevo”, 24. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hf>

¹¹¹ Nataša Jovanović, narodna poslanica, na svom Instagram profilu je predstavnika opozicije, Ponoša, nazvala prevarantom i manipulatorom, prozivajući ga zbog hrvatskog državljanstva. Instagram, Nataša Jovanović Kragujevac, SNS Srbija, 22. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hg>

¹¹² Instagram, Nebojša Bakarec, SNS Srbija, 26. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hh>

¹¹³ Već od sredine oktobra, uoči raspisivanja vanrednih izbora, u Beogradu i nekoliko gradova u Srbiji zabeleženi su anonimni materijali - poput lifleta, plakata ili stensila - koji imaju za cilj da podstaknu mržnju prema opozicionim liderima, poput poistovećivanja Pavla Grbovića sa ustaškim režimom ili Zdravka Ponoša sa NATO generalom. Opozicioni lideri, poput Marinike Tepić, Miroslava Aleksića i drugih, targetirani su anonimnim lecima.

¹¹⁴ X (Twitter), SNS OO Inđija, 28. novembar 2023. <https://link.crt.a.rs/hk>

produbljuje do opasnog nivoa, jer se sugerije da su građani koji ne podržavaju predsednika, dakle, samim tim građani koji su protiv svog naroda i svoje države, odnosno – državni i narodni neprijatelji.

Istog dana kada su izbori raspisani, 1. novembra, predsednik Srbije je predstavnike opozicione liste "Srbija protiv nasilja" označio kao "batinaše"¹¹⁵, što je dalje ispraćeno nizom tekstova o pobrojanim navodnim "zločinima opozicionih lidera"¹¹⁶. Usledili su i naslovi o "monstruoznim napadima na Vučićevu porodicu"¹¹⁷, "'streljanju' Vučića uz terciranje antisrba"¹¹⁸, a sve je predstavljeno kao sprega tajkuna, opozicije i njihovih medija. Na naslovnim stranama potom su se pojavile optužbe da su se „tajkuni“, „lažne patriote“ i „proevropska elita“ udružili sa ciljem da „sruše Vučića“¹¹⁹, dok su portali pisali i o scenariju koji "treba da oslabi Srbiju" i koji podrazumeva da "moraju pasti tri glave da bi onda pala Vučićeva"¹²⁰. Predsednik Srbije je u svojim obraćanjima, ali i na stranačkim mitinzima, isticao i da je jedini program opozicije "mržnja"¹²¹, te da opozicioni političari "žele uništenje naših porodica" i "uništenje naše zemlje"¹²². Gotovo identičnu poruku ponovili su i predsednik Skupštine Vladimir Orlić¹²³ i ministar građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture Goran Vesić¹²⁴. Navodne "hajke na predsednika"¹²⁵, u medijima naklonjenim vlasti su bile i dokaz da opozicija radi "protiv sopstvenog naroda"¹²⁶. Analitičari i mediji su takvom zastrašivanju građana doprineli najavama da "u narednim nedeljama možemo očekivati prljavu kampanju opozicije"¹²⁷, da opozicija u izbornoj noći planira napad na Republičku izbornu komisiju¹²⁸, "uništenje zemlje"¹²⁹, da hoće "silom da dođe na vlast" i "zapali državu"¹³⁰. Jedan od najeksplicitnijih primera kampanje dezinformacija o nasilnoj opoziciji koju od početka kampanje vode predstavnici SNS u saradnji sa medijima je izjava predsednika države u jutarnjem programu televizije Pink, u kojoj je rekao da je jedna od glavnih poruka opozicije "ako se pokaže da nismo pobedili, pobićemo ih sve"¹³¹. U ovakvoj retorici se neretko manipuliše i nacionalnim sentimentom, pa se kao linija podele često koristi i pitanje Kosova, Srebrenice, ali i ulazak u NATO i pitanje uvođenja sankcija Rusiji. Pretnje građanima opozicijom ogledale su se i u prognozama predstavnika vlasti da bi u slučaju pobede opozicioni političari uveli sankcije Rusiji, pridružili se NATO alijansi, proglasili Srbe za "genocidni narod", a Kosovo bi dobilo stolicu u UN¹³². Dok su slušali te prognoze, gledaoci televizije Pink gledali su i spot sa izjavama kandidata liste "Srbija protiv nasilja" o genocidu u Srebrenici, a publika portala je uz isti

¹¹⁵ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Izbori će pokazati kakvu politiku podržavaju građani", 1. Novembar 2023, <https://link.crta.rs/du>

¹¹⁶ Srpski telegraf, "Nečuvveno nasilje i zločini opozicionih lidera: Ko stoji iza proglosa opozicije i kako se ponašaju na javnoj sceni", 7. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dm>

¹¹⁷ Kurir, "Monstruozni napadi na Vučićevu porodicu - Snažna poruka predsednika: Moj otac je Anđelko i beskrajno ga volim", 4. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dn>

¹¹⁸ Večernje novosti, "Dokumentarac na TV N1: 'Streljanje' Vučića uz terciranje antisrba", 4. novembar 2023, <https://link.crta.rs/do>

¹¹⁹ Informer, "Sad je konačno svima sve jasno - Ljotičevci + Evropejci = Đilasovci - Tajkuni, lažne patriote i 'proevropska elita' udružili se sa samo jednim ciljem - da sruše Vučića i na vlast dovedu Dragana Đilasa, da bi opet mogao da se bogati otmajajući od naroda", 6. novembar 2023, <https://link.crta.rs/do>

¹²⁰ Srpski telegraf, "Na delu je scenario koji treba da oslabi Srbiju: Moraju pasti tri glave da bi onda pala Vučićeva", 6. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dr>

¹²¹ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Pobićemo ih sve zajedno i ubedljivo", 3. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dv>

¹²² YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Sačuvaćemo sve porodice u Srbiji", 3. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dw>

¹²³ Informer, "Uništavanje porodica je jedini program opozicije! Orlić o tajkunskom napadu na Andreja Vučića: Svaki dan hajka!", 4. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ds>

¹²⁴ Informer, "Čista mržnja! Vesić: Opoziciji je jedina politika napad na Vučića i njegovu porodicu", 12. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dx>

¹²⁵ Srpski telegraf, "Sramota! Vučić vraća ono što je srpsko, a opozicija krenula u hajku na predsednika! Još jedan dokaz da rade protiv sopstvenog naroda - nacionalno blago vraćeno u Srbiju!", 13. novembar 2023, <https://link.crta.rs/dz>

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Kurir, "U narednim nedeljama možemo očekivati prljavu kampanju opozicije! Gajić dao savet građanima pred izbore: Ovo treba da znaju", 8. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e0>

¹²⁸ Alo, "Napad na RIK - Otkrivamo šta opozicija sprema u izbornoj noći: Najagresivniji zagovornik ovakvih ideja je Čuta, a zdušnu podršku mu pruža Srđan Milivojević", 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e1>

¹²⁹ Alo, "Rušilačka opozicija: Prozapadna opozicija okupljena oko Dragana Đilasa u želji da Srbija stane otvoreno iznela plan za uništenje zemlje stopiranjem krucijalnih projekata iz samo jednog razloga - započeo ih je Vučić!", 14. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e2>

¹³⁰ Informer, "Ponovo bi da zapale državu! Đilasovci hoće silom da dođu na vlast", 16. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e3>

¹³¹ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Za nas je budućnost Srbije ključno pitanje", 18. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e4>

¹³² YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Ljudi koji vole Srbiju su najveća snaga naše zemlje", 9. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e6>

video pročitala i kako opozicioni kandidati “udaraju pečat na Srbe”¹³³. Proevropski opozicioni blok je u ovom kontekstu predstavljen kao „prijatelj neprijatelja Kurtija“ i „oni koji će izdati/prodati Kosovo“, dok su stranke desne provenijencije predstavljene kao lažne patriote¹³⁴ koje koriste nacionalno pitanje za sticanje lične materijalne koristi. Od drugih izjava koje su odjeknule u medijima, a koje se takođe mogu smestiti u kategoriju pretnji, bila je i izjava bivšeg direktora BIA i lidera Pokreta socijalista Aleksandra Vulina da će priznavanje Kosova biti “galopirajuće ako Vučić ne bude na vlasti”¹³⁵. Za obračun sa oponentima korišćena je i tragedija koja se desila u maju kroz prozivke da je opozicija pokušala da „politički profitira na smrti stradale dece“¹³⁶.

Sa druge strane, u obraćanjima predstavnika opozicije upućivana je snažna kritika vlasti koja je u nekim slučajevima prezentovana kroz upotrebu etiketizacije, stereotipizacije i govora koji podstiče netrpeljivost. Sintagme poput “mafijaška organizacija i ološ”¹³⁷, “SNS batinaši”, “profesionalni držači ruke u Skupštini”¹³⁸ mogle su se čuti od predstavnika opozicije. Zabeleženo je i omalovažavanje stranačkih obeležja Srpske napredne stranke¹³⁹, ali su se mogle čuti i maliciozne etikete za simpatizere Srpske napredne stranke.

Poruke netolerancije i mržnje predstavnika političkih stranaka nisu adresirale samo političke protivnike, već su posredno i neposredno upućivane i medijima¹⁴⁰, civilnom sektoru i građanima koji su u obraćanjima stranačkih i javnih funkcionera vređani zbog svoje političke orijentacije, seksualnog opredeljenja¹⁴¹ ili nacionalne pripadnosti¹⁴². Na meti verbalnih napada su se nalazili i pojedinci okupljeni oko inicijative “ProGlas”, koji su od strane vladajuće stranke i medija bliskih vlastima optuživani da „vode specijalni rat protiv države”¹⁴³, kao i mediji i novinari koji imaju kritički stav prema vlasti.¹⁴⁴ **Ovakvim napadima su pravo i sloboda izbora dezavuisani i, paradoksalno, od strane pojedinih aktera predstavljeni kao prepreka demokratskom društvu, a ne kao osnov svakog demokratskog društva.**

¹³³ Srpski telegraf. “Cela Đilasova opozicija udarila pečat na Srbe: Da li iko na listi ‘Srbija protiv nasilja’ ne smatra da je naš narod genocidan?”, 13. Novembar 2023, <https://link.crta.rs/e7>

¹³⁴ Facebook, Srpska napredna stranka Knjaževac, 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e9>

¹³⁵ Večernje novosti, “Intervju, Aleksandar Vulin: Priznavanje Kosova biće galopirajuće ako Vučić ne bude na vlasti”, 12. Novembar 2023, <https://link.crta.rs/eb>

¹³⁶ Facebook, Srpska Napredna Stranka Krusevac, 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ec>

¹³⁷ SOInfo, “Nikolić: Mafijaška država ili državna mafija”, 14. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ee>

¹³⁸ Facebook, Glas Pirota, 15. novembar 2023, <https://link.crta.rs/eg>

¹³⁹ Facebook, Narodni pokret Srbije - Kladovo, 16. novembar 2023, <https://link.crta.rs/eh>

¹⁴⁰ Primer kampanje usmerene protiv medija uočen je u reakcijama na emitovanje dokumentarnog filma “Ja, Aleksandar: Državni gambit” koji je prikazan na televiziji N1. Nakon emitovanja filma, koji iz ugla autora donosi političku biografiju predsednika Srbije Aleksandra Vučića, Informer je objavio tekst pod naslovom “VUČIĆ NA METI! U toku je opšti napad koji treba da rezultira njegovim ubistvom i ubistvom njegove porodice!”. Na dokumentarac, najavljen i kao “saga o pustoši koju prouzrokuje autokratski režim” Aleksandra Vučića, na društvenim mrežama reagovali su i visoki funkcioneri - Irena Vujović, Siniša Mali, Milenko Jovanov i drugi. N1 je, sem za medijsku pripremu ubistva predsednika optužen i da vodi “najprljaviju antisrpsku kampanju”, a za film je rečeno da “podseća na Hitlerove i Gebelsove propagandne filmove protiv Jevreja”.

Informer, “VUČIĆ NA METI! U toku je opšti napad koji treba da rezultira njegovim ubistvom i ubistvom njegove porodice!”, 2. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ek>

N1, “Ja, Aleksandar: Državni gambit”, premijerno na N1 u četvrtak u 20h”, 28. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/el>

Instagram, SNS Srbija, 3. novembar 2023, <https://link.crta.rs/em>

Instagram, SNS Srbija, 2. novembar 2023, <https://link.crta.rs/en>

Instagram, SNS Srbija, 2. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ep>

X (Twitter), Vladimir Đukanović, 2. novembar 2023, <https://link.crta.rs/er>

Informer, “Nebojša Bakarec: Dva sata mržnje - N1 sam sebe matirao!”, 3. novembar 2023, <https://link.crta.rs/es>

¹⁴¹ Vranje News, “Palma u Vranju: Tri stvari Dačić i ja nikada nećemo dozvoliti”, 11. novembar 2023, <https://link.crta.rs/et>

¹⁴² N1, “Narodni pokret Srbije: Nakon tribine Miroslava Aleksića, nacističke poruke na kući opozicionog aktiviste romske nacionalnosti”, 21. novembar 2023, <https://link.crta.rs/eu>

¹⁴³ Instagram, Branislav Malović, član predsedništva SNS, 23. novembar 2023. <https://link.crta.rs/hi>

Instagram, Naš blok 22, <https://link.crta.rs/hj>

¹⁴⁴ Večernje novosti, “Opozicioni proglas podržala žena kojoj je Srbija fašističko društvo!”, 9. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ev>

Umesto smirivanja tenzija i pozivanja na odgovornost svih političkih aktera, reakcije javnih i stranačkih funkcionera na ove događaje su bile usmerene na legitimizaciju neprimerenog i nedozvoljenog ponašanja i govora. **Vlada Republike Srbije, Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, kao i institucija Predsednika Republike Srbije, zloupotrebene su za obračun sa političkim oponentima i za podsticanje zapaljive i neodgovorne retorike. Kroz kanale ovih institucija insinuiralo se tokom izborne kampanje da neki akteri planiraju da nasilnim putem osporavaju rezultate izbora.**¹⁴⁵ Zbog zabrinjavajuće retorike koju koriste i predstavnici vlasti, kao i opozicije, dok državne institucije aktivno učestvuju u podsticanju mržnje i netrpeljivosti protiv političkih oponenta vlasti, Posmatračka misija Crte je javno pozvala sve strane na smirivanje tenzija, a institucije države da zaštite integritet izbora i da omoguće građanima da bez straha izađu na izbore 17. decembra.¹⁴⁶ Međutim, uprkos ukazivanju na mogućnost eskaliranja tenzija, one su nastavljene u jačem intenzitetu i nakon izbornog dana.

7.1.4. Konflikti, incidenti, opstrukcije i sprečavanje učešća u političkom životu

Retorika agresije i nasilja i neodgovorno i neprimereno ponašanje političkih aktera, kojima su i pre zvaničnog početka izborne kampanje građani bili izloženi, rezultirali su verbalnim konfliktima i brojnim incidentima koji su se intenzivirali kako je odmicala kampanja. Od početka kampanje zabeleženo je oko 40 navoda o slučajevima sa elementima verbalnog ili fizičkog nasilja.

U izveštajima posmatrača Crte su evidentirani napadi na aktiviste¹⁴⁷ i prostorije stranaka¹⁴⁸, slučajevi pretnji i nasilničkog ponašanja¹⁴⁹, opstrukcije prilikom postavljanja štandova¹⁵⁰, nasilno uništavanje

¹⁴⁵ "Njihova želja je da se Srbija drži u permanentnoj nestabilnosti i haosu i zato sada koriste ODHIR u cilju priprema za proteste, koje već sada planiraju da započnu nakon sledećih izbora, a u pokušaju dalje destabilizacije zemlje ukoliko građani, ponovo, i u ovom izbornom ciklusu kao i u mnogim prethodnim, za njih ne budu želeli da glasaju."

Vlada Republike Srbije, "Posvećenost Vlade otvorenom, fer i demokratskom izbornom procesu" - saopštenje predsednice Vlade, 15. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/ez>

"Očigledno je da opozicija sa jedne strane traži alibi za izborni poraz, a sa druge strane ove svakodnevne brutalne laži predstavljaju političku pripremu da se 17. decembra, odmah po završetku izbora, proglašiš izborna pobeda opozicije i da se izađe na ulice srpskih gradova i opština, te da se izazove haos, pa možda i građanski rat."

Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, "Martinović: Volja naroda, a ne laži i manipulacije" - saopštenje ministra, 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ez> ;

"Imaju (poruku) - mrzimo Vučića i njegovu porodicu, moramo da zaštitimo privatni biznis Šolaka i Đilasa i broj tri - a ako se pokaže da nismo pobedili, pobićemo ih sve, sklonićemo sve, jer to je krađa jer mi moramo da pobedimo. Šolak i Đilas ne smeju da izgube, narod, ceo narod je uvek za njih i ceo narod mrzi Vučićevu porodicu."

YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Za nas je budućnost Srbije ključno pitanje", 18. novembar 2023,

<https://link.crta.rs/f6>

¹⁴⁶ Crta, "Omogućite građanima da izađu na izbore bez straha od „haosa i građanskog rata“", 11. novembar 2023, <https://link.crta.rs/f7>

¹⁴⁷ Instagram, SNS Novi Beograd, 30. novembar 2023. <https://link.crta.rs/i1>

¹⁴⁸ SNS Novi Sad objavio je da je razbijeno staklo na njihovoj kancelariji. Instagram, Danica Vukajlović, 21. novembar 2023, <https://link.crta.rs/f5>

Instagram, SNS Grbavica, Novi Sad, 19. novembar 2023. <https://link.crta.rs/f5>

¹⁴⁹ SSP Mladenovac (Srbija protiv nasilja) prijavila zastrašivanje svojih aktivista u Mladenovcu, kada je njihovom štandu prišao predsednik opštine u pratnji saradnika. Uz prijavu je objavljen video, u kome se vidi verbalno koškanje sa predsednikom opštine ispred opozicionih štandova. X (Twitter), Stranka slobode i pravde Mladenovac, 29. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/f4>

Objavljen video koji prikazuje ometanje štandova, reč je o štandovima opozicije "Srbija protiv nasilja" u naselju Stepa Stepanović na opštini Voždovac u Beogradu, čemu je prisustvovala i predsednica opštine sa saradnicima. Prema izjavama očevidaca do kojih je Posmatračka misija Crte došla, neposredno nakon je opozicija postavila štandove, pojavili su se aktivisti SNS i postavili svoje štandove. Sa njima se pojavila i grupa od 7 do 8 muškaraca obučenih u crno koja je stala pred opozicione štandove, onemogućavajući građanima da im priđu. Prema tvrdnji očevidaca, desio se i pokušaj oduzimanja šetalice "Srbija protiv nasilja" koji je sprečen, na šta nije reagovala policijska patrola koja se zatekla u blizini, i koja se udaljila, a druga policijska patrola, koja je kasnije došla na poziv, izjavila je da nema ugrožavanja bezbednosti. X (Twitter), Miroslav Šantić, 7. novembar 2023, <https://link.crta.rs/f2>

¹⁵⁰ N1, "Kako naprednjaci na čelu sa direktorom PIO fonda provociraju opoziciju", 21. novembar 2023. <https://link.crta.rs/hx>

šandova¹⁵¹, fizički napadi¹⁵², slučajevi uznemiravanja stranačkih funkcionera¹⁵³, proganjanja na društvenim mrežama i pretnji¹⁵⁴ i uništavanje bilborda¹⁵⁵. U toku samo tri dana, 20, 21. i 22. novembra, zabeležen je niz incidenata: podmetanje požara na imanju predsednika DS-a u Prokuplju i spaljivanje mašina¹⁵⁶, ispisivanje nacističkih poruka na kući opozicionog aktiviste romske nacionalnosti¹⁵⁷, razbijanje šoferšajbne na autu novinara nezavisnog lokalnog medija¹⁵⁸, aktiviranje dimne bombe i razvijanje uvredljivog transparenta u parlamentu u Majdanpeku¹⁵⁹.

U drugom delu kampanje je Srpska napredna stranka izdala nekoliko saopštenja o napadima na aktiviste ove stranke. **Posmatračka misija Crte je pokušala da proveri i prikupi dodatne informacije o navodima iz saopštenja, ali pozivi Srpskoj naprednoj stranci za sastanak su ostali bez odgovora.**

Takođe, u 19 gradova i opština¹⁶⁰ zabeleženi su i navodi o opstrukcijama u procesu prikupljanja potpisa za kandidaturu. Sagovornici Crte navode da su javni beležnici i overitelji u sudovima dobili instrukciju da prioritizuju određene stranke, zbog čega neke stranke nisu mogle da organizuju prikupljanje i overu potpisa iako su prethodno dobile potvrdu o terminima. Zabeležena su i zastrašivanja i pretnje građanima koji su dolazili da daju potpis podrške određenim opozicionim listama. Sagovornici Crte su referisali na **atmosferu straha** u kojoj se u pojedinim manjim opštinama vršilo prikupljanje potpisa, jer su aktivisti vladajuće stranke i predstavnici lokalne vlasti posmatrali i "pratili ko sve ulazi u stranačke prostorije", što su neki građani doživeli kao zastrašivanje, te su odustali od davanja potpisa. I proces proglašenja izbornih lista za lokalne izbore pratile su i pritužbe, većinom od strane opozicionih stranaka, u kojima se izražava sumnja u pokušaj vladajuće koalicije da opstruiše izborni proces i spreči opoziciju da učestvuje na lokalnim izborima¹⁶¹.

Osim toga, sagovornici Crtinih posmatrača koji dolaze iz redova vladajuće koalicije i opozicije, kao i državnih institucija, svedočili su o **pritislima kojima se u lokalnim sredinama pokušava sprečiti ravnopravno političko nadmetanje¹⁶² i održavanje javnih događaja aktera koji se kritički odnose prema aktuelnoj vlasti.**¹⁶³ Posmatrači Crte su zabeležili situacije u kojima istaknuti predstavnici lokalne zajednice uskraćuju ili otežavaju iznajmljivanje prostora za stranačke događaje, ili događaje građanskih pokreta, odnosno postavljanje reklama i bilborda u javnom prostoru.

¹⁵¹ X (Twitter), SNS Medijana-Niš, 25. novembar 2023. <https://link.crta.rs/hv>

¹⁵² Opozicioni političar, Janko Veselinović, tvrdi da su on i jedan aktivista fizički napadnuti dok su sa aktivistima Srbija protiv nasilja sprovodili terensku kampanju u blizini Novog Sada - tvrde da su im nanete telesne povrede. Tvrdi da ga je napao direktor Gradskog zelenila Novog Sada, koji ga je pre toga sa saradnicima pratio. SNS Novi Sad negira ovaj slučaj rečima "Đilasove psihopate, siledžije i lažovi i ovaj put su pokazali da im nasilje i laganje nije strano", uz tvrdnje da je zapravo napadnut direktor Gradskog zelenila, a da je slučaj prijavio policiji.

Autonomija, "Beta: Janka Veselinovića fizički napao direktor Gradskog zelenila iz Novog Sada", 12. novembar 2023, <https://link.crta.rs/f1>
Dnevnik, "ĐILASOVCI NASILNICI I LAŽOVI" Gradski odbor SNS u Novom Sadu najoštrije osudio neistine koje Janko Veselinović iznosi u javnosti", 12. novembar 2023, <https://link.crta.rs/f0>

Instagram, SNS Novi Beograd, 6. decembar 2023. <https://link.crta.rs/i2>

Radio sto plus, "Napadnut organizator protesta Raška protiv nasilja", 29. novembar 2023. <https://link.crta.rs/i0>

X (Twitter), Džunić Čedica, 10. decembar 2023. <https://link.crta.rs/i3>

¹⁵³ N2, "Violeta Marković: Doživela sam maltretiranje i proganjanje od strane osobe bliske SNS", 22. novembar 2023. <https://link.crta.rs/hs>

¹⁵⁴ E Vršac, "Kako opisati ovakvu mržnju? Pritvoren osuđivani silovatelj koji je proganjao predsednicu Opštine Alibunar", 1. decembar 2023. <https://link.crta.rs/hu>

¹⁵⁵ N1, "Koalicija NADA: Vlast uništava naše bilborde", 21. novembar 2023. <https://link.crta.rs/hv>

¹⁵⁶ Beta, "DS traži hitnu istragu o požaru na imanju predsednika DS u Prokuplju", 20. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ev>

¹⁵⁷ N1, "Narodni pokret Srbije: Nakon tribine Miroslava Aleksića, nacističke poruke na kući opozicionog aktiviste romske nacionalnosti", 21. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ew>

¹⁵⁸ Glas Šumadije, "Razbijen automobil novinara Ritma grada", 21. novembar 2023, <https://link.crta.rs/eq>

¹⁵⁹ Nova, "Odbornici opozicije zapalili dimnu bombu na sednici Skupštine Majdanpeka, preti im kazna od tri godine zatvora", 22. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ej>

¹⁶⁰ Barajevo, Kučevo, Medijana, Novi Kneževac, Palilula (Niš), Pančevo, Paraćin, Požega, Sopot, Veliko Gradište, Vlasotince, Žagubica.

¹⁶¹ Danas, "Zašto su odbačene opozicione izborne liste u Velikom Gradištu i Rači i zbog čega su opstruisani izborni procesi u Paraćinu i Prokuplju?", 30. novembar 2023. <https://link.crta.rs/fx>

¹⁶² Posmatrači CRTE su zabeležili u Loznici, Zrenjaninu, Somboru i Pančevu slučajeve u kojima je opozicionim strankama bilo otežano ili onemogućeno da pronađu prostor za svoju stranačku promociju. Takođe, u Indji, Zrenjaninu, Somboru i Staroj Pazovi su zabeleženi slučajevi uništavanja promotivnog materijala i bilborda.

¹⁶³ Prilikom tribine Proglasa koja je održana 13. novembra u Zrenjaninu, aktivisti SNS-a, na čelu sa zamenikom gradonačelnika Zrenjanina i narodnom poslanicom, dobacivali su učesnicima, zbog čega je tribina na trenutak prekinuta.

Pokušaj gušenja slobode izražavanja mišljenja i pritisci su vršeni i na određene profesionalne grupe koje su, od početka izborne kampanje, protestima i blokadom izražavale svoje nezadovoljstvo uslovima rada i neispunjenim obećanjima od strane resornih ministarstava. Iako nijedan od protesta nije zvanično podržan ili organizovan od strane bilo koje političke stranke, predstavnici vlasti su u svojim obraćanjima pokušali da politizuju proteste poljoprivrednika, zaposlenih u JP Pošta i zaposlenih u Kliničkom centru, tumačivši ih kao pokušaj opozicije da i na ovaj način destabilizuje državu. **Posledica ovakvog diskursa se manifestovala kroz talas nasilja i zastrašivanja** kojima su učesnici protesta poljoprivrednika bili izloženi. Poljoprivrednici su u razgovoru sa Crtinim posmatračima svedočili da su bili pozivani telefonom od strane nepoznatih osoba koje su im pretile da će im nauditi ukoliko nastave sa protestom¹⁶⁴ i da su im preko noći nepoznati počinioci išarali fasade kuća¹⁶⁵. U jednom od slučajeva pretnji koje su upućivane telefonom tužilac je reagovao i pokrenuo postupak utvrđivanja činjenica. Posebno se izdvaja incident u Bavaništu¹⁶⁶, kada je jednom od organizatora protesta poljoprivrednika blokirana kuća.

U drugom delu kampanje izdvaja se i slučaj poslanika opozicione stranke, koji je najpre u javnosti od strane predsednika države nazivan "ljudskom sramotom" uz insinucije da vlast poseduje kompromitujuće informacije o njemu, da bi neposredno zatim bio kontaktiran od strane nepoznatih osoba koje su mu dale do znanja da poseduju kompromitujući materijal¹⁶⁷, koji je zatim i objavljen, najpre na društvenim mrežama, a zatim i u medijima. Ovaj slučaj je danima bio u fokusu medija, a vladajuća stranka je ceo slučaj iskoristila za obračun za opozicijom.¹⁶⁸

7.1.5. Politički pritisci, ucene i zastrašivanja

Ovu izbornu kampanju obeležio je i niz aktivnosti u kojima je dostojanstvo građana i njihovo pravo na slobodu izbora, ali i na privatnost, bilo ugroženo.

U preko 110 aktivnosti širom Srbije zabeleženi su elementi pritisaka prvenstveno na građane, ali i na političke aktore. Izveštaji posmatrača i razgovori koji su obavljani sa građanima iz različitih delova Srbije (obavljeno je 18 razgovora sa žrtvama pritisaka¹⁶⁹) beleže sve beskrupuloznije vidove političkih pritisaka, koji su praćeni pretnjama i zastrašivanjima.

Crta je ranije u svojim izveštajima¹⁷⁰ ukazivala na to da su pritisci na građane, kao manir političkog folkloru u Srbiji, kontinuirani i da nisu isključivo vezani za izborni ciklus, ali da se oni intenziviraju pred svake izbore. I ova izborna kampanja potvrđuje istu dinamiku.

Izveštaji posmatrača ukazuju na to da su **pritisacima pogotovo izloženi zaposleni u javnom sektoru**, koji su ucenjeni da učestvuju u stranačkim aktivnostima (da skupljaju sigurne i kapilarne glasove, da učestvuju u kampanji od vrata do vrata i da prisustvuju političkim skupovima ili da dovedu još nekoga sa sobom) ne bi li zadržali svoja radna mesta.¹⁷¹ Zaposleni u javnom sektoru upućuju i na **kontrolu i**

¹⁶⁴ Ovi slučajevi su zabeleženi u Somboru i Kikindi.

¹⁶⁵ Dva takva slučaja su zabeležena u Bačkoj Palanci.

¹⁶⁶ Nedeljnik, "Bavanište i paradigma društva: SNS kadrovi blokirali kuću poljoprivrednika, meštani ga branili sa više od 50 traktora", 14. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ef>

¹⁶⁷ X (Twitter), Đorđe Miketić, 27. novembar 2023. <https://link.crta.rs/i4>

¹⁶⁸ Informer, "Brnabić: Teza da je Vučić kriv što Miketić šmrče kokain je novi nivo ludila opozicije", 1. decembar 2023. <https://link.crta.rs/i5>

SNS Srbija, "Nikolić: Đilas vređa inteligenciju svih normalnih ljudi", 2. decembar 2023. <https://link.crta.rs/i6>

X (Twitter), Luka Kebara, 1. decembar 2023. <https://link.crta.rs/i7>

¹⁶⁹ Intervjui su obavljani sa sagovornicima iz sledećih gradova i opština: Bačka Palanka, Novi Kneževac, Pećinci, Stara Pazova, Kula, Kovin, Novi Sad, Kučevo, Leskovac, Zrenjanin, Mataruška Banja, Beograd.

¹⁷⁰ Crta, Politički pritisci na građane, <https://link.crta.rs/ej>

¹⁷¹ Ovakvi slučajevi su do sada zabeleženi u nekoliko opština: Kostolac, Piroć, Smederevo, Zaječar, Barajevo, Inđija, Irig, Koceljeva, Kragujevac, Smederevo.

cenzuru koja postoji u njihovim kolektivima. Jedna od sagovornica, radnica gradske uprave, ističe kako u njenom kolektivu niko nije pošteđen “rada za stranku” – odlazaka na mitinge i skupljanja sigurnih glasova. Ova sagovornica opisuje i dodatni pritisak na zaposlene koji se stvara usled borbe rukovodilaca “za glasove”, koji se međusobno “takmiče” jer im od broja sigurnih glasova zavise i funkcije i dalje napredovanje (što u stranačkoj hijerarhiji, što u hijerarhiji na poslu). Jedna od žrtava pritiska, radnica u javnom sektoru, svedoči i o tome kako je zastrašivana jer nije više želela da bude član određene stranke (dobijala je preteće poruke putem telefona, izbušene su joj gume na autu). Ova sagovornica je doživljavala i pretnje nasiljem na radnom mestu, a za “kaznu” je premeštena na nižu poziciju sa smanjenom platom. Druga sagovornica je bila izložena pritisku od strane nadređenog da mu “učini uslugu ne bi li ispunio kvotu” i promeni mesto prebivališta kako bi glasala na drugom biračkom mestu. Zabeležen je i pritisak na zdravstvene radnike, koji su bili primorani da se upišu u spisak sigurnih glasova.

Posmatrači beleže i da su zaposleni u javnom sektoru pogotovo bili izloženi pritisku povodom odlaska na miting Srpske napredne stranke 2. decembra. Uoči ovog mitinga posmatrači su izveštavali i o pritiscima na prevoznike, kao i na vlasnike privatnih firmi koji su dobijali kvote za broj zaposlenih koje moraju da dovedu na miting. Takođe, zabeleženi su i navodi da je građanima nuđen novac (2.500 dinara) za odlazak na ovaj događaj.

Od političkih pritiska nisu zaštićene ni najranjivije kategorije našeg društva. **Crta beleži uznemiravajuće navode o pritiscima na stara i dementna lica**, korisnike staračkih domova. Prema navodima dvoje sagovornika (zaposleno lice u staračkom domu i lice čiji je član porodice korisnika jednog staračkog doma) zaposleni vrše pritiske na korisnike kroz eksplicitne ucene da pruže podršku stranci. Takođe, Crta je zabeležila i navode da zaposleni glasaju umesto korisnika ovih ustanova. **Manipulisanje starim, dementnim i licima sa zdravstvenim problemima** je zabeleženo u aktivnostima i stranaka i javne vlasti: obilasci i snimanje ovih lica bez obaziranja na njihovo dostojanstvo¹⁷², vršenje pritiska na korisnike staračkih domova (da budu tzv. sigurni glasovi), fotografisanje i snimanje delimično odevenih građana tokom lekarskih pregleda (EKG, mamografija). Zabeležen je i **slučaj onkološke pacijentkinje** koja svedoči kako se našla pred pritiskom da se učlani u stranku ne bi li njeno ime bilo pomereno na listi čekanja na onkologiji, ali i slučaj “kažnjavanja” i uskraćivanja socijalne pomoći korisnicima centra za socijalni rad koji su podržali opozicionu izbornu listu¹⁷³.

U kampanji su primećeni različiti primeri zloupotrebe dece koji su prešli granice do sada prisutnih oblika ove pojave, te je zabeležen čak i slučaj da su deca bila zadužena za deljenje flajera i promotivnog materijala.¹⁷⁴

Sagovornici su ukazivali na **atmosferu straha**, ali i na **nepoverenje prema institucijama** koje navode kao glavni razlog zbog kog ovakve slučajeve ne prijavljuju. U intervjuima je problematizovan i sam **odnos političkih stranaka prema biračima** u kojem se oni **tretiraju kao kvote koje su neophodne za sticanje političke moći, a ne kao građani čije bi interese političke stranke trebalo da zastupaju.**

¹⁷² Vojvodina uživo, “Predsednik Opštine Đorđe Radinović posetio najstariju sugrađanku u Staroj Pazovi”, 23. novembar 2023. <https://link.crta.rs/i9>

¹⁷³ Prokuplje Press, “ZA GLASAČE SNS IMA, ZA OSTALE NEMA”, 10. decembar 2023. <https://prokupljepress.rs/2023/12/10/za-glasace-sns-ima-za-ostale-nema/>

¹⁷⁴ Ovaj slučaj je zabeležen u Indiji.

7.1.6. Klijentelistički odnos prema građanima

Zabrinjavajući su i slučajevi koji **beleže oblike klijentelizma, koji se manifestuje kao jedna od glavnih karakteristika izbornih procesa u Srbiji i kao jedan od osnovnih instrumenata u borbi za glasove**. U opštinama Mladenovac, Inđija, Vranje, Kula, Vršac, Obrenovac, Golubac, Paraćin, Apatin, Čuprija i Pančevo, posmatrači su zabeležili navode o kupovini glasova. Slučajevi koji su zabeleženi tokom izbornog dana potvrđuju navode o mehanizmima klijentelizma koje su posmatrači prikupili tokom kampanje.

Crtini posmatrači zabeležili su slučajeve u kojima su građanima nuđeni novac i usluge (dobijanje posla u javnom sektoru, produžetak ugovora) u zamenu za potpis podrške za kandidaturu, učlanjenje u stranku ili za (siguran) glas¹⁷⁵. Zabeleženi su slučajevi u kojima su građani i simpatizeri i članovi stranaka dobijali razne poklone visoke vrednosti (drva za ogrev, televizore, frižidere, bicikle, hodalice, kompjutere...). U Inđiji je zabeležen i slučaj podele personalizovanih vaučera u iznosu od 3.000 dinara simpatizerima vladajuće stranke, koji važi samo uz ličnu kartu i koji se može iskoristiti samo u lokalnim marketima. Sličan slučaj je zabeležen i na teritoriji opštine Kovin. Posmatrači su izveštavali i o slučajevima gde je na društvenim mrežama i Vajber grupama vladajuća stranka nudila od 2 do 5 hiljada dinara za glas, ali i o slučajevima kada su građani nudili svoj glas u zamenu za novac ili neku drugu uslugu. Primer ukorenjenih klijentelističkih praksi se ogleda u "pretnjama" bojkotom izbora od strane građana u seoskim sredinama, ukoliko im javna vlast ne usvoji zahteve. Ti zahtevi se, na primer, odnose na uvođenje redovnijeg javnog prevoza između gradske i seoske sredine¹⁷⁶, kao i otvaranje pojedinih javnih ustanova poput ambulante, apoteke ili pošte u samom selu ili mesnoj zajednici¹⁷⁷, ili asfaltiranje puta i uvođenje ulične rasvete.

Meta potkupljivanja i stranačkih klijentelističkih mehanizama su često građani iz socijalno i ekonomski depriviranih kategorija, odnosno oni koji najviše zavise od pomoći države. Jedan od ilustrativnih primera klijentelističkog odnosa stranaka prema građanima je i slučaj majke kojoj je od strane opštine obećano da će njen gluvonemi sin dobiti posao ukoliko ona skupi dovoljan broj sigurnih glasova. Crtin sagovornik, korisnik socijalne pomoći, svedoči i da su ga predstavnici Srpske napredne stranke kontaktirali telefonom, tražili ga po imenu i prezimenu i nudili pomoć (drva za ogrev i paket sa namirnicama) ukoliko pruži političku podršku ovoj stranci. Sagovornik svedoči i da je dobio sve što mu je obećano, ali i da su mu predstavnici stranke najavili da će dobiti još paketa sa namirnicama, kao i da će mu biti obezbeđena mogućnost glasanja od kuće (pošto je reč o licu sa zdravstvenim problemima). U ovoj kao i u prethodnim kampanjama, upravo su najranjivijim kategorijama društva najčešće i upućivane populističke poruke. Dominantno su ovakve poruke stizale od strane vladajuće koalicije. Aktivnosti kroz koje je promovisana briga o ugroženima i marginalizovanima prvenstveno su namenjene članovima i simpatizerima stranke, ali su neke od njih ciljale i ostale građane. I u obraćanjima i aktivnostima predstavnika javne vlasti često su adresirane ove kategorije građana i promovisane i najavljivane inicijative i mere koje se odnose na njih. Pored ovih kategorija, stimulisanje kroz prigodne pakete i poklone je vršeno i u aktivnostima koje su usmerene ka ženskoj populaciji, penzionerima, manjinskim zajednicama, i izbeglim i interno raseljenim licima.

Normalizacija i legitimizacija ove pojave se pojačava izostajanjem reakcije nadležnih institucija, ali i porukama koje dolaze od nosilaca visokih državnih funkcija. Nakon reportaže novinarke, koja je ukazala na potencijalnu kupovinu glasova i neovlašćeno prikupljanje podataka u kol centru Srpske

¹⁷⁵ Ovakvi slučajevi su do sada zabeleženi u Beogradu, Novom Kneževcu i Inđiji.

¹⁷⁶ Južne Vesti, "Meštani Aleksinačkog sela Vrelo traže prevoz ili će bojkotovati izbore", 18. novembar 2023. <https://link.crt.rs/ib>

¹⁷⁷ Južne Vesti, "Meštani Aleksinačkog rudnika traže ambulantu i apoteku, ali pre izbora, jer neće "džabe da glasaju"", 04. novembar 2023. <https://link.crt.rs/ic>

napredne stranke, umesto reakcije nadležnih institucija, predsednik države, Aleksandar Vučić, obišao je kol centar i postavio fotografiju i snimak posete na svoj Instagram profil¹⁷⁸. Atmosfera u kojoj borba za glasačko telo podrazumeva "trampe" materijalnih dobara i usluga u zamenu za političku podršku ukazuje i na nedovoljno razvijenu političku kulturu, ali i na slabe institucije koje nisu autonomne u svom radu, te tako nisu u stanju da pomenute pojave sankcionišu.

7.1.7. Sumnja u zloupotrebe ličnih podataka

Izveštaji Crtinih posmatrača upućuju na veliki broj mogućih zloupotreba podataka o ličnosti. Od početka izborne kampanje, **Crtini posmatrači su zabeležili oko 90 navoda o potencijalnoj zloupotrebi ličnih podataka.** Prikupljeni primeri sugerišu da je ovaj vid zloupotrebe deo organizovane, planske sheme manipulacije i da nije reč o izolovanim i sporadičnim slučajevima.

Izveštaji posmatrača ukazuju na sumnju u zloupotrebu ličnih podataka korisnika socijalne pomoći i korisnika gerontoloških usluga u političke svrhe, zatvorenika u zatvorima, penzionera koji su dobijali personalizovane pozivnice za stranačke događaje, ali se odnose i na potencijalnu zloupotrebu podataka o zdravstvenom stanju građana koji su bili pozivani na stranačke tribine o zdravlju, u oblasti u koju spadaju zdravstveni problemi koje ovi građani imaju. Takođe, u razgovorima sa Crtom, sagovornici svedoče i o zloupotrebi podataka zaposlenih od strane poslodavaca i nadređenih i u javnom i u privatnom sektoru. U jednom od zabeleženih slučajeva je načelnik gradske uprave čak tražio lične karte od zaposlenih, kao i od njihovih punoletnih članova porodice, kako bi bili upisani u spisak sigurnih glasova.

Karakteristike domaćinstava, koja su targetirana klijentelističkim aktivnostima, otvaraju sumnju da su na "spisku" političke stranke zbog toga što se do njihovih kontakata i potreba došlo protivzakonitim putem. Istraživanja koja je Crta sprovodila tokom i u periodu nakon izbora održanih 2022. godine, pokazala su podložnost sistema socijalne zaštite, odnosno centara za socijalni rad, zloupotrebama podataka o njihovim korisnicima. Činjenica da stranački aktivisti sa poklonima uglavnom posećuju domaćinstva koja se nalaze u lošijem socio-ekonomskom položaju, snažan je pokazatelj isplanirane kampanje na osnovu prethodno dobijenih podataka. S druge strane, posmatrači Crte su tokom ove izborne kampanje zabeležili u više gradova u Srbiji i slučaj koji je došao do javnosti o specijalnim spiskovima u kojima stranački aktivisti klasifikuju građane i po socijalnom statusu.¹⁷⁹ U jednom od navoda se izražava sumnja da je stranački poverenik uzimao lične karte od korisnika jednokratne novačne pomoći i umesto ovih lica predavao zahtev za pomoć i potom podizao novac u njihovo ime.¹⁸⁰ Kao i u prethodnim ciklusima, ove aktivnosti se prvenstveno dovode u vezu sa strankama na vlasti.¹⁸¹

Takođe, posmatrači i građani su izveštavali o velikom broju poziva za glasanje za osobe koje ne stanuju na tim adresama, što je upućivalo na mogućnost manipulacije biračkim spiskom, koja je nedvosmileno i potvrđena dokazima u analizi Posmatračke misije Crte. Crta je zbog ovih navoda uputila i apel nadležnim institucijama i državnim službenicima da savesno obavljaju dužnost službe i zaštite zakon, institucije i javni interes u izborima.

Kao i u ranijim izbornim procesima, Posmatračka misija Crte je zabeležila navode građana širom Srbije da su dobijali telefonske pozive stranaka ili agencija, a koji su, uz česta manipulativna predstavljanja

¹⁷⁸ Instagram, Aleksandar Vučić, 5. decembar 2023. <https://link.crta.rs/id>

¹⁷⁹ Kragujevačke, "Skupljači "sigurnih glasova" za naprednjake: Iz zgrade sam izašla sva uplakana", 17. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ed>

¹⁸⁰ Facebook, Danilo Lukić, 22. novembar 2023. <https://link.crta.rs/ih>

¹⁸¹ Zabeleženi su obilasci siromašnih domaćinstava kojima su poklanjana drva za ogrev, paketi sa namirnicama, bela tehnika (frižideri, veš mašine), ali i bicikli i igračke za decu iz ovih domaćinstava.

“zovem Vas iz kabineta predsednika Srbije, Aleksandra Vučića”, “imamo za Vas ličnu poruku Aleksandra Vučića”), otvorili i sumnju u zloupotrebu ličnih podataka. U nekim slučajevima, građani koji su primali pozive oslovljeni su imenom i prezimenom osobe koja je u ugovornom odnosu sa mobilnim operaterima (Telekom, Yettel u dosadašnjim zabeleženim slučajevima), a ne stvarni korisnik broja. Takođe, zabeleženo je da su neke agencije zvale građane za potrebe sprovođenja kratkih “političkih anketa” bez prikupljanja demografskih podataka ispitanika. U ovim situacijama, zabeleženo je i da su pozive dobili svi građani iz istog domaćinstva u kratkim vremenskim razmacima, što dodatno otvara sumnju u prethodno posedovanje ličnih podataka, lažno predstavljanje i targetirano prikupljanje podataka za potrebe koje nisu poznate, što izaziva bojazan kod građana. Zabeleženo je i da su stariji građani, čiji su članovi porodice u inostranstvu, kontaktirani od strane stranačkih operatera koji su ih oslovlili imenom i prezimenom, a potom se raspitivali o njihovim članovima porodice i da li će oni glasati.

Fenomen zloupotrebe ankete u propagandne svrhe - **push poll** - kojom se birači dovode u zabludu, a koji Crta beleži od 2020. godine, i ovog puta je registrovana taktika kol centra Srpske napredne stranke. Prilikom pozivanja građana, anketari se predstavljaju da zovu iz kabineta predsednika Srbije, Aleksandra Vučića, potom postavljaju pitanja o zadovoljstvu radom vlasti, a njima se pušta i lična poruka Aleksandra Vučića, kojom se obraća kao predsednik države. Na ovaj način se dodatno zamagljuje granica između države i partije.

Poslednje sedmice izborne kampanje obeležila je i sumnja u zloupotrebu podataka građana i falsifikovanje njihovih potpisa za podnošenje kandidature.¹⁸²

Veliki broj ovakvih navoda ostavlja prostor za opravdanu sumnju u protivzakonito postupanje vladajuće stranke, ali i upućuje i na uključenosť državnih institucija i službi u izborne mahinacije i manipulacije. Navedene pojave su obeležile i prethodne izborne procese, međutim one su ostajale bez adekvatnog institucionalnog epiloga.

7.2. Pluralizam u medijima

Medijsko izveštavanje tokom izborne kampanje u 2023. godini obeleženo je izrazitom nejednakošću i neravnotežom, s izuzetno pristrasnim pristupom koji je favorizovao vladajuću većinu. Mediji nisu samo više vremena opredelili za vladajuću većinu, već je i ton izveštavanja o njima bio često pozitivan, a gotovo nikada negativan, stvarajući atmosferu društvenog konsenzusa oko politika vladajuće većine. Nasuprot tome, opozicija je bila marginalizovana, sa znatno manjom zastupljenošću i pretežno negativnim prikazom. U poređenju sa 2022. godinom, situacija sa medijskim pluralizmom se dodatno pogoršala, povećavajući nejednak i neravnopravan položaj između predstavnika vladajuće većine i opozicije. Dok je u ukupnom posmatranom programu televizija postojala izvesna razlika u zastupljenosti i načinu predstavljanja političkih aktera u kampanji, u informativnim delovima programa postojala je izrazita pristrasnost na svim televizijama, sa naglašenim favorizovanjem vladajuće većine i marginalizacijom opozicije.

Predsednik Aleksandar Vučić dominirao je medijskim prostorom, zauzevši centralnu ulogu na svim televizijama. Mediji su ga konstantno prikazivali kao nezamenljivog lidera i čuvara nacionalnih interesa. Njegova zastupljenost u udarnim terminima svih televizija bila je podjednaka ukupnoj zastupljenosti svih opozicionih predstavnika zajedno, dok je njegova prisutnost u informativnim programima bila izuzetno visoka, čineći skoro dve trećine ukupnog vremena dodeljenog političkim akterima. Vučić je često predstavljan neutralno ili pozitivno, sa minimalnim negativnim prikazivanjem, a brojna direktna obraćanja

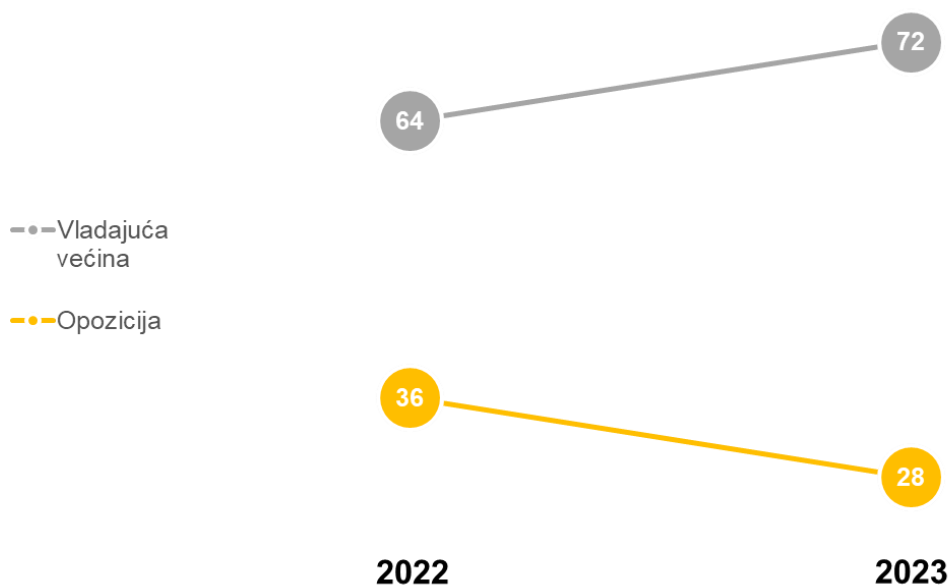
¹⁸² Vreme, “Jelena Zorić: Falsifikovanje potpisa je čist organizovani kriminal”, 28. novembar 2023. <https://link.crta.rs/ie>
Nova, “Krivične prijave zbog izborne liste Radeta Baste: Obratila se žena čije ime je zloupotrebjeno za potpis”, 23. novembar 2023. <https://link.crta.rs/g>

i intervjui samo su dodatno potencirali njegovu medijsku sveprisutnost. Ovaj pristup medija ne samo da je istakao Vučićevu centralnu ulogu u političkom životu zemlje, već su mediji na taj način slali poruku da je njegov opstanak na vlasti ključan za državni interes i dobrobit zemlje.

7.2.1. Zastupljenost, ton i pristup medijima

Izveštavanje medija u Srbiji tokom izborne kampanje 2023. godine obeleženo je značajnom neravnotežom i nejednakim tretmanom različitih političkih aktera koji se ogledao u favorizaciji vladajuće većine u odnosu na opoziciju. Posmatranjem preko 1.500 sati programa u udarnom terminu¹⁸³ na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću¹⁸⁴ posmatračka misija Crte je utvrdila da je predstavnicima vladajuće većine bilo opredeljeno 72 odsto vremena, naspram 28 odsto vremena dodeljenog opoziciji. Ovo predstavlja značajno povećanje neravnopravnog izveštavanja u odnosu na izbore 2022. godine, kada je vladajućoj većini bilo dodeljeno 64 odsto vremena, a opoziciji 36 odsto, ukazujući na to da se **situacija u medijima od izbora 2022. do izbora 2023. godine dodatno pogoršala.** (Grafikon 1)

Grafikon 1. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

Još izraženija neravnoteža u izveštavanju o političkim predstavnicima u izbornoj kampanji je zabeležena u **informativnim emisijama**,¹⁸⁵ gde je vladajućoj većini opredeljeno čak 91 odsto vremena, u odnosu na samo devet odsto vremena za opoziciju. Ova **neravnoteža u zastupljenosti političkih aktera u informativnim emisijama** predstavlja samo **produžetak trenda koji je bio praksa televizija i u periodu pre početka izborne kampanje.** Deo programa koji stvara **privid pluralizma** u periodu kampanje **rezultat je izbornih delova programa** koji su često organizovani na način da predstavljaju samo produžetak političkog marketinga stranaka koje učestvuju na izborima i ne odražava stvarnu sliku

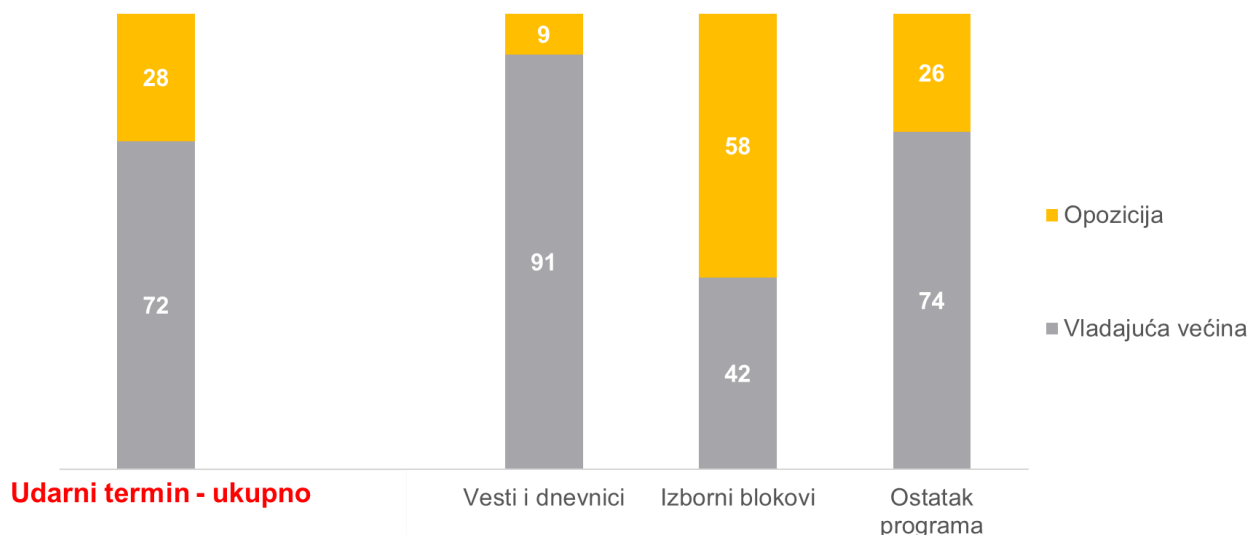
¹⁸³ Udarni termin (primetite) podrazumeva period od 17.30 do ponoći

¹⁸⁴ Uzorak televizija posmatranja čine: javni medijski servis RTS1 i četiri komercijalne televizije, TV Pink, TV Prva, TV Happy i TV B92.

¹⁸⁵ Vesti i centralno informativne emisije

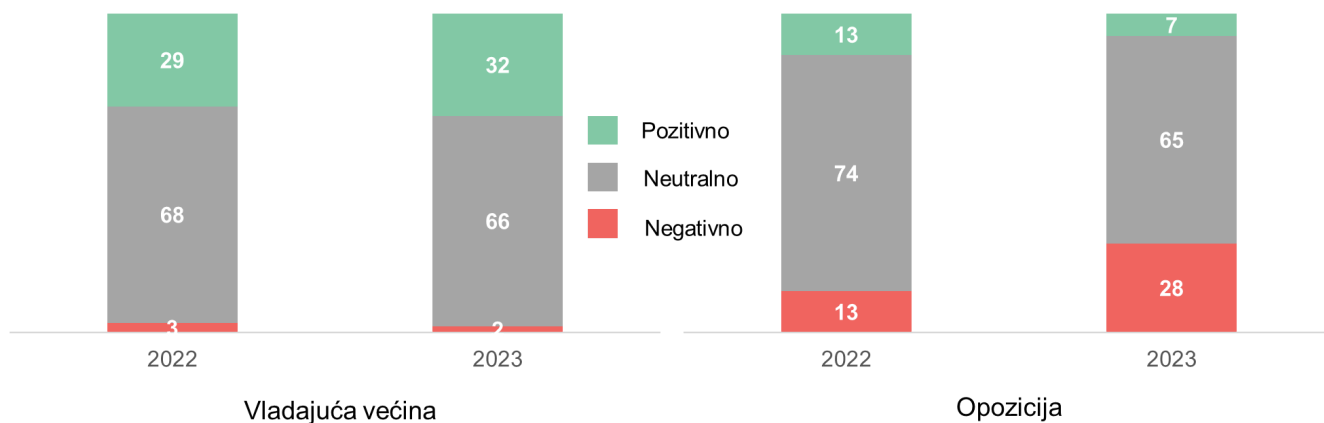
u celokupnom medijskom prostoru. U ovom delu programa, vladajućoj većini opredeljeno je 42 odsto vremena, a 58 odsto opoziciji. (Grafikon 2)

Grafikon 2. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije u različitim programima televizija sa nacionalnom pokrivenošću

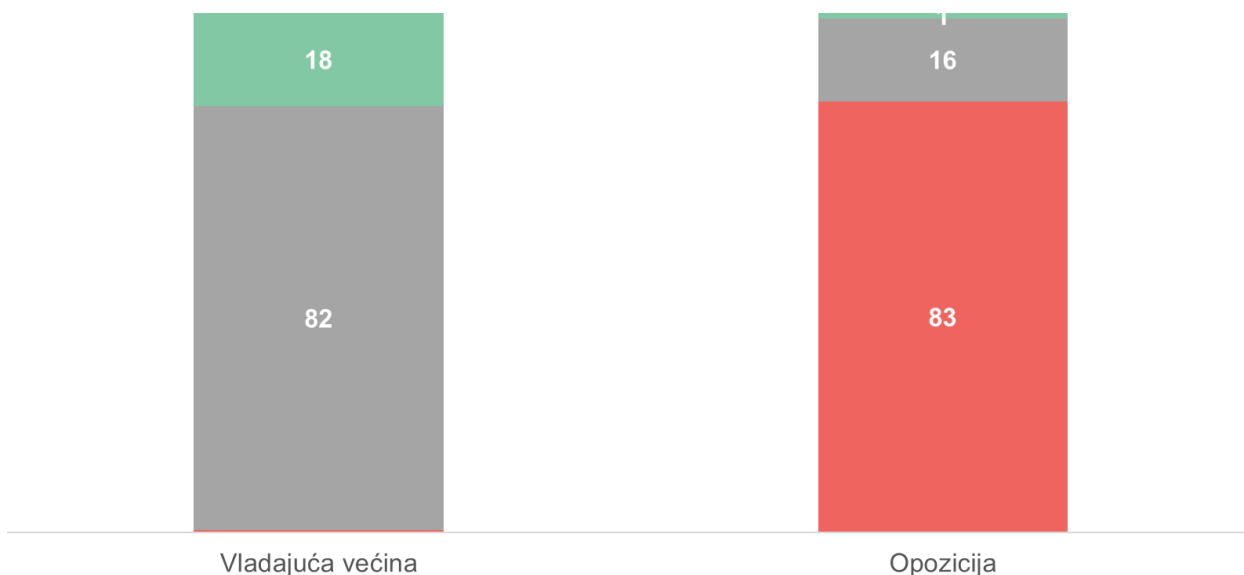
Izveštavanje medija pokazalo je očiglednu **pristrasnost, favorizujući vladajuću većinu, dok je opozicija često marginalizovana i predstavljena u negativnom svetlu**. Vladajuća većina je najčešće predstavljena neutralno (66 odsto), sa značajnim udelom pozitivnog izveštavanja (32 odsto), dok je negativno izveštavanje bilo samo dva odsto. Nasuprot tome, predstavnici opozicije su većinom neutralno prikazani (65 odsto), ali sa visokim udelom negativnog izveštavanja (28 odsto) i sedam odsto pozitivnog izveštavanja. U poređenju sa prošlogodišnjom izbornom kampanjom, način izveštavanja o predstavnicima vlasti je ostao gotovo isti, dok se izveštavanje o predstavnicima opozicije pogoršalo, imajući u vidu da su njeni predstavnici bili najčešće predstavljani neutralno (74 odsto), ali podjednako pozitivno i negativno (po 13 odsto). (Grafikon 3)

Grafikon 3. Tonalitet predavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

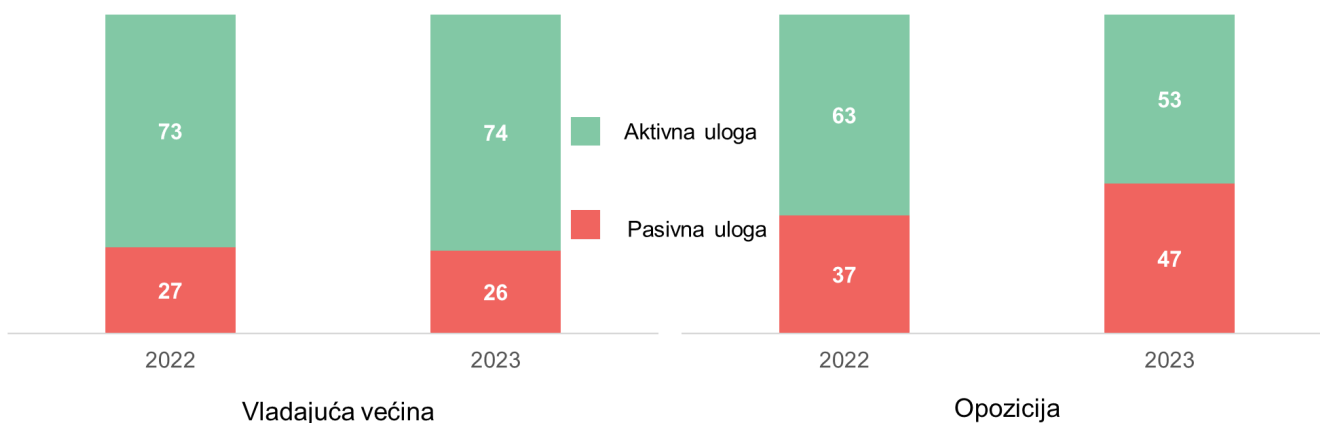
Disproporcija u tonalitetu izveštavanja u informativnim delovima programa još jasnije ilustruje **pristrasnost medija i favorizovanje vladajuće većine**. Izveštavanje o vladajućoj većini je bilo pretežno neutralno (82 odsto) ili pozitivno (18 odsto), sa skoro nikakvim negativnim prikazivanjem (manje od 0.5 odsto ili manje od deset minuta ukupnog vremena). Nasuprot tome, opozicija je pretežno prikazivana negativno (83 odsto), zatim neutralno (16 odsto) i gotovo neznatno pozitivno (jedan odsto, odnosno manje od tri minuta). (Grafikon 4)

Grafikon 4. Tonalitet predstavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji u informativnom programu na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću

Ova neravnoteža u izveštavanju dodatno je pojačana **neravnopravnom zastupljenošću političkih aktera u medijima u aktivnoj ulozi, što se ogleda u prilikama za direktno, u prvom licu obraćanje građanima**. Predstavnici vladajuće većine imali su priliku da se direktno obraćaju građanima u 74 odsto vremena, dok je opoziciji ta prilika data u svega 53 odsto vremena. **Ovaj nejednak pristup medijima dodatno je naglašen u poređenju sa prethodnim izborima**, gde je opozicija imala veću mogućnost za direktno obraćanje (63 odsto vremena u 2022. godini u poređenju sa 53 odsto u 2023. godini). (Grafikon 5)

Grafikon 5. Uloga predstavljanja izbornih aktera prema partijskoj afilijaciji na programima televizija sa nacionalnom pokrivenošću u izbornoj kampanji 2022. i 2023. godine

Nejednak pristup političkih aktera vladajuće većine i opozicije televizijama, kao i privid medijskog pluralizma, postaju još očigledniji kada se uzmu u obzir debatne emisije i njihovi učesnici. Od 67 emisija koje je posmatračka misija Crte zabeležila, 14 je bilo na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću, koje imaju najveći doseg u auditorijumu,¹⁸⁶ a 16 na javnom medijskom servisu, RT Vojvodine, dok je ostatak emitovan na kablovskim televizijama. Značajno je napomenuti da je jedina emisija na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću, gde su direktno mogli da diskutuju i obrate se građanima i predstavnici vladajuće većine i opozicije, bila emisija "Reč na reč" koja se emituje na RTS 1. **Ovakva praksa nije postojala ni na jednoj komercijalnoj televiziji sa nacionalnom pokrivenošću tokom čitave izborne kampanje na kojima su gotovo isključivo gosti bili predstavnici vladajuće većine.**

Smanjenje mogućnosti za opoziciju da se direktno obrati građanima ukazuje na trend pogoršanja uslova u medijskom prostoru Srbije. Ne samo da postoji neravnoteža u količini vremena dodeljenog različitim političkim akterima, već i u načinu na koji su ti akteri predstavljeni javnosti. To dodatno učvršćuje atmosferu društvenog konsenzusa oko politika vladajuće strukture, dok se istovremeno marginalizuje i diskredituje opozicija. Nedostatak pluralizma, pristrasnost u izveštavanju, neravnopravan položaj predstavnika vladajuće većine i opozicije u medijima su postali izraženiji iz jednog izbornog ciklusa u drugi.

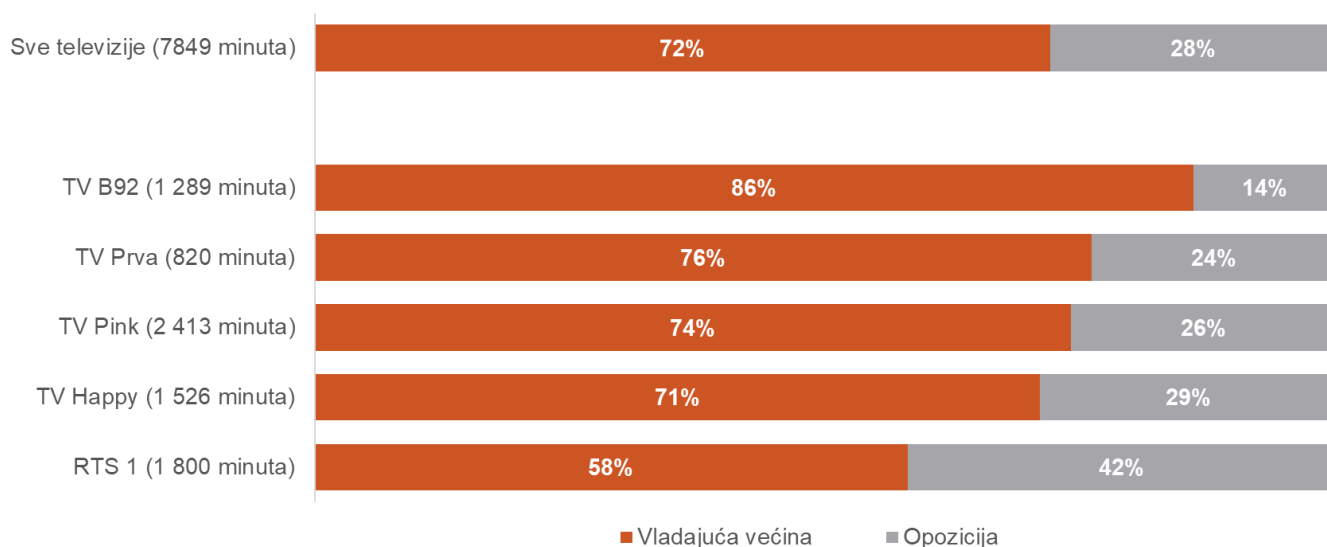
7.2.2. Izveštavanje pojedinačnih televizija

Podaci o izveštavanju pojedinačnih televizija sa nacionalnom pokrivenošću pokazuju različite nivoe pristrasnosti i nejednako izveštavanje tokom izborne kampanje. Ipak, **kod svih televizija postoji jasna tendencija favorizovanja vladajuće većine u odnosu na opoziciju, kako u zastupljenosti, tako i u tonalitetu izveštavanja.**

Analizom pojedinačnog izveštavanja televizija sa nacionalnom pokrivenošću tokom izborne kampanje, posebno se ističu **TV Pink i TV B92 po visokom stepenu pristrasnosti i davanja prednosti vladajućoj većini.** TV Pink je dodelila 74 odsto vremena vladajućoj većini i samo 26 odsto opoziciji, sa izrazito negativnim tonom u prikazivanju opozicije. Slično, TV B92 je opredelila čak 86 odsto vremena vladajućoj većini, uz minimalno ili nikakvo negativno izveštavanje o njoj, dok je opozicija dobila samo 14 odsto vremena, većinom u negativnom kontekstu. (Grafikon 6)

¹⁸⁶ Crta, "Značaj medija – da li je doseg dovoljan i zašto nije?", 5. septembar, 2023, <https://link.crta.rs/kj>

Grafikon 6. Zastupljenost predstavnika vladajuće većine i opozicije podeljeno po televizijama sa nacionalnom pokrivenošću

S druge strane, javni medijski servis, RTS 1 je najizbalansiranije izveštavao opredeljujući 58 odsto vremena za vladajuću većinu i 42 odsto za opoziciju. Međutim, kada se fokusiramo na informativne programe, slika se menja. Sve televizije, uključujući i RTS 1, pokazale su izuzetnu pristrasnost i favorizovanje vladajuće većine. **Na RTS 1, informativni program je gotovo isključivo bio posvećen vladajućoj većini (99 odsto), dok je opozicija bila skoro nepostojeća.**

TV Prva i TV Happy takođe su pokazale pristrasnost, mada u nešto manjem obimu u poređenju sa TV Pink i TV B92. Na TV Prva, vladajućoj većini bilo je dodeljeno 76 odsto vremena, dok je opoziciji dodeljeno 24 odsto, a na TV Happy, 71 odsto vremena bilo je opredeljeno vladajućoj većini naspram 29 odsto opoziciji. U informativnim programima, oba kanala su takođe davala prednost predstavnicima vladajuće većine.

Iako je **TV Pink** dodelila nešto manje vremena vladajućoj većini u informativnim programima (84 odsto) u odnosu na ostale televizije, i nešto više opoziciji (16 odsto), **način predstavljanja opozicije bio je izrazito negativan.** (Grafikon 7) **Posmatračaka misija Crte je registrovala brojne primere negativne kampanje prema predstavnicima opozicije uključujući video spotove koji su ih diskreditovali i targetirali**, za šta je misija Crte podnela nekoliko prijava Regulatornom telu za elektronske medije (REM).¹⁸⁷

7.2.3. Uloga predsednika Srbije u izbornoj kampanji

Medijska kampanja tokom izbora u Srbiji 2023. godine bila je obeležena **referendumskom atmosferom** u kojoj su mediji i predstavnici vladajuće većine insistirali na izboru za ili protiv predsednika i njegove politike “koja jedina ne vodi državu i građane u propast”.¹⁸⁸ **Njegova medijska sveprisutnost nije bila samo rezultat njegove uloge kao predsednika države i nosioca liste “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane”, već i odraz konstantnog narativa koji ga prikazuje kao nezamenljivog lidera i čuvara nacionalnih interesa.**

¹⁸⁷ Pogledati sekciju “[Prijave Regulatornom telu za elektronske medije](#)”

¹⁸⁸ Politika, Aleksandar Vučić u Smederevu: Ako opozicija pobedi na izborima, ja neću da budem predsednik, 12. Novembar, 2023. <https://link.crta.rs/kv>

U periodu izborne kampanje, Vučiću je bilo opredeljeno 28 odsto medijskog prostora na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću. Mereno u sekundama, **Vučiću je opredeljeno identično vremena koliko celoj opoziciji zajedno** (nešto više od 36 sati). Njegova zastupljenost u segmentima informativnih programa bila je još veća, iznoseći skoro dve trećine ukupnog vremena namenjenog političkim akterima (61 odsto).

U poređenju sa prošlogodišnjim parlamentarnim i predsedničkim izborima, njegova zastupljenost ostaje slična, sa gotovo dve trećine od ukupnog vremena opredeljenog njemu lično (32 odsto u 2022. u odnosu na 28 odsto u 2023. godini). **Uzimajući u obzir da su ove godine održani samo parlamentarni, a ne i predsednički izbori, ovi podaci ukazuju na još izraženije favorizovanje Vučića u medijima.**

Vučić je bio najčešće predstavljen neutralno (72 odsto), ali u preko četvrtine slučajeva pozitivno (27 odsto), dok negativno predstavljanje čini samo jedan odsto. U čak 71 odsto vremena bio je u prilici da se aktivno obrati građanima, **a u poslednjih nedelju dana kampanje obratio se sa televizija sa nacionalnom pokrivenošću najmanje jednom, u pojedinim danima i više puta dnevno, a ukupno 17 puta. (Grafikon 7)**

Grafikon 7: Direktno obraćanje Aleksandra Vučića na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u poslednjoj nedelji izborne kampanje

Vučićeva izloženost u medijima tokom kampanje bila je poduprta brojnim direktnim obraćanjima i intervjuima. **Samo tokom kampanje, on se direktno obratio publici sa televizija sa nacionalnom pokrivenošću 46 puta, od čega su 12 bili intervjui.** Svaki stranački skup Srpske napredne stranke, gde je bio centralna figura, bio je široko prenošen na preko 30 lokalnih i kablovskih televizija, dodatno potencirajući njegovu medijsku prisutnost. **Ukupan broj obraćanja Aleksandra Vučića u 2023. godini, koji je Crta zabeležila, iznosi 304, što dodatno naglašava intenzitet i obim njegove kampanje koja je trajala tokom čitave godine. (Grafikon 8)**

Grafikon 8: Broj direktnih obraćanja Aleksandra Vučića na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u 2023. godini

2023.

Broj direktnih obraćanja predsednika Srbije putem televizija sa nacionalnom pokrivenošću.

Posebno su indikativni medijski prilozi u informativnim emisijama televizija sa nacionalnom pokrivenošću, gde su građani zahvaljivali predsedniku na izgradnji infrastrukturnih projekata, seoskih i lokalnih puteva, bolnica, zdravstvenih ustanova i zapošljavanju. Posmatračka misija Crte zabeležila je preko 100 ovakvih priloga, što dodatno ilustruje napor medija da stvore pozitivnu sliku o predsedniku Vučiću i njegovim dostignućima. Ova praksa je bila najučestalija na televiziji Pink.

Mediji su Vučića predstavili kao ključnog lidera zaslužnog za sve pozitivne promene u državi, ali i kao čuvara nacionalnih i državnih vrednosti, čija je uloga esencijalna kako na domaćem, tako i

na međunarodnom planu. Ovakvim izveštavanjem mediji ne samo da šalju poruku da njegovo prisustvo u političkoj areni nema adekvatnu alternativu, već i da je opstanak državnog interesa ugrožen u slučaju njegovog odlaska sa vlasti.

7.2.4. Jezik medija u službi produbljivanja podela u društvu

Medijski prostor tokom čitave izborne kampanje bio je oblikovan narativima koje su plasirali predstavnici vlasti, pri čemu su nasilje i pretnje bili u osnovi svakog od njih. Prvi i najzastupljeniji, koji se održao i u periodu nakon izbornog dana, bio je **narativ o nasilnoj opoziciji**. Predsednik Srbije je odmah po raspisivanju izbora opozicione lidere sa liste "Srbija protiv nasilja" nazvao "batinašima"¹⁸⁹, premijerka ih je optužila da "destabilizuju" zemlju i pripremaju "haos" na ulicama¹⁹⁰, dok je ministar državne uprave i lokalne samouprave otišao korak dalje navodeći da je namera opozicije da izazove i "građanski rat"¹⁹¹. Ove poruke mediji su preneli kao plan opozicije da u izbornoj noći planira izvrši "napad" na Republičku izbornu komisiju¹⁹², težnju da "silom dođe na vlast" i "zapali državu"¹⁹³. Javni prostor dalje su obeležili i navodi predsednika Srbije da koaliciju "Srbija protiv nasilja" čini "sve nasilnik do nasilnika"¹⁹⁴, pa i naslovi o "mračnim umovima" i "kvaziborcima protiv nasilja" koji hoće da "menjaju vlast na ulici", čime "prinose šibicu barutu i opasno potpiruju mržnju".¹⁹⁵ Državni vrh je gotovo sve svoje poruke vezivao za ishod izbora i to sa kakvim posledicama bi se Srbija suočila u slučaju promene vlasti. Na prvom mestu tu su bile **pretnje zasnovane na identitetskim pitanjima poput pitanja Kosova, odnosa prema zločinima devedesetih, prema Rusiji i NATO savezu**. I u ovom slučaju predsednik Srbije je bio taj koji je postavio okvire manipulacija prognozama da bi opozicija donela odluku o pridruživanju Srbije NATO-u, da se zalaže za sankcije Ruskoj Federaciji, da tvrdi da su Srbi "genocidni narod", a Kosovo bi po njihovom dolasku "dobilo stolicu u Ujedinjenim nacijama".¹⁹⁶ Mediji su se držali zadatih okvira, označavajući opozicione lidere kao "šiptarske miljenike"¹⁹⁷, koji "sve vreme čute na Kurtijev teror nad Srbima, a u kampanji se naprasno setili braće iz srca Srbije".¹⁹⁸ Do velikog broja građana došao je i spot sa izjavama kandidata liste "Srbija protiv nasilja" o genocidu u Srebrenici, koji je emitovan na TV Pink i objavljen na portalima, a skoro svim kanalima i teza da "lažni desničari žele u vlast sa onima kojima je Kosovo nezavisno, Srebrenica genocid i koji su za sankcije Rusiji".¹⁹⁹ Podele su dodatno produbljivane i narativom koji je takođe konstruisao predsednik Srbije, a kojim se biračima slala poruka da je **glas za bilo koju drugu listu - "glas za Đilasa"**.²⁰⁰ Drugi funkcioneri SNS-a i mediji ponavljali su potom da se na izborima 17. decembra "bira između Vučića i Đilasa"²⁰¹, odnosno da je i

¹⁸⁹ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Izbori će pokazati kakvu politiku podržavaju građani", 1. novembar 2023, <https://link.crta.rs/du>

¹⁹⁰ Kurir.rs, "SVAKODNEVNO BLATE SOPSTVENU DRŽAVU" Brnabić o lažima opozicije: Cilj im je HAOS u Srbiji već 18. decembra - imaju dve kampanje!", 9. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ij>

¹⁹¹ Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, "Martinović: Volja naroda, a ne laži i manipulacije" - saopštenje ministra, 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ez>

¹⁹² Alo, "Napad na RIK - Otkrivamo šta opozicija sprema u izbornoj noći: Najagresivniji zagovornik ovakvih ideja je Čuta, a zdušnu podršku mu pruža Srđan Milivojević", 10. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e1>

¹⁹³ Informer, "Ponovo bi da zapale državu! Đilasovci hoće silom da dođu na vlast", 16. novembar 2023, <https://link.crta.rs/e3>

¹⁹⁴ YouTube, Aleksandar Vučić, Vučić: Vratili smo život i sigurnost u Srbiju, 26. novembar 2023, <https://link.crta.rs/je>

¹⁹⁵ Kurir.rs, "MRAČNI UMOVI Kvaziborcima protiv nasilja bi da menjaju vlast po svaku cenu na ulici! Prinose šibicu barutu i OPASNO POTPIRUJU MRŽNJU", 28. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jh>

¹⁹⁶ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Ljudi koji vole Srbiju su najveća snaga naše zemlje", 9. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ij>

¹⁹⁷ Informer.rs, "Šiptarski miljenik! Kurti prostire crveni tepih za Miloša Francuza!", 22. novembar 2023, <https://link.crta.rs/iy>

¹⁹⁸ Kurir.rs, "JATO SKAKAVACA KAD IM VREME NIJE Sve vreme čute na KURTIJEV TEROR nad Srbima, a u kampanji se naprasno setili braće iz srca Srbije", 8. decembar 2023, <https://link.crta.rs/j2>

¹⁹⁹ Alo.rs, "Lažni desničari žele u vlast sa onima kojima je Kosovo nezavisno, Srebrenica genocid i koji su za sankcije Rusiji", 4. decembar 2023, <https://link.crta.rs/j9>

²⁰⁰ YouTube, Aleksandar Vučić, "Vučić: Ljudi koji vole Srbiju su najveća snaga naše zemlje", 9. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ij>

²⁰¹ Republika.rs, "VUČEVIĆ ODLUČNO PORUČUJE: Na izborima 17. decembra bira se između Vučića i Đilasa", 29. novembar 2023, <https://link.crta.rs/il>

“glas za lažnu desnicu”²⁰² ujedno i glas za lidera Stranke slobode i pravde. **Predsednik Vučić je tokom čitave kampanje bio neprikosnoveni lider koji “čuva svetinje”²⁰³, “ne da na svoj narod”²⁰⁴, “vraća ono što je srpsko”²⁰⁵ i “ne da tajkunima da prodaju Kosovo”²⁰⁶, ali i “žrtva medijskog terora” u “tajkunskim glasilima”²⁰⁷, kako su nazvani kritički nastrojani mediji TV N1 i TV Nova. Te televizije su optužene i za “trovanje mržnjom”²⁰⁸, “brutalno nasilje”, “huškanje”, a pripisana im je i namera da “linčuju” šefa države²⁰⁹. Na drugoj strani mediji su političke oponente Aleksandra Vučića označili kao “mrzitelje svega srpskog”²¹⁰, koji rade “protiv sopstvenog naroda”²¹¹ i “sve za fotelju”.²¹² Period od 1. novembra do 17. decembra su, osim **diskreditacije lidera stranaka opozicije**, obeležile i epizodne **kampanje protiv drugih opozicionih aktera, ali i funkcionera Socijalističke partije Srbije. Granica u obračunima vladajuće strukture sa političkim protivnicima, nedvosmislenom zloupotrebom institucija sistema bezbednosti, ugrožavanjem dostojanstva i prava na privatnost**, pomena je u slučaju Đorđa Miketića, kandidata za odbornika Skupštine Beograda na listi “Srbija protiv nasilja”. Njegovi privatni snimci pojavili su se na društvenim mrežama, predsednik države ga je u svojim medijskim nastupima okarakterisao kao “ljudsku sramotu”²¹³, a za medije je bio “Đilasov potrošak”²¹⁴, koji poslaničku platu “troši na kokain”²¹⁵ pa “krivi vlast za lični blud i nemoral”.²¹⁶ Čitav slučaj poprimio je zabrinjavajuće razmere kada je 1. decembra, u jutarnjem programu TV Pink, sa zamagljenim licima i intimnim delovima tela i u predizbornom programu prikazan deo eksplicitnog snimka koji je već kružio društvenim mrežama. Osim medijskog aspekta koji je bio sporan i za Regulatorno telo za elektronske medije (REM)²¹⁷, u ovom slučaju problematično je bilo i učešće predstavnika vlasti, a naročito Bezbednosno-informativne agencije (BIA).²¹⁸²¹⁹ Ulogu negativaca su na naslovnim stranama i portalima imali i neki funkcioneri Socijalističke partije Srbije. Pozivajući se na neimenovane izvore, mediji su pisali o “mutnim radnjama”²²⁰, “kriminalu”²²¹, “lopovluku i mahinacijama”²²² socijalista, “tajnom životu” za koje**

²⁰² B92.net, “Sad je jasno: Glas za lažnu desnicu je glas za Đilasa”, 24. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ln>

²⁰³ Informer, “PRESEDNIK SRBIJE ALEKSANDAR VUČIĆ ČUVA SVETINJE: Ne dam tajkunima da prodaju Kosovo”, 6. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jb>

²⁰⁴ Srpski telegraf, “Ne da na svoj narod: Vučić žestoko odbrusio šefu NATO”, 22. novembar 2023, <https://link.crta.rs/in>

²⁰⁵ Republika.rs, “SRAMOTA! VUČIĆ VRAĆA ONO ŠTO JE SRPSKO, A OPOZICIJA KRENULA U HAJKU NA PREDSEDNIKA! Još jedan dokaz da rade protiv sopstvenog naroda - nacionalno blago vraćeno u Srbiju!”, 13. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jo>

²⁰⁶ Informer, “PRESEDNIK SRBIJE ALEKSANDAR VUČIĆ ČUVA SVETINJE: Ne dam tajkunima da prodaju Kosovo”, 6. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jb>

²⁰⁷ Republika.rs, “PRESEDNIK SRBIJE ŽRTVA NEZAPAMĆENOG MEDIJSKOG TERORA U TAJKUNSKIM GLASILIMA: 120 časova pljuvanja po Vučiću”. 29. novembar 2023, <https://link.crta.rs/j5>

²⁰⁸ Kurir.rs, “HIPNOZA VUČIĆEM I TROVANJE MRŽNJOM: N1 i Nova S blate predsednika, sav program u novembru posvetili udaranju po Vučiću”, 1. decembar 2023, <https://link.crta.rs/j6>

²⁰⁹ Republika.rs, “ALEKSANDAR VUČIĆ JE ŽRTVA MEDIJSKOG TERORA! 120 SATI BRUTALNOG NASILJA! Šolakovi mediji hoće da linčuju predsednika - huškaju na OVO!”, 29. novembar 2023, <https://link.crta.rs/j8>

²¹⁰ Informer.rs, “Ovakvo izgleda kad se mrzitelji svega srpskog udruže! Gujnon reagovao na sramne izjave opozicije o Novaku Đokoviću”, 25. novembar 2023, <https://link.crta.rs/is>

²¹¹ Republika.rs, “SRAMOTA! VUČIĆ VRAĆA ONO ŠTO JE SRPSKO, A OPOZICIJA KRENULA U HAJKU NA PREDSEDNIKA! Još jedan dokaz da rade protiv sopstvenog naroda - nacionalno blago vraćeno u Srbiju!”, 13. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jo>

²¹² Kurir.rs, “ĐILAS KO ZLATNA RIBICA Hoće probriselsku vladu u kojoj ga Zavetnica i Boško ne šljive dva posto! Al' ovde su složni-SVE ZA FOTELJU”. 30. novembar 2023, <https://link.crta.rs/iu>

²¹³ YouTube, Aleksandar Vučić, Vučić: Vučić: Srbiju čekaju ogromne promene, 29. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jo>

²¹⁴ Informer, “Skandalozno ponašanje Đilasovog potroška: Drogiran se snimao, pa napao državu da ga špijunira?!” 30. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jq>

²¹⁵ Alo.rs, “Narod izdvaja novac za poslaničke plate, Miketić ga troši na kokain”, 30. novembar 2023, <https://link.crta.rs/jr>

²¹⁶ Kurir.rs, “MIKETIĆU JEL' SE ZA OVAKVU VLAST I ZAKONE BORIŠ Poslanička plata za prostitutke i drogu, a kriva ti vlast za lični BLUD i NEMORAL”, 30. Novembar 2023, <https://link.crta.rs/k6>

²¹⁷ www.rem.rs, Pokrenut postupak protiv PMU TV Pink, 1. decembar 2023, <https://link.crta.rs/il>

²¹⁸ www.bia.gov.rs, Saopštenje BIA 28. novembar 2023. godine, <https://link.crta.rs/in>

²¹⁹ www.bia.gov.rs, Saopštenje BIA 29. novembar 2023. godine, <https://link.crta.rs/ip>

²²⁰ Kurir.rs, “MUTNE RADNJE: Bajatoviću i propali “Južni tok” poslužio za mahinacije! Udvostručio troškove Srbije, proćerdano 30 miliona evral!”, 11. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ji>

²²¹ Ibid.

²²² Kurir, “Lopovluk i mahinacije još jednog socijaliste - Šumska mafija: Bivši Dačićev zet kriminalnim radnjama od javnog preduzeća napravio privatno gazdinstvo-seče šume i preprodaje, uhvaćen i u uzimanju mita?!”, 15. novembar 2023, <https://link.crta.rs/ls>

su vezali “blud i razvrat”, pa i optužbe da se za pojedine “lažne patriote” iz SPS-a “organizuju zabave zatvorenog tipa uz narkotike i prostitutke”.²²³ Etiketiranje i diskreditacija svih političkih protivnika Srpske napredne stranke i predsednika Srbije tako su potisnuli gotovo sve druge teme u izornoj kampanji - određivanje stranaka po konkretnim političkim i društvenim temama. **Najgledaniji i najuticajniji mediji iskorišćeni su za dalje raspirivanje mržnje i produbljivanje podela, glorifikaciju i akumulaciju moći u rukama jedne političke figure.**

²²³ Kurir.rs, “Blud i razvrat - Tajni život socijaliste: Za Braunovića u luks hotelu u Ivanjici organizuju zabave zatvorenog tipa uz narkotike i prostitutke?!”, 26. novembar 2023, <https://link.crt.rs/lr>

8. IZBORNI DAN

8.1. Metodologija

Posmatračka misija Crte pratila je kvalitet procesa glasanja na parlamentarnim i beogradskim izborima 17. decembra 2023. godine. Posmatrači Crte, obučeni po najvišim međunarodnim standardima bili su raspoređeni na slučajnom i reprezentativnom uzorku od 500 biračkih mesta za parlamentarne i 500 biračkih mesta za beogradske izbore. Skoro 3.000 akreditovanih posmatrača je od momenta otvaranja do zaključenja rezultata glasanja na biračkim mestima pratilo i izveštavalo o procesu glasanja. Osim posmatranja unutar biračkih mesta, deo posmatrača bio je raspoređen u mobilne timove koji su pratili dešavanja ispred i u okolini biračkih mesta. Ovaj izveštaj se zasniva na njihovim opservacijama.

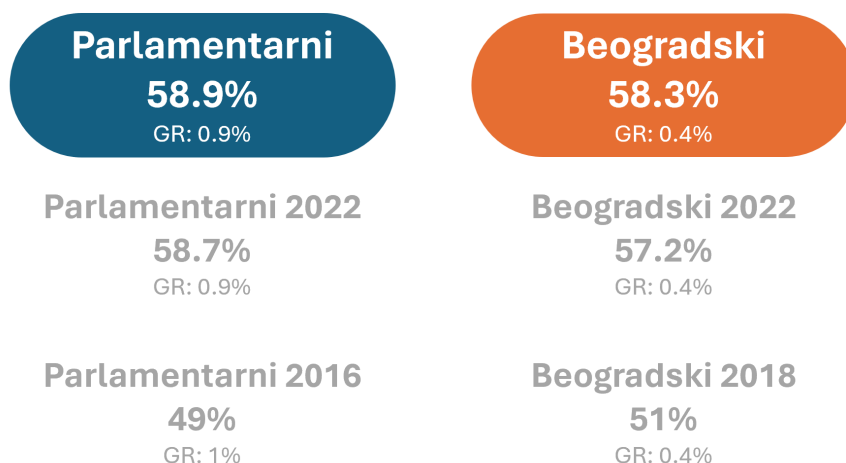
8.2. Izlaznost

Vanredni parlamentarni izbori u Srbiji, kao i vanredni lokalni izbori u Beogradu održani su 17. decembra 2023. godine. Na parlamentarnim izborima **pravo glasa imalo je 6.500.666 birača na ukupno 8.273 biračkih mesta** (od kojih je 29 u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, a 81 biračko mesto u inostranstvu, u 35 država), dok je **na beogradskim izborima pravo glasa imalo 1.613.369 birača, na 1.180 biračkih mesta.**

Na osnovu rezultata prikupljenih sa biračkih mesta iz slučajnog i reprezentativnog uzorka (500 biračkih mesta u Srbiji i 500 u Beogradu, bez inostranstva, zavoda za izvršenje krivičnih sankcija i biračkih mesta za birače sa Kosova), **na parlamentarnim izborima zabeležena je izlaznost od 58,9 odsto (margina greške 0,9%).** To je gotovo **identično izlaznosti zabeleženoj na prethodnim parlamentarnim izborima u aprilu 2022. godine kada je na izbore izašlo 58,7 odsto birača** (margina greške 0,9%), za 2,2 procentna poena više u odnosu na parlamentarne izbore 2016. godine, i čak za 9,9 procentnih poena više nego 2020. godine (kada je deo opozicionih stranaka bojkotovao izbore).

Na beogradske izbore izašlo 58,3 odsto birača (margina greške 0,4%), što je za 1,1 procenti poen više u odnosu na izlaznost zabeleženu na prethodnim izborima na Skupštinu grada Beograda u aprilu 2022. godine (57,2 odsto) i za 7,3 procenta poena više nego 2018. godine.

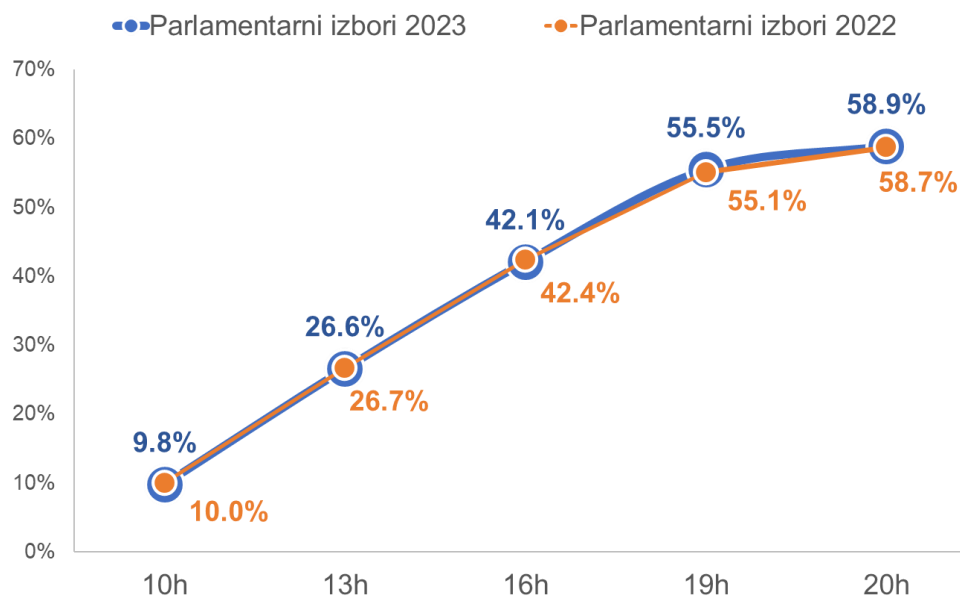
Grafikon 9. Izlaznost birača na glasanje na parlamentarnim i beogradskim izborima

Crta je preseke o izlaznosti dobijala od posmatrača četiri puta tokom dana - u 10h, 13h, 16h i 19h. U vremenskim presecima kada je Republička izborna komisija objavljivala izlaznost (9,94 odsto u 10h i 42,36 odsto u 16h) ti podaci bili su unutar margine greške podataka sa uzorka Crte.

Najveća izlaznost tokom izbornog dana zabeležena je u periodu između 10 i 13 časova. U ovom periodu na birališta je izašlo 16,8 odsto građana. Izlaznost na parlamentarnim izborima je tokom celog dana u procenat pratila izlaznost na prethodnim parlamentarnim izborima 2022. godine.

Grafikon 10. Izlaznost birača na glasanje na parlamentarnim izborima tokom izbornog dana

8.3. Rezultati

Na parlamentarnim izborima učestvovalo je ukupno 18 lista, a cenzus je prešlo ukupno 10 (pet većinskih i pet manjinskih - mađarska, dve bošnjačke, jedna albanska i lista: Ruska stranka - Slobodan Nikolić). Rezultati izbora na uzorku biračkih mesta pokazali su i da je dosadašnja vladajuća koalicija osvojila većinu od ukupno 250 mandata.

Grafikon 11. Projekcija rezultata parlamentarnih izbora

Na izborima za Skupštinu grada Beograda učestvovalo je ukupno 14 izbornih lista, a na osnovu rezultata, cenzus je prešlo njih pet.

Grafikon 12. Projekcija rezultata beogradskih izbora

REZULTATI
BEOGRADSKI

CRTA:

ALEKSANDAR VUČIĆ - BEOGRAD NE SME DA STANE	39.2%	GR: 0.7%	49
SRBIJA PROTIV NASILJA – DOBRICA VESELINOVIĆ – PROF. DR VLADIMIR OBRADOVIĆ	34.4%	GR: 0.8%	43
DR MILOŠ JOVANOVIĆ – NADA ZA BEOGRAD	6%	GR: 0.1%	7
„MI-GLAS IZ NARODA, ALEKSANDAR JERKOVIĆ“	5.3%	GR: 0.1%	6
IVICA DAČIĆ – PREMIJER SRBIJE, TOMA FILA – GRADONAČELNIK BEOGRADA	4.8%	GR: 0.1%	5
MILICA ĐURĐEVIĆ STAMENKOVSKI - BOŠKO OBRADOVIĆ - NACIONALNO OKUPLJANJE	2.6%	GR: 0.1%	-
NARODNA STRANKA - SIGURAN IZBOR	2.1%	GR: 0.1%	-
SAŠA RADULOVIĆ (DJB) - DUŠKO VUJOŠEVIĆ, BORIS TADIĆ (SDS) - ANA PEJIĆ (OTETE BEBE)	1.6%	GR: <0.1%	-
GRUPA GRAĐANA "ČALE, OVO JE ZA TEBE"	0.5%	GR: <0.1%	-
RUSKA STRANKA – SLOBODAN NIKOLIĆ	0.4%	GR: <0.1%	-
ČEDOMIR JOVANOVIĆ-MORA DRUGAČIJE	0.3%	GR: <0.1%	-
DA SE VOJSKA NA KOSOVO VRATI – MIŠA VACIĆ	0.3%	GR: <0.1%	-
SRBIJA NA ZAPADU - ZORAN VULETIĆ	0.3%	GR: <0.1%	-
USAME ZUKORLIĆ-PROMENA JE POBEDA	0.2%	GR: <0.1%	-
Nevažeći listići	2.2%	GR: 0.1%	-

Izlaznost 58.3% GR: 0.4%

PUN UZORAK

8.4. Otvaranje biračkih mesta

Oko devet odsto biračkih mesta u Srbiji i sedam odsto u Beogradu kasnilo je s otvaranjem, ali su nakon početnog kašnjenja sva biračka mesta otvorena.

Tabela 6. Otvaranje biračkih mesta

	Pre 06:50	06:50 - 07:10	Posle 07:10
Parlamentarni izbori	8%	83%	9%
Beogradski izbori	5%	88%	7%

Na republičkim izborima, **više od polovine biračkih mesta nije bilo dostupno osobama sa invaliditetom (54 odsto)**, dok je na nivou Beograda nešto više biračkih mesta bilo bolje opremljeno i dostupno osobama sa invaliditetom (57 odsto).

Tabela 7. Zastupljenost biračkih mesta dostupnih osobama sa invaliditetom

	Da	Ne
Parlamentarni izbori	46%	54%
Beogradski izbori	57%	43%

Na svakom petom biračkom mestu u Srbiji i svakom četvrtom u Beogradu (19 odsto na nivou Srbije i 23 odsto u Beogradu) prilikom otvaranja biračkih mesta nisu bili prisutni svi članovi

biračkih odbora. Posebno zabrinjava podatak da je na osam biračkih mesta na uzorku biračkih mesta u Beogradu, odnosno devet na uzorku biračkih mesta za Srbiju (oko dva odsto), **Crtinim posmatračima u određenim trenucima bilo zabranjeno ili onemogućeno da posmatraju otvaranje ili pripremu biračkih mesta.**

Tabela 8. Otvaranje biračkih mesta

	Biračka mesta na kojima nisu svi članovi biračkog odbora bili prisutni prilikom otvaranja	Biračka mesta na kojima je Crtinim posmatračima u nekom trenutku bilo zabranjeno ili onemogućeno da posmatraju otvaranje ili pripremu biračkog mesta
Parlamentarni izbori	19%	2%
Beogradski izbori	23%	2%

Kada se radi o rodnoj ravnoteži među predsedavajućima biračkim odborima, posmatrači Crte su zabeležili da je na parlamentarnim izborima ona dominantno pretezala u korist muškaraca. Žene su zauzimale ovu poziciju na tek nešto više od četvrtine biračkih mesta u Srbiji (28 odsto). Na beogradskim izborima situacija je bila izbalansiranija, jer su žene predsedavale biračkim odborima na 43 odsto biračkih mesta.

8.5. Tok glasanja

Tokom izbornog dana i na biračkim mestima za parlamentarne izbore i za beogradske izbore zabeležen je **veliki broj nepravilnosti koje su mogle dovesti do kompromitovanja izbornih rezultata na tim biračkim mestima.**

Zabeleženo je **nekoliko slučajeva fizičkog nasilja** na biračkim mestima u Beogradu i Srbiji, a jedan od ovih slučajeva uključuje i **napad na Crtine posmatrače u dvorištu lokalne policijske stanice u Odžacima.** Crtini posmatrači su bili udaljavani sa biračkih mesta i bili su meta pritisaka i pretnji na samom biračkom mestu ili u okolini biračkih mesta, što je bilo zabeleženo na sam izborni dan (nešto češće u Beogradu, nego u ostatku Srbije), ali je razmera pretnji postala jasna tek u danima nakon izbora kada su posmatrači počeli da se javljaju sa prijavama dodatnih nepravilnosti, jer su bili previše uplašeni da to učine na sam dan izbora.

U Beogradu su nešto češće u odnosu na Srbiju, tokom izbornog dana bili zabeleženi i slučajevi unapred popunjenih glasačkih listića, ali je bilo primećeno i dovoženje birača na glasanje protiv njihove volje. Kada su u pitanju slučajevi kupovine glasova koji su bili zabeleženi, nema razlike između Beograda i ostatka Srbije.

Na čak 20 odsto biračkih mesta za parlamentarne izbore i 17 odsto za beogradske tokom dana je bilo propusta u postupku provere UV lampom, a na 13 odsto biračkih mesta na parlamentarnim izborima je bilo slučajeva da se glasanje obavljalo bez provere lične karte. Naknadnom proverom, utvrđeno da je u Srbiji postojao **veći broj biračkih mesta u ruralnim sredinama gde tokom dana uopšte nije bilo provere identiteta glasača, niti je bilo provere da li su birači već prethodno glasali.** Na pojedinim mestima na kojima su ovakve nepravilnosti zabeležene, **Srpka napredna stranka je zabeležila izrazito visok rezultat (ponegde i preko 80% glasova izašlih birača) i znatno bolji rezultat u odnosu na prethodne parlamentarne izbore iz aprila 2022. godine.**

Dok su ovakvi problemi tokom izbornog dana znatno češće bili karakteristika biračkih mesta za parlamentarne izbore, **na biračkim mestima za Beogradske izbore nesrazmerno češće je dolazilo do nepravilnosti vezanih za birački spisak. Na svakom petom biračkom mestu u Beogradu (20 odsto) se tokom izbornog dana dešavalo da birači nisu pronađeni u biračkom spisku.** Ovo je znatno ređe bio slučaj na parlamentarnim izborima, gde se na skoro svakom desetom biračkom mestu (devet odsto) dešavalo da birači nisu mogli da se pronađu na biračkom spisku. Na dodatnih **pet odsto biračkih mesta u Beogradu tokom izbornog dana bilo je slučajeva da birači nisu bili u mogućnosti da glasaju iako su upisani u birački spisak, jer se neko već potpisao u izvod iz biračkog spiska umesto birača.** Kao i u prethodnom slučaju, ovakve nepravilnosti su se nešto ređe dešavale na nivou parlamentarnih izbora (dva odsto).

Pored navedenih nepravilnosti, usled kojih građani nisu bili u mogućnosti da glasaju na svojim biračkim mestima, **na 12 odsto biračkih mesta na beogradskim izborima i na osam odsto biračkih mesta na parlamentarnim izborima, prijavljeno je glasanje u ime drugih birača.**

Do kraja izbornog dana na svakom desetom biračkom mestu **u Beogradu (10 odsto) je bilo zabeleženo vođenje paralelne evidencije unutar i/ili izvan biračkog mesta, i na osam odsto na nivou Srbije.** Na oko pet odsto mesta su bila prisutna sumnjiva lica. Na biračkim mestima širom Srbije je bilo zabeleženih slučajeva da su na biračka mesta dolazili i tu se zadržavali predsednici mesnih zajednica, predsednici opština ili drugi predstavnici lokalne vlasti.

Na oko pet odsto biračkih mesta na nivou Srbije i Beograda je došlo i do povrede tajnosti glasanja, a zabeleženo je i nekoliko slučajeva grupnog glasanja.

Tabela 9. Najučestalije nepravilnosti zabeležene na biračkim mestima tokom izbornog dana %

	Parlamentarni izbori	Beogradski izbori
Pravilno korišćenje UV lampe nije poštovano	20	17
Birači su glasali bez provere identiteta	13	3
Birači nisu pronađeni u biračkom spisku	9	20
Birači su glasali u ime drugih	8	12
Paralelno vođenje evidencije o biračima	8	10
Procedure na biračkom mestu nisu poštovane	7	9
Tajnost glasanja je prekršena	5	4
Na biračkim mestima bila su prisutna neovlašćena lica	4	5
Prekršena je procedura glasanja od kuće	2	6
Neko se potpisao umesto birača	2	5

Crta je posebno pratila informacije dobijene iz dugoročnog posmatranja o nezakonitim i nelegitimnim promenama u biračkom spisku zarad organizovanja migracije birača iz drugih delova Srbije i država u okruženju ka Beogradu, odnosno drugim mestima u kojima su održani izbori 17. decembra. **Na sam izborni dan u Beogradu, posmatrači Crte su izvestili sa 71 biračkog mesta na uzorku pojedinačne situacije koje su ukazivale na organizovano dovođenje birača, uključujući i slučajeve nadziranog glasanja, glasanja pod pratnjom i potencijalne manipulacije biračkim spiskom i identitetom birača.**

Pored velikog broja incidenata koji su u toku izbornog dana zabeleženi na biračkim mestima širom zemlje, **Crtini posmatrači su na biračkim mestima i ispred biračkih mesta svedočili nedovoljno razvijenoj izbornoj i političkoj kulturi u Srbiji koja se karakteriše tolerisanjem, ali i podsticanjem ponašanja koja se kose sa propisanim procedurama i koja narušavaju ugled samog izbornog procesa.** Nedovoljna obučenost, nemar i neozbiljni pristup članova biračkih odbora zabeleženi su najpre u manjim i ruralnim sredinama i sredinama sa preovlađujuće starijom populacijom. Veliki broj biračkih mesta na kojima je primećeno selektivno ili pogrešno primenjivanje pravila (korišćenje UV lampe i spreja, utvrđivanje identiteta birača), pokazatelj je normalizacije nepoštovanja procedura čime se otvara prostor za dalje izborne manipulacije. Uočeno je da su se izbori u pojedinim malim biračkim mestima u potpunosti sprovedli u neformalnoj atmosferi – uz upotrebu alkohola na biračkom mestu i okupljanje meštana. Kao neformalna praksa u malim sredinama u kojima se svi poznaju, izdvaja se i javno glasanje.

Izveštaji Crtinih posmatrača sa izbornog dana potkrepljuju nalaze dugoročnog posmatranja koji sugerišu da su stranke na vlasti intenzivno vršile pritisak na birače i potkupljivale ih, kao i da su mehanizmi kojima ove stranke vrše kontrolu nad biračima strogi i unapred organizovani. Tokom izbornog dana stranački aktivisti i funkcioneri su obilazili biračka mesta, ali i domaćinstva, delili građanima pakete, dovozili ih na glasanje i slikali ih kako dolaze ili odlaze sa biračkog mesta. U tome su aktivno učestvovali i članovi biračkih odbora koji su, prema zapažnjima posmatrača na velikom broju biračkih mesta, tokom celog dana bili u intenzivnoj komunikaciji sa biračima, vodili evidencije birača i dočekivali ih ispred biračkih mesta. **Zabeleženo je i da su sami članovi biračkih odbora bili pod pritiskom tokom izbornog dana, da su stalno dobijali pozive od stranačkih i javnih funkcionera koji su urgirali da se određeni birači animiraju, proveravaju, ali i da se, na primer, nekom biraču omogućí glasanje van biračkog mesta.** U blizini biračkih mesta su uočeni i objekti u kojima su se okupljali stranački aktivisti, ali i u koje su birači nakon glasanja bili upućivani. **Zabeležene pojave upućuju na moguće manipulacije i zloupotrebe kojima se pravo građana na slobodu izbora ograničava i kontroliše.**

Crta je podnela sedam prijava policiji povodom navoda posmatrača koji su tokom izbornog dana uočili događaje koji upućuju na kupovinu glasova. Ovih sedam slučajeva se odnosi na događaje u Titelu, Malom Iđošu, Vršcu, Odžacima i beogradskim opštinama Čukarica i Novi Beograd. U svim slučajevima su službenici policije izašli na teren i razgovarali sa posmatračima Crte, dok dalji ishodi postupanja policije trenutno nisu poznati. Takođe, tokom izbornog dana, zabeležena su tri događaja u kojima je došlo do napada i zastrašivanja posmatrača (fizički napad u Odžacima, kao i verbalni napadi i pretnje u Doljevcu i Žabljju). Svi ovi slučajevi su prijavljeni policiji.

8.6. Zatvaranje biračkih mesta i prebrojavanje glasova

U 20 časova, u vreme predviđeno za kraj glasanja, na pet odsto biračkih mesta u Srbiji bilo je građana koji su hteli da glasaju, što im nije omogućeno na dva odsto birališta. U Beogradu je na šest odsto biračkih mesta u 20 sati bilo još birača koji su hteli da glasaju, a to pravo im je uskraćeno na gotovo svim biračkim mestima gde su se zatekli.

8.7. Aktivnosti izbornih komisija na izborni dan

Tokom izbornog dana koordinatori Republičke izborne komisije, zaduženi za različite okruge, pružali su tehničku podršku biračkim odborima prilikom sporovođenja izbora i prilikom primopredaje izbornog materijala i kontrole zapisnika o radu biračkih odbora. Predsednik Republičke izborne komisije zajedno sa predstavnikom Republičkog zavoda za statistiku održali su pet konferencija za novinare tokom kojih

su saopštavali informacije o izlasnosti birača na izborima i davali ocene o regularnosti sprovođenja glasanja tokom izbornog dana. Predstavnicima novinskih agencija kao i predstavnicima posmatrača bilo je omogućeno praćenje izlasnosti birača putem monitora u sedištu RIK-a, dok je javnost iste mogla da prati preko zvanične internet stranice Republičke izborne komisije.

Kada se radi o postupanju Gradske izborne komisije Beograda (GIK) na dan izbora, njeni koordinatori su pružali tehničku podršku biračkim odborima za potrebe sprovođenja glasanja na biračkim mestima i prilikom primopredaje izbornog materijala za beogradske izbore.

Pojedini članovi GIK-a i pojedini članovi RIK-a iz redova opozicije, usled informacija koje su se pojavile u javnosti da se vrši organizovano dovođenje birača iz drugih mesta u Srbiji i okolnih država da glasaju na lokalnim izborima u Beogradu, pokušali su da na licu mesta provere ova dešavanja odlaskom u Štark Arenu, za koju se sumnja da je bila najveći logistički centar sprovođenja ove operacije.²²⁴ Ipak, članovi izborne administracije su u ovome bili sprečeni od strane osoba koje su obezbeđivale ulaz u Arenu. Takođe, izostala je podrška drugih članova GIK-a. S obzirom da GIK utvrđuje rezultate glasanja na osnovu zapisnika o radu biračkih obora i odlučuje o prigovorima ovlašćenih lica na zakonitost sprovođenja glasanja na biračkim mestima, ove okolnosti o izigravanju zakona i zloupotrebi biračkog prava formalno-pravno nisu bile od uticaja na utvrđivanje ukupnih rezultata izbora za odbornike Skupštine grada Beograda. Međutim, to dovodi u pitanje legitimnost izbornih rezultata i integritet celog izbornog procesa, pri čemu dodatno zabrinjava pretpostavka da će se ovakva praksa nastaviti.

²²⁴ Više o slučaju "Arena" u sekciji "[Analiza izveštaja Crtnih posmatrača na izborni dan](#)"

9. IZBORNA FORENZIKA

Finalna ocena Posmatračke misije Crte je da je svako peto biračko mesto u Beogradu (21 odsto) bilo kontaminirano ozbiljnim neregularnostima koje su uticale na ishod glasanja, dok je na parlamentarnim izborima bilo 13 odsto takvih biračkih mesta. Na pomenutih 21 odsto biračkih mesta u Beogradu glasa 152.700 birača, a na 13 odsto biračkih mesta na parlamentarnim izborima pravo glasa ima 72.992 birača.

Na nivou parlamentarnih izbora, finalna ocena je doneta na osnovu nepravilnosti prijavljenih od strane posmatrača na sam izborni dan, ali i na osnovu dodatne detaljne analize izveštaja sa biračkih mesta i razgovora sa preko 150 posmatrača, kroz koje su prikupljene dodatne informacije o incidentima i nepravilnostima o kojima su pojedini posmatrači bili previše uplašeni da pričaju na izborni dan. Na nivou Beograda, Crta je takođe pre izbornog dana sprovela i analize biračkih spiskova za izbore 2022. i 2023. godine. Na sam izborni dan su posebno praćene pojedine lokacije radi provere indicija o organizovanim migracijama birača, a nakon izbora su sprovedene dodatne analize zvaničnih rezultata lokalnih izbora u Beogradu. **Finalna ocena o broju kompromitovanih biračkih mesta u Beogradu predstavlja rezultat ukrštanja nalaza ovih različitih statističkih analiza sa izveštajima posmatrača.**

Crta je došla do zaključka da je najmanje 30.000 glasova za Srpsku naprednu stranku na izborima za Skupštinu grada Beograda na decembarskim izborima bilo rezultat izbornih manipulacija koje u velikoj meri uključuju organizovanu migraciju birača iz drugih opština u Srbiji i okolnih država.

Zaključak o razmeri izbornih manipulacija je veoma konzervativan i zasniva se na većem broju analiza koje uključuju: 1. demografsku analizu razlika između biračkih spiskova od referenduma 2022. godine do lokalnih izbora u Beogradu 2023. godine, 2. analizu raspodele glasova na lokalnim izborima u Beogradu prema izlaznosti, 3. analizu obrazaca glasanja u Beogradu prema mestu stanovanja, kao i 4. procenu broja organizovano dovedenih birača iz Bosne i Hercegovine radi glasanja na lokalnim izborima u Beogradu na osnovu analize biračkih spiskova za lokalne izbore u Beogradu i opšte izbore u Bosni u Hercegovini.

9.1. Izborna forenzika pre izbornog dana

U periodu pre izbornog dana Posmatračka misija Crte se fokusirala na utvrđivanje istinitosti sumnji i navoda o sprovođenju organizovane migracije birača. Crta je u decembru 2023. godine dobila informacije od insajdera koje su ukazivale na veliku razmeru organizovanih migracija birača iz delova Srbije u kojima nije bilo raspisanih lokalnih izbora u Beograd, ali i organizovanih migracija birača iz drugih država u Beograd.

Kako bi se utvrdilo da li dobijene informacije predstavljaju pojedinačne slučajeve ili zaista ukazuju na organizovanu akciju većih razmera, Crta je pristupila aktivnom sakupljanju dokaza i sprovođenju brojnih analiza. **Urađene su opsežne analize javno dostupnih biračkih spiskova za referendum iz januara 2022. i izbore održane u aprilu 2022. i decembru 2023. godine, ali su i prikupljeni podaci od građana koji su pre izbornog dana kontaktirali Crtu, kao i kroz izjave političkih aktera iz redova vlasti i opozicije koji su potvrđivali ili čak pravdali praksu organizovane migracije birača.**

9.1.1. Organizovane migracije birača - koncept i praksa

Organizovane migracije birača su vrsta izbornog inženjeringa koja uključuje koordinirano ponašanje birača koji privremeno menjaju svoje prebivalište kako bi uticali na rezultate izbora u jedinici lokalne samouprave u kojoj ne žive.

Organizovane migracije birača nisu ni legalne ni legitimne. Prijavljivanje fiktivnih prebivališta radi korišćenja prava glasa u jedinicama lokalne samouprave u kojima birači ne žive **u suprotnosti je sa zakonom koji reguliše prebivalište građana u Srbiji.** Takođe, one **podrivaju izbornu jednakost i bitno narušavaju garantovano pravo građana da biraju lokalnu samoupravu.**

U poslednjih nekoliko godina, tvrdnje o organizovanim migracijama birača, često nazivane biračkim turizmom, pojačale su se u nekoliko susednih zemalja: Mađarskoj, Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori. U sve tri zemlje, te vrste izbornih manipulacija koristile su autoritarne vlasti kao sredstvo za osiguravanje sigurnih glasova i izbornih pobeda. Dok su do 2023. godine te prakse bile sporadične, u Srbiji na poslednjim izborima se organizovane migracije birača pojavljuju kao ozbiljan problem izbornog procesa.

Tvrdnje o organizovanim migracijama birača ili biračkom turizmu postaju sve češće u prethodnim izbornim ciklusima u Mađarskoj. „Fantomski” birači, za koje se veruje da su dobili pravo glasa manipulacijom biračkih spiskova lažnim prijavama adresa, navodno su u velikoj meri dovođeni iz Ukrajine, Srbije i Rumunije da glasaju na izborima u Mađarskoj.²²⁵ Godine 2018. niz anomalija povezanih s organizovanim dovođenjem birača na glasanje na mađarskim izborima dostigao je najveći obim.²²⁶ Bivši ukrajinski zvaničnici potvrdili su da su stotine ljudi prevožene iz ukrajinskih gradova koji se graniče s Mađarskom da glasaju za Orbanov Fides. Dodatne tvrdnje ukazuju i na to da je broj birača povećan za 5.000 u jednom graničnom okrugu. Uoči izbora 2022. godine mađarska vlada pod Fidesom je dekriminalizovala stvaranje lažnih adresa, što je široko shvaćeno kao legalizacija prekograničnih migracija birača.

Prethodni izborni ciklusi u Severnoj Makedoniji takođe su bili zasenjeni sumnjama u birački turizam, falsifikovanje ličnih dokumenata i organizovano dovođenje grupa da glasaju na izborima. Primećeno je da su neregularnosti bile povezane s „industrijom proizvodnje falsifikovanih ličnih dokumenata i pasoša” i unosom nepostojećih ulica i brojeva zgrada u birački spisak.²²⁷ Neki prijavljeni slučajevi navode da su u Skoplju, Resenu i Kičevu desetine birača, uglavnom iz Albanije, bile registrovane na jednoj adresi. U čuvenom slučaju „Titanik”, kamere su uhvatile birače iz Albanije kako glasaju kao stanovnici Skoplja.²²⁸ Fokus na izbornom inženjeringu se intenzivirao nakon vanrednih parlamentarnih izbora 2011. godine.

Konačno, izbori u Crnoj Gori bili su opterećeni optužbama za migracije birača, posebno za lokalne izbore. Uoči parlamentarnih izbora 2020. godine u Crnoj Gori pojavili su se izveštaji o fantomskim biračima, sugerišući da bi 50.000 fantomskih birača bilo u mogućnosti da glasa na narednim izborima.²²⁹ Neki istaknuti primeri u ovom izbornom ciklusu uključuju slučajeve u kojima je broj birača premašio stvarnu populaciju i slučajeve u kojima je više od polovine imena na biračkom spisku navedeno bez važeće adrese. U 2022. godini, ponovili su se navodni slučajevi biračkog turizma u Crnoj

²²⁵ Hungary 2022: Election Manipulation and the Regime's Attempts at Electoral Fraud <https://link.crta.rs/le>

²²⁶ Fresh evidence of Hungary vote-rigging raises concerns of fraud in European elections <https://link.crta.rs/lf>

²²⁷ CAPTURED STATE: UNDERSTANDING THE MACEDONIAN CASE, <https://link.crta.rs/lt>

²²⁸ Macedonian Ex-Ministers Suspected of Election Fraud, <https://link.crta.rs/lu>

²²⁹ Army of 'Phantom Voters' Casts Doubt over Fairness of Montenegro Vote, <https://link.crta.rs/lv>

Gori u vezi s lokalnim izborima.²³⁰ Jedan slučaj bio je opština Šavnik, u kojoj je došlo do povećanja biračkog tela za gotovo 20 procenata.

9.1.2. Preseljenje birača i pravo na lokalnu samoupravu

Glasni navodi u javnosti, ali i brojni dokazi do kojih je Crta došla o “preseljenju” ili, bolje rečeno, prijavljivanju prebivališta birača iz unutrašnjosti Srbije, ali i iz susednih zemalja u Beograd, bez njihovog realnog preseljenja na adrese na kojima im je prijavljeno novo prebivalište, otvorile su pitanje uticaja takve prakse na demokratičnost izbornog procesa u glavnom gradu. Postavlja se pitanje da li je takva praksa, pre svega legalna, ali i da li je legitimna i u skladu sa osnovnim načelima izbornog prava.

Jedno od savremenih obeležja izbornog prava jeste i jednakost izbora.²³¹ To garantuje i Ustav u članu 52, kao i Zakon o izboru narodnih poslanika (ZINP) u članu 5, ali i Zakon o lokalnim izborima (ZLI), takođe u članu 5. **Jednakost izbornog prava podrazumeva da jedan birač ima jedan glas, ali i potrebu da se vodi računa o jednakosti predstavljanja prilikom formiranja izbornih jedinica.**

Jedan od najpoznatijih slučajeva narušavanja jednakosti izbornog prava jeste tzv. džerimandering (gerrymandering), koji je postao sinonim za izborne manipulacije. Reč je, pre svega, o tendencioznom povlačenju granica između izbornih jedinica sa ciljem narušavanja jednakosti izbora. **Takva pojava ne može uticati na parlamentarne izbore u Srbiji budući da je Srbija jedna izborna jedinica**, te ne postoji mogućnost za takve manipulacije, a na prvi pogled isto važi i za lokalne izbore, imajući u vidu da član 5 ZLI propisuje da se odbornici biraju u jedinici lokalne samouprave kao jednoj izornoj jedinici. Međutim, džerimandering podrazumeva i grupisanje tzv. sigurnih birača u veći broj malih izbornih jedinica kako bi se ostvarila prednost vladajuće stranke ili koalicije u odnosu na druge učesnike na izborima. **Ta činjenica dobija na značaju ukoliko uzmemo u obzir podatak da su se 17. decembra održali i lokalni izbori, ali ne u svim jedinicama lokalne samouprave, već samo u njih 65 (od 174).** Nalazi koje je Crta objavila, ali i navodi koji su se pojavili u javnosti ukazuju na to da su stranke vladajuće većine “prebacivale” svoje sigurne birače iz jedinica lokalne samouprave u kojima se nisu održavali izbori u Grad Beograd ostvarujući na taj način prednost u odnosu na druge učesnike izborne trke u glavnom gradu. Dakle, iako formalno Srbija nije podeljena na izborne jedinice, činjenica da se lokalni izbori nisu održavali u svim jedinicama lokalne samouprave omogućila je da dođe do grupisanja sigurnih birača vladajuće koalicije, pre svega, u gradu Beogradu (jednoj izornoj jedinici). Na taj način stvorena je nova vrsta izborne manipulacije.

Sa stanovišta legalnosti ove pojave potrebno je istaći da član 39 Ustava propisuje da **svako ima pravo da se slobodno kreće i nastanjuje u Republici Srbiji**, dok član 2 Zakona o prebivalištu i boravištu građana (ZPBG) utvrđuje da **pravo na prebivalište imaju svi građani Republike Srbije koji stalno žive na njenoj teritoriji**. Dakle, svaki građanin Republike Srbije ima pravo da se nastani na bilo kom delu njene teritorije i da tu prijavi prebivalište. Međutim, ZPBG u članu 3 definiše **prebivalište kao mesto u kom se građanin nastanio sa ciljem da u njemu stalno živi, odnosno mesto u kome se nalazi centar njegovih životnih, ekonomskih, socijalnih, profesionalnih i drugih veza koje dokazuju njegovu trajnu povezanost s tim mestom**. U suprotnom takve prijave ne bi bile legalne, odnosno u pitanju bi bilo izigravanje zakona. Takođe, to bi podrazumevalo i narušavanje prava drugih građana koji imaju prebivalište u glavnom gradu, a pre svega prava na lokalnu samoupravu.

²³⁰ 'Izborni turizam' u borbi za glasove u 14 crnogorskih opština, <https://link.crta.rs/lw>

²³¹ Jednakost izbora uključuje i jednakost izbornog prava i jednakost predstavljanja.

Član 176 Ustava određuje da **građani imaju pravo na lokalnu samoupravu koju ostvaruju neposredno ili preko svojih slobodno izabranih predstavnika**. Zakon o lokalnoj samoupravi propisuje članom 2 da je lokalna samouprava pravo građana da neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika upravljaju javnim poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo. Isti zakon propisuje u članu 3 da se lokalna samouprava ostvaruje u opštini, gradu i gradu Beogradu. Prema tome, **građani ostvaruju svoje Ustavom garantovano pravo na lokalnu samoupravu neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika u jedinici lokalne samouprave u kojoj imaju prebivalište**. Građani koji imaju prebivalište na teritoriji grada Beograda imaju pravo da upravljaju javnim poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo i to mogu činiti neposredno (građanska inicijativa, zbor građana ili referendum) ili preko predstavnika koje biraju na izborima, a na osnovu činjenice da uživaju izbornu pravo u gradu Beogradu.

Zakon o lokalnim izborima članom 3 određuje da **izbornu pravo na lokalnim izborima ima punoletan državljanin** Republike Srbije nad kojim nije produženo roditeljsko pravo, odnosno koji nije potpuno lišen poslovne sposobnosti i **koji ima prebivalište na teritoriji jedinice lokalne samouprave u kojoj ostvaruje izbornu pravo**. Dakle, kao poseban i dodatni uslov za uživanje izbornog prava na lokalnim izborima propisuje se prebivalište na teritoriji jedinice lokalne samouprave. U skladu s tim, birači koji promene prebivalište i prijave ga na teritoriji grada Beograda na taj način stiču i izbornu pravo u ovoj jedinici lokalne samouprave, odnosno pravo na lokalnu samoupravu koje mogu ostvarivati u tom gradu.

Ukoliko su se ti građani nastanili u Beogradu s namerom da u njemu stalno žive, odnosno ukoliko im se u tom gradu nalazi centar životnih, profesionalnih, ekonomskih, socijalnih i drugih veza koje dokazuju njihovu trajnu povezanost s Beogradom, bilo bi i prirodno i logično da i oni odlučuju o tome ko će upravljati gradom. Međutim, **ukoliko građani samo prijavljuju prebivalište (imaju formalno prebivalište) u Beogradu bez ispunjenosti uslova iz člana 3 ZPBG, to otvara pitanje njihovog učešća na izborima na kojima imaju mogućnost da utiču na izgled gradske vlasti na štetu građana koji formalno i suštinski imaju prebivalište u glavnom gradu**. Preciznije, postavlja se pitanje da li se na ovaj način ugrožava pravo na lokalnu samoupravu onih građana koji zaista imaju prebivalište u Beogradu. Čini se da **na taj način pravo da upravljaju poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo u gradu Beogradu stiču građani Republike Srbije koji de facto nisu lokalno stanovništvo**. Oni na taj način ugrožavaju pravo na lokalnu samoupravu građana Beograda time što mogu neposredno ili putem slobodno izabranih predstavnika (na izborima) uticati na upravljanje poslovima koji su od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za građane Beograda, a koji se njih suštinski ne tiču.

“Preseljenje” birača ugrozilo je demokratičnost i integritet izbornog procesa u Beogradu. Takva praksa niti je legalna, niti je legitimna, narušila je jednakost izbora u glavnom gradu i suštinski ugrozila Ustavom i zakonom garantovano pravo na lokalnu samoupravu svakog građanina grada Beograda.

Dvojno državljanstvo i pravo glasa (na republičkim i lokalnim izborima)

U javnosti je nakon izbora u decembru zavladao nedoumica oko legalnosti i legitimnosti činjenice da su mnogi stanovnici Bosne i Hercegovine (pre svega Republike Srpske) uočeni kako su dolazili u Beograd da ostvare svoje izbornu pravo na izborima u Republici Srbiji. Učestvovanje na republičkim izborima je omogućeno svim državljanima Republike Srbije, a kako je samo u poslednjih deset godina preko 160.000 građana Bosne i Hercegovine²³² iskoristilo pravo na dvojno državljanstvo i upisano u

²³² Migracioni profil Republike Srbije, Komesarijat za izbeglice i migracije, Ministarstvo unutrašnjih poslova kao primaran izvor.

knjigu državljana Republike Srbije, ne čudi da je veliki broj građana BiH želelo i ovaj put da bira narodne poslanike u republičkom parlamentu. Ipak, za potrebe glasanja na republičkim izborima u BiH je ove godine otvoren rekordan broj biračkih mesta širom zemlje (čak 19)²³³ i postavljalo se pitanje zbog čega ti građani, koji evidentno prebivaju na teritoriji Bosne i Hercegovine, prevaljuju toliki put kako bi glasali na republičkim izborima u Beogradu ili u drugim mestima širom Srbije. Na izborni dan je uočeno da je veliki broj njih zapravo glasao na izborima za odbornike skupštine Grada Beograda, što je pravo koje imaju samo stanovnici Beograda - tj. oni građani koji imaju prebivalište u tom gradu. Ispostavilo se da su mnogi imaooci dvojnog državljanstva zapravo i imaooci dve lične karte - jedne koju su izdali organi Bosne i Hercegovine i druge koju su izdali organi Republike Srbije, sa adresom prebivališta na nekoj od adresa u Beogradu, po definiciji kao mesta u kojem lice trajno živi i u kome se nalazi centar njegovih životnih, ekonomskih, socijalnih, profesionalnih i drugih aktivnosti. Postavlja se pitanje po kom osnovu su organi Republike Srbije izdavali lične karte imaoocima dvojnog državljanstva iz Bosne i Hercegovine, kada je njihovo prebivalište očigledno na teritoriji te zemlje i da li je to činjeno samo iz razloga sticanja nepoštene prednosti na lokalnim izborima u Beogradu i drugim gradovima i opštinama u kojima je ova pojava uočena.

Zakon o državljanstvu u članu 23 propisuje da pripadnik srpskog naroda koji nema prebivalište na teritoriji Republike Srbije ima pravo da bude primljen u državljanstvo Republike Srbije bez otpusta iz stranog državljanstva, ako je navršio 18 godina života i ako mu nije oduzeta poslovna sposobnost, kao i ako podnese pisanu izjavu da Republiku Srbiju smatra svojom državom. Prema tome, **za ta lica prebivalište se ne propisuje kao uslov za sticanje državljanstva**, što znači da ona nisu u obavezi da imaju prijavljeno prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

S druge strane, **Zakon o ličnoj karti** propisuje da su samo državljani Republike Srbije koji imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije u obavezi da poseduju ličnu kartu. Državljanima Republike Srbije koji nemaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije imaju pravo na ličnu kartu, ali to pravo faktički ne mogu ostvariti. Naime, u članu 13 Zakona o ličnoj karti **kao obavezan podatak u zahtevu za izdavanje lične karte navodi se, između ostalih, podatak o prebivalištu na teritoriji Republike Srbije u vreme podnošenja zahteva**, što faktički onemogućava da ta lica ostvare pravo na ličnu kartu.

Dodatno, **Zakon o lokalnim izborima** u članu 3 propisuje da **samo lica koja imaju prebivalište na teritoriji jedinice lokalne samouprave mogu da glasaju na lokalnim izborima**. Prema tome, lica koja imaju dvojno državljanstvo, a nisu se nastanila sa namerom da u nekoj jedinici lokalne samouprave na teritoriji Republike Srbije stalno žive, odnosno u određenoj jedinici lokalne samouprave im nije centar životnih, profesionalnih, ekonomskih, socijalnih i drugih veza koje dokazuju trajnu povezanost s tom jedinicom lokalne samouprave, odnosno sa teritorijom Republike Srbije, ne samo da ne mogu da ostvare pravo na ličnu kartu, već nemaju ni pravo da glasaju na lokalnim izborima u tom mestu.

Ponovo treba napomenuti da svi državljani Republike Srbije (uključujući i one koji imaju dvojno državljanstvo) imaju pravo glasa na republičkim izborima, odnosno da ZINP ne propisuje prebivalište kao poseban uslov za ostvarenje izbornog prava na izborima za narodne poslanike, ali da pravo glasa na lokalnim izborima imaju samo oni koji su pred organima Republike Srbije dokazali da su se trajno nastanili u nekoj od jedinica lokalne samouprave u Republici Srbiji.

²³³ Za izbore održane 2017. godine bilo je otvoreno svega 2 biračka mesta u BiH, 2020. - 11, a 2022. - 15

9.1.3. Navodi građana o migracijama birača pre izbornog dana

Više saznanja stečenih pre dana izbora pokazalo je da kada se manipulacije biračkim spiskom vrše u velikim razmerama, nemoguće ih je sakriti. Posmatračka misija Crte sakupila je više svedočenja građana i insajdera u nedeljama pre 17. decembra. Da bi se zaštitila bezbednost insajdera i privatnost građana, nisu otkrivena njihova imena ni specifični konteksti, ali su slučajevi detaljno dokumentovani.

Broj građana koji su zvali Crtu prijavljujući neobične probleme s biračkim spiskom bio je veći nego ikada. Čak i pre dana izbora stizale su informacije o migracijama birača u organizaciji stranke, opštinske administracije, kao i o manipulacijama sa centralnog nivoa. **Neka iskustava su bila posebno čudna.**

Jednoj osobi iz Beograda dozvoljeno je da glasa samo na lokalnim izborima, a ne i na parlamentarnim, jer je u biračkom spisku za te izbore njena adresa bila registrovana u Crnoj Gori. Ta osoba je čitav život živela na istoj adresi u Beogradu i nikada nije ni posetila dotični crnogorski grad.

Mladiću iz Beograda koji je nedavno postao punoletan bilo je dozvoljeno da glasa na opštinskim izborima, ali je za parlamentarne izbore bio registrovan u jednom gradu u Vojvodini, iz nepoznatih razloga.

Takođe, mnogi građani su prijavljivali da su primili obaveštenja o izborima za svoje preminule članove porodice (pozivi nisu stizali za izbore održane prošle, niti ranijih godina).

Crta je došla i do svedočanstva i materijalnih dokaza na osnovu kojih je nedvosmisleno utvrđeno da su u pojedinim slučajevima korišćeni mehanizmi masovnih nezakonitih prijava prebivališta. Ovi slučajevi produbljuju sumnju u to da su identični mehanizmi primenjivani i na mnogim drugim mestima. **Eklatantne primere predstavljaju objekti u ulici Danijelova broj 9 u gradskoj opštini Voždovac u Beogradu i na adresi Marka Kraljevića broj 9 u gradskoj opštini Savski venac, na kojima je za glasanje na lokalnim izborima prijavljen izuzetno veliki broj birača (129, odnosno 110) od kojih mnogi nisu imali prebivalište u Beogradu niti u Srbiji pre izbora 2022. godine.** Veliki broj ovih lica bio je upisan za glasanje na beogradskim izborima po (očigledno) fiktivnim prebivalištima dok su za parlamentarne izbore oni prijavljeni na raznim biračkim mestima u Bosni i Hercegovini.

Takođe, **Crtu su kontaktirali birači kojima je, na osnovu zahteva koji su podnošeni sa njihovim falsifikovanim potpisima, u birački spisak upisan podatak da će na parlamentarnim izborima glasati po mestu boravišta u inostranstvu,** konkretno, u Banjaluci. Svi oni su uoči izbora 2022. godine podneli zahteve da glasaju u tom gradu budući da su tada poslovno boravili u Banjaluci. Međutim, niko od njih takav zahtev nije podneo za izbore sprovedene 2023. godine. Uvidom u dokumentaciju u nadležnim upravama jedinica lokalne samouprave, birači su utvrdili da su zahtevi podnošeni zloupotrebom podataka datih za prethodne izbore i da su potpisi na njima falsifikovani.

Svedočanstvo o sličnom slučaju Crta je dobila od birača za koga je, mimo njegovog znanja, upisan podatak da će na izborima glasati po mestu boravišta u Zrenjaninu, iako u tom gradu nikada nije boravio. Opisane zloupotrebe za posledicu su imale nemogućnost birača da svoje biračko pravo ostvare na biračkom mestu po mestu prebivališta, iako su se na dan izbora nalazili upravo u mestu u kome imaju prijavljeno prebivalište.

Slučaj 1: Stranački organizovane migracije

Sledeći slučaj ojačava sumnje u to da su lokalni izbori raspisani parcijalno kako bi se omogućila organizovana migracija birača zarad jačanja rezultata Srpske napredne stranke.

Nekoliko nedelja pre dana izbora, Crtu je kontaktirala osoba koja je želela je da podeli šta se dešava s roditeljem koji živi u opštini koja je u susedstvu Beograda, a u kojoj nisu raspisani lokalni izbori (**Fotografija 1**).

Roditelj ove osobe je pristalica Aleksandra Vučića. Lokalni odbor Srpske napredne stranke je pozvao roditelja s pitanjem da li je spreman da podrži predsednika Vučića, na šta je ova osoba pozitivno odgovorila. Tada su joj rekli dan i vreme kada da se pojavi u lokalnoj policijskoj stanici i donese ličnu kartu.

U policijskoj stanici bilo je oko 20 ljudi koji su došli da obave isti zadatak kao i ona. U policijskoj stanici, prijavljena je na adresu prebivališta koja se nalazi u susednom selu, koje administrativno pripada jednoj od beogradskih prigradskih opština i čiji stanovnici mogu da glasaju na predstojećim gradskim izborima u Beogradu. Lokalni aktivista Srpske napredne stranke dao je njoj i ostalima iz grupe po 2.000 dinara i rekao im da će dobiti još 2.000 nakon što glasaju za nekoliko nedelja.

Kada se vratila kući, imajući u vidu promenu adrese prebivališta, bila je uznemirena i pitala je osobu koja je podelila iskustvo s Crtom - "Gde treba da idem da se lečim?" (primarna medicinska nega u Srbiji je organizovana na opštinskom nivou). Njeno ime je pronađeno u javno dostupnom biračkom spisku (elektronska verzija) pet dana kasnije, s „novom adresom" na osnovu koje bi bila upisana za glasanje na izborima u Beogradu (**Fotografija 2**). Na dan izbora, posmatrači Crte potvrdili su da je glasala na novom biračkom mestu, na koje je dovedena s drugima iz svog sela. Nekoliko dana nakon dana izbora, Crta je otkrila da više nije uopšte vidljiva u onlajn izvodu iz biračkog spiska (**Fotografija 3**).

Fotografija 1. Upit u birački spisak pre promene adrese u beogradsku opštinu Grocka

Реглед броја бирача Реглед бирача

УПИТ У ЈЕДИНСТВЕНИ БИРАЧКИ СПИСАК

JMBG: [redacted] 18

Документ: Лична карта Пасош

*унесите број личне карте/пасоша са свих девет цифара (Рег.бр./Бр. пасоша)

EFMJ

ПОНОВИТИ ТЕКСТ СА СЛИКЕ: [input: VUIF]

Претражи

Бирачко место на председничким / парламентарним изборима: [redacted], БЕОГРАД-ГРОЦКА

Бирачко место на локалним / покрајинским изборима: [redacted], СМЕДЕРЕВО - ГРАД

Upit u birački spisak prikazuje podatak o biračkom mestu da ће бирач на председничким / парламентарним изборима гласати у земљи или иностранству, као и по месту бораваишта за интерно расељена лица, док за локалне / покрајинске изборе приказује податак за гласање бирача само по месту пребивалишта.

За недостатке уочене након извршеног упита у Јединствени бирачки списак потребно је да грађанин поднесе захтев за промену (упис, измена, допуна, исправка или брисање) у бирачком списку општинској односно градској управи према месту пребивалишта, односно бораваишта за интерно расељена лица.

Fotografija 2. Upit u birački spisak nakon promene adrese u beogradsku opštinu Grocka

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ДРЖАВНЕ УПРАВЕ И ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

Реглед броја бирача Реглед бирача по бирачком месту

УПИТ У ЈЕДИНСТВЕНИ БИРАЧКИ СПИСАК

JMBG: [redacted] 18

Документ: Лична карта Пасош

*унесите број личне карте/пасоша са свих девет цифара (Рег.бр./Бр. пасоша)

PSYS

ПОНОВИТИ ТЕКСТ СА СЛИКЕ: [input: TFNK]

Претражи

Бирачко место на председничким / парламентарним изборима: [redacted], БЕОГРАД-ГРОЦКА

Бирачко место на локалним / покрајинским изборима: [redacted], БЕОГРАД-ГРОЦКА

НАПОМЕНА: Упит у бирачки списак приказује податак о бирачком месту да ће бирач на председничким / парламентарним изборима гласати у земљи или иностранству, као и по месту бораваишта за интерно расељена лица, док за локалне / покрајинске изборе приказује податак за гласање бирача само по месту пребивалишта.

За недостатке уочене након извршеног упита у Јединствени бирачки списак потребно је да грађанин поднесе захтев за промену (упис, измена, допуна, исправка или брисање) у бирачком списку општинској односно градској управи према месту пребивалишта, односно бораваишта за интерно расељена лица.

Fotografija 3. Birač je posledično izbrisan iz biračkog spiska nakon dana izbora, upitom 21. decembra 2023.

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ДРЖАВНЕ УПРАВЕ И ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

Реглед броја бирача Реглед бирача по бирачком месту

УПИТ У ЈЕДИНСТВЕНИ БИРАЧКИ СПИСАК

JMBG: [redacted] 18

Документ: Лична карта Пасош

*унесите број личне карте/пасоша са свих девет цифара (Рег.бр./Бр. пасоша)

FVVA

ПОНОВИТИ ТЕКСТ СА СЛИКЕ: [input: jne]

Претражи

УНЕТИ ПОДАЦИ НИСУ ВАЛЈДНИ

НАПОМЕНА: Упит у бирачки списак приказује податак о бирачком месту да ће бирач на председничким / парламентарним изборима гласати према изабраном месту гласања у земљи или иностранству, као и по месту бораваишта за интерно расељена лица, док за локалне / покрајинске изборе приказује податак за гласање бирача само по месту пребивалишта.

За недостатке уочене након извршеног упита у Јединствени бирачки списак потребно је да грађанин поднесе захтев за промену (упис, измена, допуна, исправка или брисање) у бирачком списку општинској односно градској управи према месту пребивалишта, односно бораваишта за интерно расељена лица.

Slučaj 2: Uključenost lokalne administracije

Sledeći slučaj ilustruje jedan od mehanizama kroz koje službenici lokalne javne uprave postaju uključeni u ilegalne i koruptivne prakse kojima se utiče na biračko pravo.

Advokat iz grada blizu državne granice Srbije i Bosne i Hercegovine kontaktirao je Crtu u ranim danima izborne kampanje, želeći da podeli iskustvo svog klijenta.

Jednog dana, njegovom klijentu, koji je već dugi niz godina bio zaposlen kao službenik u Matičnoj službi, nadređeni su dali 67 ličnih karata osoba iz Bosne i Hercegovine (entitet Republika Srpska), sa zahtevom da im prijavi boravište za sve njih u tom gradu. Odlučio je da fotografiše te lične karte. Pošto je uhvaćen dok je to radio, skinut je sa zadatka, ali je uspeo da sačuva neke fotografije.

Nakon prvog sastanka s advokatom, dva pravnika iz Pravnog tima Crte su otišla u granični grad da se sastanu s njim i njegovim klijentom. Analizirajući dostupne dokumente i podatke, otkrili su da je 67 osoba iz sela i gradova u Bosni i Hercegovini (entitet Republika Srpska) duž državne granice sa Srbijom, 21. septembra registrovano u biračkom spisku Srbije sa stalnim adresama u opštini Surčin, jednoj od prigradskih opština Beograda.

Dalje, naišli su na iznenađujući nalaz da su 23. novembra za sve te ljude registrovana prebivališta (trajno nastanjenje) u opštini u kojoj je zaposlen izvor informacija iz Matične službe (i u toj opštini su održani lokalni izbori).

Slučaj 3: Centralizovana manipulacija

U sledećem slučaju Crta je dobila svedočanstva o centralizovanom nivou manipulacije biračkim spiskom.

Navodi do kojih je Crta došla govore o tome da određena lica iz vladajuće stranke SNS imaju neovlašćen pristup podacima u biračkom spisku, što koriste da označe koga treba pasivizirati ili izbrisati kako bi se kontrolisao „balans“ prilikom dodavanja novih birača. Očigledno se tokom ovakvih intervencija prave „greške“ koje izazivaju već navedene situacije o tome npr. da birači ne mogu biti pronađeni u biračkom spisku na biračkim mestima gde su decenijama glasali.

Navodi govore i o tome da su službenici lokalne samouprave potpuno nesvesni i nemaju trag o promenama u biračkom spisku njihove opštine koje se vrše na „centralizovanom“ nivou - odnosno u Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave. Navođen je slučaj kada je po nalogu policije izbrisano nekoliko osoba iz biračkog spiska jer su preminule, da bi nakon nekog vremena, pred izbore, jedna od tih osoba "oživila" u biračkom spisku.

9.1.4. Analiza razlika između biračkog spiska za izbore 2022. i 2023. godine

Jedna od Crtinih analiza se bazirala na učestalosti imena u biračkom spisku za parlamentarne izbore 2022. i 2023. godine, a koji uključuju više od 13 miliona ličnih imena.²³⁴ Korišćeni su javno

²³⁴ Podaci upotrebljeni u ovoj analizi: 1) Zaključeni birački spisak za izbore za narodne poslanike 2023, preuzet 2. decembra 2023, sa ukupno 6.509.108 birača; 2) Konačni birački spisak za izbore za narodne poslanike 2023 preuzet 14. decembra 2023, sa ukupno 6.513.190 birača; 3) Zaključeni birački spisak za izbore za odbornike skupština gradova u Republici Srbiji 2023 (podaci za teritoriju Grada Beograda), preuzet 5. decembra 2023, sa ukupno 1.613.190 birača; 4) Konačni birački spisak za izbore za odbornike skupština gradova u Republici Srbiji 2023, preuzet 14. decembra 2023, sa ukupno 1.613.334 birača; 5) Konačni birački spisak za izbore za narodne poslanike 2022, preuzet 3. decembra 2023, sa ukupno 6.503.881 birača; 6) Konačni birački spisak za izbore za odbornike skupštine Grada Beograda 2022, preuzet 15. decembra

dostupni podaci o biračima u posedu Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave. Podaci sadrže samo ime i prezime, broj biračkog mesta i opštinu, bez podataka poput imena roditelja, broja lične karte ili adrese putem kojih bi birači mogli biti identifikovani. Cilj analize je bio identifikovati: 1) obim promena u biračkom spisku između dva izborna ciklusa, 2) potencijalne obrasce promena u učestalosti ličnih imena u biračkim spiskovima Beograda i ostatka Srbije, ukazujući na migraciju birača, i 3) veze između procenjenih migracija birača i glasova za vladajuću stranku.

Tabela 10. Broj birača u Beogradu i ostatku Srbije na izborima 2022. i 2023. godine

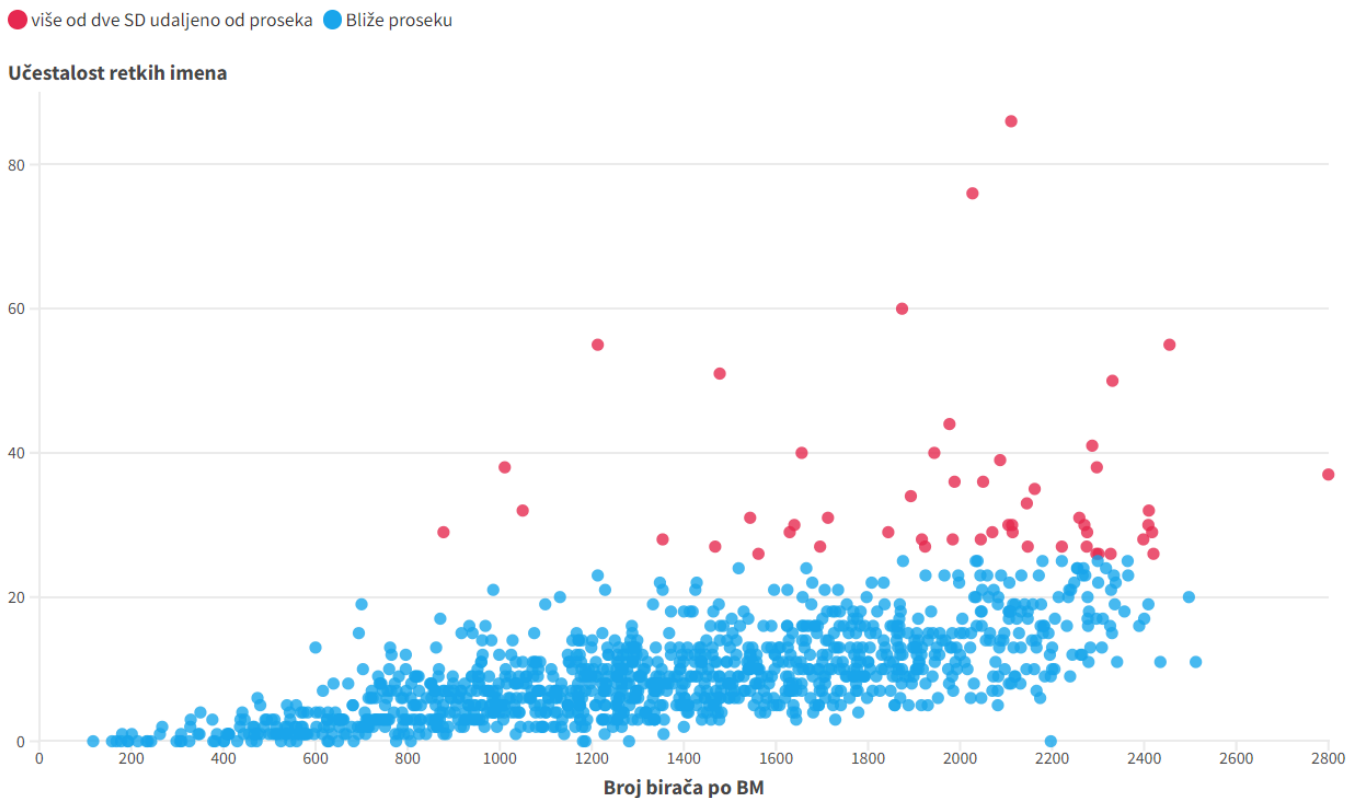
	2022	2023
Beograd	1.597.120	1.608.351
Ostatak Srbije	4.906.761	4.904.777
Total	6.503.881	6.513.128

Da bi se rešio problem nedostatka jedinstvenih identifikatora, u analizi su korišćena retka lična imena. Korišćenje retkih imena kao markera povećava verovatnoću identifikacije birača koji su se preselili u Beograd. **Analiza je sprovedena na setu podataka koji je obuhvatao lična imena u Beogradu, i to ona a) koja nisu bila u biračkom spisku 2022. godine, b) koja su se pojavila samo jednom 2023. godine, c) a koja su se smanjila u ostatku Srbije za 1 - retka imena.** Takvih retkih ličnih imena u biračkom spisku na biračkim mestima u Beogradu je bilo 11.858. Ova identifikovana retka imena ne predstavljaju obim migracije u Beograd, već samo pomažu u identifikaciji potencijalnih obrazaca organizovane migracije birača. Od 1.180 biračkih mesta u Beogradu, tri su isključena zbog nepotpunih izbornih rezultata, a još 10 biračkih mesta (u Zemunu) je isključeno jer su bila nova na izborima 2023. godine. To je ostavilo 1.167 biračkih mesta za analizu.

Bilo je moguće identifikovati biračka mesta u Beogradu sa iznenađujuće visokom učestalošću ovih markera, što ukazuje na potencijalno velike organizovane migracije birača. U statističkim terminima, 95% podataka obično spada u opseg definisan prosečnom vrednošću plus ili minus dva puta standardna devijacija (mera varijacije). Ovde je prosečan broj pojedinaca sa retkim imenima na svim biračkim mestima bio 10,1, sa malo prilagođenim prosekom (skraćeni prosek) od 9,5. Standardna devijacija bila je 8,2. Od 1.167 biračkih mesta, 53 su pokazala značajno odstupanje od ovog proseka (dve standardne devijacije od proseka), sa brojem retkih imena koji se kreće od 26 do 86 na svakom biračkom mestu, što je bilo neuobičajeno.

2023, sa ukupno 1.600.434 birača. Izvor: Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, stranica pregled birača po biračkim mestima <https://upit.birackispisak.gov.rs/>.

Grafikon 13: Distribucija biračkih mesta na osnovu učestalosti retkih imena (izuzeci označeni crveno)

Distribucija ova 53 biračka mesta koja su odstupala od proseka pokazuje snažno geografsko grupisanje u samo nekoliko opština Beograda, što ukazuje na potencijalnu koordinaciju migracije birača na opštinskom nivou. Značajna odstupanja su registrovana na biračkim mestima u deset od 17 beogradskih opština (Zvezdara, Voždovac, Novi Beograd, Palilula, Vračar, Savski Venac, Zemun, Rakovica, Grocka i Čukarica), dok su bila potpuno odsutna iz sedam, ali najviše su pogođene velike opštine Zvezdara i Voždovac, gde je pronađeno više od polovine pogođenih biračkih mesta.

Tabela 11. Distribucija sumnjivih biračkih mesta po opštinama u Beogradu

Broj biračkih mesta u targetiranim opštinama	+ 2 SD* od aritmetičke sredine	+ 1 SD od aritmetičke sredine	< +1 SD od aritmetičke sredine	< -1 SD od aritmetičke sredine	-1 SD od aritmetičke sredine
Zvezdara	15	26	25	23	0
Voždovac	14	19	29	27	0
Novi Beograd	7	10	28	92	3
Palilula	5	15	44	38	2
Vračar	3	4	17	39	0
Savski Venac	3	1	9	21	1
Zemun	2	7	47	50	0
Rakovica	2	1	11	49	9
Grocka	1	5	12	17	5
Čukarica	1	2	34	63	7
Surčin	0	6	5	15	1
Stari Grad	0	2	14	38	2
Obrenovac	0	1	2	37	15
Mladenovac	0	1	0	30	28
Lazarevac	0	0	3	28	33
Barajevo	0	0	1	16	11
Sopot	0	0	0	14	19

*standardna devijacija

Povezanost migracije birača i izbornih rezultata

Istražujući zašto su ova biračka mesta mogla biti meta organizovane migracije birača, rezultati sa prethodnih izbora čini se da prilično dobro određuju obrazac, ukazujući na nameru poboljšanja izbornih rezultata u određenim grupama biračkih mesta. To može biti vođeno "kvotnim" sistemom koji određuju viši nivoi stranke i sprovode lokalni izvršioc. Naime, organizovane migracije birača su se događale više u opštinama i ka biračkim mestima gde je Srpska napredna stranka imala manje povoljne izborne rezultate 2022. godine. Zbog toga su pretežno urbane opštine bile više pogođene organizovanim migracijama birača nego one koje su bile više ruralne, kao što su Obrenovac, Mladenovac, Lazarevac, Barajevo i Sopot.

Tabela 12. Biračka mesta po učestalosti retkih imena

Biračka mesta po učestalosti retkih imena	Rejting SNS na izborima 2022
+2 SD od aritmetičke sredine	31.0
+1 SD od aritmetičke sredine	35.3
< +1 SD od aritmetičke sredine	37.3
< -1 SD od aritmetičke sredine	38.5
-1 SD od aritmetičke sredine	49.1

Upoređivanje indikacija organizovane migracije birača s rezultatima Srpske napredne stranke na biračkim mestima nudi još jedan dokaz o povezanosti između sredstava i motiva. Biračka mesta su kategorizovana u grupe na osnovu njihovih vrednosti standardne devijacije: 0-2 retkih imena, 3-10 retkih imena, 11-17 retkih imena, 18-25 retkih imena i 26 ili više retkih imena. ANOVA test, vrsta statističke analize,²³⁵ pronašao je značajne razlike između ovih grupa u broju glasova za Srpsku naprednu stranku 17. decembra. Biračka mesta sa više birača koji su mogli migrirati u Beograd nakon 2022. godine imala su tendenciju da imaju više glasova za SNS 2023. godine.

Osim toga, fokusirajući se na 53 biračka mesta sa najvećom verovatnoćom migracije birača, analiza je ukazala na značajno povećanje glasova za Srpsku naprednu stranku 2023. godine u poređenju sa 2022. godinom. Uzimajući u obzir ukupnu promenu broja birača, bilo je 920 više glasova za SNS na ovim mestima 2023. godine. S druge strane, na mestima sa malim ili nikakvim promenama u frekvenciji retkih imena, primetan je pad glasova za SNS (436 manje glasova, ili 81 manje kada se prilagodi promenama broja birača).

Analiza je dodatno proširena da uporedi rezultate Srpske napredne stranke na biračkim mestima s najvećom verovatnoćom migracije birača s njihovim rezultatima na sličnim susednim biračkim mestima. Drugu grupu biračkih mesta čine biračka mesta iz iste mesne zajednice sa sličnim brojem birača, ali bez velike verovatnoće migracije birača. U pojedinim slučajevima na Voždovcu ili Zvezdari razlika je bila i do 10 procentnih poena.

9.1.5. Demografska analiza razlika između biračkih spiskova 2022. i 2023. godine

Ukrštanjem statističkih demografskih pokazatelja i dostupnih podataka iz biračkih spiskova zaključeno je da je na biračkom spisku za glasanje na lokalnim izborima u Beogradu 2023. godine upisano **najmanje 24.000 birača čije se prisustvo ne može objasniti nijednim opravdanim demografskim trendom.**

Kako bi se dokazala organizovana migracija birača radi uticaja na rezultat na lokalnim izborima u Beogradu, predmet ispitivanja su bila samo nova imena u biračkom spisku za 2023. godinu. **Pretpostavka je da broj novih imena birača na biračkom spisku mora pratiti demografske trendove. Ukoliko u biračkom spisku postoji višak imena u odnosu na trendove on se može objasniti kao rezultat organizovane migracije birača za potrebe uticaja na lokalne izbore.**

Poređenjem baza podataka sa imenima birača po biračkim mestima, preuzetih sa internet stranice Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave, utvrđeno je da **u biračkom spisku za lokalne beogradske izbore 2023. godine ima 103.188 novih imena u odnosu na birački spisak koji je korišćen za glasanje na referendumu u januaru 2022. godine.**²³⁶ Kako bi ova promena u regularnim okolnostima trebalo da bude objašnjiva demografskim pokazateljima, ona je proverena koristeći zvanične podatke Republičkog zavoda za statistiku i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije.

Podaci koji mogu uticati na pojavu novih imena u posmatranom periodu na biračkom spisku za lokalne izbore u Beogradu su: 1) prijavljena prebivališta na teritoriji Grada Beograda za punoletna lica,

²³⁵ Analiza varijanse

²³⁶ Do ovog podatka došlo se upoređivanjem imena birača sa biračkih spiskova za beogradske izbore 2023. i biračkog spiska za referendum 2022. za beogradske opštine. Imena koja su pronađena na oba biračka spiska (prvo na istom biračkom mestu, pa na nivou opštine, pa na nivou celog grada, kako bi se uključila mogućnost unutrašnjih migracija) su izdvojena na jednu stranu, dok su imena koja postoje na biračkom spisku za 2023, a nema ih na biračkom spisku iz 2022, izdvojena na poseban spisak - takozvani "mismatch" (nepoklapanje). Takvih imena je u biračkom spisku za 2023. na teritoriji Beograda 103.188 u odnosu na birački spisak iz 2022. godine..

2) stečeno biračko pravo po dostizanju punoletstva lica koja imaju prebivalište na teritoriji Grada Beograda, i 3) promene ličnog imena usled promene bračnog stanja ili po ličnom zahtevu.

Prema dostupnim podacima iz navedenih zvaničnih izvora, broj punoletnih lica koji su prijavili prebivalište na teritoriji Grada Beograda u periodu između zaključivanja biračkih spiskova u januaru 2022. i decembru 2023. godine je oko 27.500. U istom periodu broj lica koja su stekla biračko pravo po osnovu punoletstva je oko 30.500. Dok je maksimalni broj lica koje je promenilo ime ili prezime usled promene bračnog stanja ili prema ličnom zahtevu oko 21.000. **Ovi podaci pružaju objašnjenje za maksimalno 79.000 novih imena birača u posmatranom periodu. Kako je u biračkom spisku za lokalne izbore u Beogradu novih 103.188 imena u odnosu na birački spisak iz januara 2022. godine, to ostavlja ukupno 24.000 imena koja se ne mogu objasniti poznatim demografskim pokazateljima i mogu upućivati na organizovane migracije birača.**

9.2. Činjenice prikupljene i analizirane na dan izbora

Podaci dobijeni analizama pre izbornog dana su omogućili Crti da na sam izborni dan efektivno usmeri raspoložive resurse preraspodelom posmatrača. Jednom delu posmatrača je dodeljen poseban zadatak da u sklopu mobilnih timova obilazi sva biračka mesta unutar Crtinog uzorka, ali i van njega. Ovo se posebno odnosilo na mesta za koje je Crta dobila kredibilne informacije da će tu dolaziti i glasati birači čijim prebivalištem je manipulirano. Za posebno posmatranje izdvojena su i sva biračka mesta sa anomalijama na koje su ukazale uporedne analize biračkih spiskova za 2022. i 2023. Godinu.

9.2.1. Analiza izveštaja Crtinih posmatrača na izborni dan

U Beogradu su posmatrači Crte izvestili sa 71 biračkog mesta na uzorku o pojedinačnim situacijama koje su ukazivale na organizovano dovođenje birača, uključujući i slučajeve nadziranog glasanja, glasanja pod pratnjom i neregularnosti koje ukazuju na potencijalne manipulacije biračkim spisakom i identitetom birača. To je visok procenat od oko 14 odsto svih biračkih mesta u Beogradu: Čukarica (10), Palilula (9), Novi Beograd (9), Vračar (7), Voždovac (7) i Zemun (7).

Organizovani transport birača zabeležen na ovim biračkim mestima uključivao je birače iz drugih opština širom Srbije gde se lokalni izbori nisu održavali, kao što su Pančevo, Valjevo, Aranđelovac, Smederevo, Novi Sad, Vršac itd. Posmatrači su zabeležili i da su ljudi sa Kosova, iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske takođe bili deo migracija birača. Autobusi, kombiji i automobili su organizovano prevozili birače, a posmatrači Crte su zabeležili nekoliko logističkih centara odakle su ti birači upućivani na biračka mesta širom Beograda.

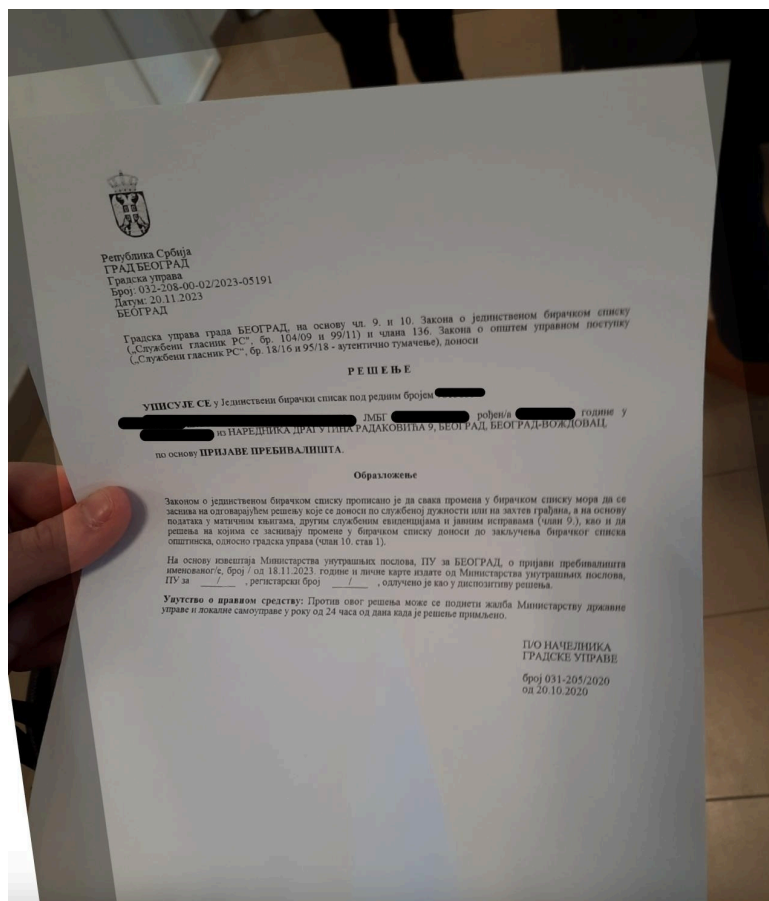
Ovi slučajevi retko su bili izolovani od elemenata koji ukazuju na različite oblike izborne korupcije i prevare, uključujući kupovinu glasova, cirkularno glasanje i punjenje biračkih kutija. Crta je zabeležila indicije da je identitet birača, a samim tim i birački spisak, potencijalno manipulisan na mnogim od ovih biračkih mesta - uključujući kršenje pravila za proveru identiteta birača, već potpisane izvode, ljude koji se nisu mogli naći u izvodima biračkog spiska za izbore u Beogradu i kršenje pravila za glasanje izvan biračkih mesta.

U mnogim zabeleženim situacijama, članovi biračkih odbora i treća lica unutar i van biračkog mesta bila su ključna u omogućavanju neregularnosti. Ljudi iz različitih gradova u Srbiji su dovođeni da glasaju na jednom biračkom mestu, donoseći odluku o promeni prebivališta, koju su prethodno dobili

u blizini biračkog mesta na Voždovcu. Grupa građana romske nacionalnosti je pre glasanja dobila papire od osobe ispred biračkog mesta koji su ličili na pozive za glasanje i koji su prethodno sakupljeni od biračkog odbora u Zemunu. Osim što su dolazili u grupama različitih veličina i u različitim vozilima, ovi birači su takođe pokazivali slično ponašanje. U mnogim situacijama, imali su poteškoće da pronađu svoja biračka mesta, što ukazuje na nepoznavanje okoline.

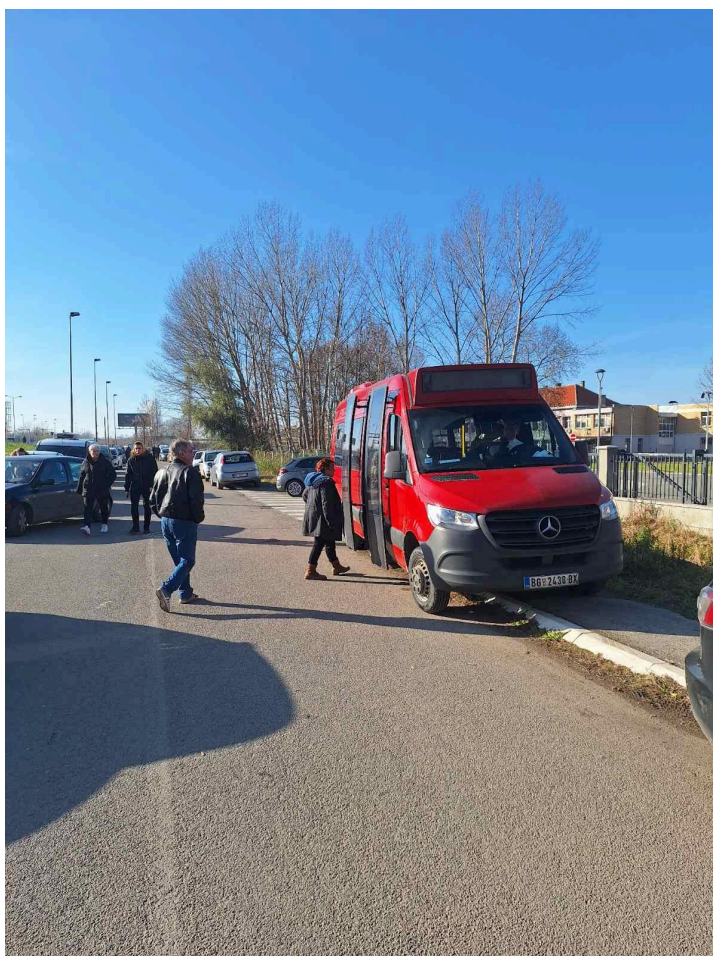
U opštini Voždovac posmatrač je video da se mnogo ljudi okupilo oko zgrade u kojoj se nalaze biračka mesta i da su se, nakon glasanja, vratili na isto mesto sa kojeg su krenuli kao grupa. Prateći ove grupe, posmatrač je identifikovao kafić u blizini biračkog mesta gde su se ovi pojedinci okupljali pre i posle glasanja. Posmatrač je takođe primetio da je **svako od njih dobio papir s odlukom o upisu u birački spisak na osnovu prijave prebivališta** (Fotografija 6). Prisustvo organizovanog glasanja i širenje odluke o upisu u birački spisak ukazuje na namerni napor da se utiče na ishod izbora dovođenjem pojedinaca koji inače ne bi bili u mogućnosti da glasaju na toj lokaciji.

Fotografija 6. Rešenje o upisu u birački spisak na osnovu prijave prebivališta

U drugom primeru, takođe je dokumentovan organizovani transport birača sa Kosova u naselje Krnjača opštine Palilula. Član mobilnog tima Crte video je nekoliko kombija i pojedinaca koji se vraćaju sa glasanja. Posmatračica je imala loše iskustvo tokom razgovora jer su je vređali, pokušali da joj uzmu telefon i pretili joj. Neprijatna situacija je zabeležena video snimkom.

Fotografija 7: Birači sa Kosova ulaze u kombi, Krnjača, Beograd

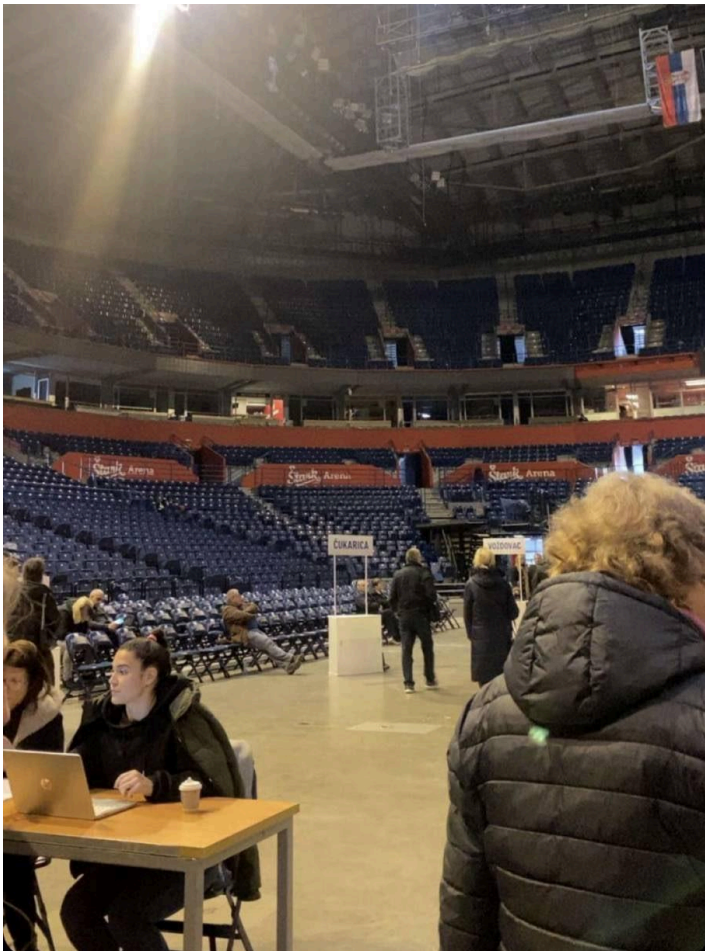

Posmatranje dolaska i glasanja birača iz Bosne i Hercegovine

Posmatrači Crte su identifikovali nekoliko lokacija gde su birači organizovano dovođeni iz Bosne i Hercegovine (entitet Republika Srpska). Najznačajnije su Štark Arena, Kvantaš pijaca, tržni centar Zmaj i razne lokacije u predgrađima. Iako ovi birači nisu bili jedini organizovani birači na izborima 17. decembra, mediji i javnost su bili fokusirani na njih.

Prostrani sportski objekat, Beogradska Arena, pretvoren je u glavno mesto okupljanja organizovanih birača, uglavnom iz Republike Srpske. Posmatrači su izveštavali o privatnom obezbeđenju ispred Arene, mnogim autobusima i vozilima iz Bosne i Hercegovine i grupama koje koordiniraju dovođenje birača do i od biračkih mesta. Šema je podrazumevala doček birača, olakšavanje njihove registracije unutar Arene, dodeljivanje birača biračkim mestima, organizovanje besplatnog prevoza autobusima, kombi i taksi vozilima i privatnim automobilima. Proces unutar Arene je bio jednako dobro organizovan. Aktivisti stranke su sedeli sa listama birača na tribinama označenim imenima opština u Beogradu postavljenim u centralnom delu Arene. Prateći uputstva aktivista, do štandova su dolazile otprilike šezdesetočlane grupe kako bi dobile raspored biračkih mesta na koja treba da idu.

Fotografija 8: Logistički centar za upućivanje birača unutar Beogradske arene

Fotografija 9: Nakon otkrivanja Arene, autobusi su premešteni na pijacu Kvantaš

Nakon posete predstavnika Republičke izborne komisije (RIK) Areni kako bi proverili tvrdnje koje su se širile medijima tokom dana, birači iz Republike Srpske su preusmereni na drugu lokaciju, "Kvantaš" pijacu, u istoj opštini. Svedok koji je razgovarao s Crtom je pružio fotografske dokaze nakon čega su posmatrači Crte potvrdili prisustvo mnogobrojnih autobusa i drugih vozila na Kvantaš lokaciji.

Posmatrači Crte su otkrili još jednu lokaciju, u blizini Tržnog centra Zmaj u Zemunu, gde su usmereni autobusi sa biračima iz Republike Srpske. Tu je primećeno oko 15 mini-autobusa iz Republike Srpske, a ovaj događaj je video-dokumentovan.

Posmatrači Crte su takođe pratili kretanje birača do odredišnih biračkih mesta. Između 11 i 14 časova, na graničnom prelazu Mali Zvornik primećeno je više od desetak vozila iz Bosne i Hercegovine. Posmatrač Crte je iz razgovora s biračima ispred biračkih mesta u Malom Zvorniku saznao da je značajan broj prisutnih bio iz Bosne i Hercegovine. Ljudi koji su stigli u tim vozilima takođe su izgledali dezorijentisano.

9.2.2. Mehanizmi kontrole glasanja birača na izborni dan

Organizovano glasanje ljudi iz drugih gradova Srbije i susednih zemalja povezano je s tvrdnjama i dokazima o kupovini glasova i drugim oblicima uticaja na birače. Korupcija i klijentelizam kulminirali su na dan izbora kada su prethodno spekulisani procesi postali manje suptilni i time vidljiviji.

Na dan izbora, mehanizam izborne korupcije uključivao je ljude koji su upravljali listama birača koji su stigli na biračka mesta, a koji su bili pozicionirani u vozilima ili prostorima oko biračkih mesta. "Nagrade" biračima su često davane u vozilima odmah nakon glasanja. Takođe je bila očigledna fizička prisutnost lokalnih koordinatora oko biračkih mesta. Crta je prikupila tvrdnje posmatrača o ljudima u automobilima sa nekom vrstom lista, automobilima u koje birači ulaze nakon što su glasali.

Crta je dalje primetila uobičajene obrasce ponašanja među ljudima sa listama oko biračkih mesta. Ljudi sa listama ne bi se vraćali na biračka mesta dok god su Crtini mobilni timovi bili u blizini biračkih mesta. Međutim, ovi stranački koordinatori bi ignorisali stacionirane posmatrače i vratili bi se na biračko mesto čim bi mobilni timovi otišli. To je uzrokovalo da Crtini mobilni timovi dolaze više puta na isto biračko mesto, svaki put s istim rezultatom.

Još jedan element kontrole je direktno nadziranje biračkih mesta, koje se odvijalo na različite načine. Pored tog pristupa, kako je otkriveno u slučaju sa pozivnim centrom SNS-a²³⁷, neki birači su bili u obavezi da dostave dokaz lojalnosti fotografisanjem glasačkog listića (obično sa ličnom kartom pored papira). Posmatrači Crte su uspeli da uhvate tu pojavu kada su birači zaboravili da isključe blic na svojim telefonima i jednom kada se to desilo tačno ispred posmatrača.

9.3. Izborna forenzika nakon izbornog dana

Pod pretpostavkom da izborne manipulacije potencijalno ostavljaju tragove, koji mogu biti otkriveni statističkim metodama, Crta je sprovela dve nezavisne statističke analize na osnovu zvaničnih rezultata glasanja na beogradskim izborima. Pored toga, sprovedena je i dodatna analiza imena birača prijavljenih za glasanje na lokalnim izborima u Beogradu.

- *Dopunska analiza imena birača na lokalnim izborima u Beogradu*
- *Analiza raspodele glasova prema izlaznosti*
- *Analiza obrazaca glasanja prema mestu stanovanja*

9.3.1. Dopunska analiza imena birača na lokalnim izborima u Beogradu

Nakon izbornog dana, Istinomer je došao u posed baze podataka koja sadrži broj i imena birača upisanih u birački spisak prema adresama prebivališta u Beogradu.²³⁸ U partnerstvu sa redakcijom Istinomera Crta je produbila nalaze dobijene analizom razlika između biračkog spiska za izbore 2022. i 2023. godine. Na osnovu novih podataka bilo je moguće proveriti nalaze prethodno sprovedene analize biračkih spiskova i identifikovati konkretne adrese na kojima je prijavljen nesrazmerno veliki broj birača, s obzirom na kvadraturu i uslovnost stambenih objekata. Ovi podaci su takođe omogućili i znatno precizniju analizu birača po imenima, s obzirom na to da spisak pored ličnog imena i prezimena sadrži i ime roditelja.

²³⁷ CINS, "CINS u kol centru SNS-a: Agencija za hostese, kupovina glasova i milioni u kešu", <https://link.crta.rs/lq>, 29. novembar, 2023.

²³⁸ Istinomer, "Spisak pojedinačnih adresa sa brojem birača po opštinama u Beogradu", <https://link.crta.rs/lh>, 28. decembar, 2023. Istinomer je podatke o imenima i adresama birača u Beogradu dobio iz poverljivog izvora. Radi zaštite podataka o ličnosti i prevencije zloupotreba, Istinomer je objavio samo broj birača po adresama u Beogradu.

Identifikacija adresa na kojima je prijavljen sumnjivo veliki broj birača

Ukrštanjem novih podataka sa nalazima prethodno sprovedene analize razlika između biračkog spiska za izbore 2022. i 2023. godine, Crta je uspela ne samo da potvrdi nalaze iz preliminarnog izveštaja o organizovanim migracijama birača, već je u okviru biračkih mesta na kojima je prethodno identifikovan značajan broj birača sa retkim imenima, otkriven veći broj konkretnih stambenih objekta na kojima je prijavljen broj stanara koje ti objekti svojom veličinom ne mogu da prime, a koji su često i neuslovni ili nezavršeni objekti.

Činjenica da su otkriveni različiti stambeni objekti na koje je prijavljen značajan broj međusobno nepovezanih birača (birači iz različitih porodica) koji su prebivalište dobili u poslednjih 20 meseci, odnosno u periodu između dva izborna ciklusa (prethodno prebivalište je bilo u različitim opštinama po Srbiji ili u susednim državama) govori o kompleksnosti i sistematičnosti akcije organizovane migracije birača u Beograd.

Kako je za jedno biračko mesto na Voždovcu Crta dobila informacije o preseljenju birača iz okolnih opština gde nije bilo lokalnih izbora, a tokom izbornog dana je primljen i veliki broj prijavi Crtinih posmatrača o nepravilnostima, uključujući i dovođenje birača u grupama - dato bačko mesto je iskorišćeno za dublju analizu imena birača i adresa na kojima stanuju. **Analizom ovog biračkog mesta, otkriveno je da postoji najmanje pet adresa na kojima je primetan izuzetno visok broj birača u odnosu na kvadraturu stambene jedinice.** Manjkavost podataka na raspolaganju (broj birača po adresi, a ne po domaćinstvu) ograničila je analizu na proveru samo onih adresa na kojima se nalaze kuće, a ne zgrade. Tu je pre svega reč o očiglednim primerima, poput stambenih kuća na koje je prijavljeno više od 20 birača. Ipak, veoma je indikativno što je provera samo jednog biračkog mesta sa veoma ograničenim dostupnim podacima ukazala na grupisanje birača iz različitih porodica i iz drugih opština u pojedinim stambenim objektima.

Pretragom dobijenog spiska i detaljnom proverom podataka na mapi i u elektronskoj verziji katastra, formirano je pet slučajeva sa sumnjivim brojem birača u okviru samo jednog biračkog mesta:

- **Slučaj 1:** na kuću od 58 kvadrata prijavljeno je čak 40 birača.
- **Slučaj 2:** na kuću od 52 kvadratna metra, za beogradske izbore prijavljeno je 36 birača.
- **Slučaj 3:** na kuću od 130 kvadrata, prebivalište je prijavljeno za 30 građana s biračkim pravom. Pored te kuće nalaze se i **prostorije lokalnog odbora Srpske napredne stranke.**
- **Slučaj 4:** na kuću od 36 kvadrata, prijavljeno je 29 birača.
- **Slučaj 5:** na adresi kuće od 210 kvadrata prebivalište ima 24 birača s pravom glasa na lokalnim izborima u Beogradu.²³⁹

Identifikacija organizovane migracije birača iz Bosne i Hercegovine

Crta je pretragom internet sajtova lokalnih samouprava iz Republike Srpske utvrdila da postoje javno dostupni spiskovi birača za opšte izbore Bosne i Hercegovine iz 2022. godine, dok je takođe dobila pristup biračkom spisku BiH iz 2018. godine. Ovi dokumenti, slično dokumentu koji je Istinomer dobio, sadrže lična imena, prezimena i imena roditelja. Na osnovu pristupa uporedivim podacima i prikupljenih činjenica da su na izborni dan birači organizovano dovođeni iz Republike Srpske, Crta je uradila uporednu analizu biračkih spiskova Bosne i Hercegovine za opšte izbore 2022. i 2018. godine i beogradske izbore 2023. godine.

²³⁹ Istinomer, "40 birača u 58 kvadrata", <https://link.crta.rs/li>, 28. decembra, 2023.

Osnovna ideja analize je bila da se izdvoje jedinstvena imena sa spiska birača za opšte izbore u BiH (2022. i 2018. godine) i jedinstvena imena sa spiska birača za lokalne beogradske izbore (2023. godine). Ova analiza je omogućila uključivanje znatno većeg broja imena u odnosu na postojeću analizu razlika u Jedinstvenom biračkom spisku između izbora 2022. i 2023. godine.

Od ukupno 1.613.369 birača koliko je registrovano za glasanje na lokalnim izborima u Beogradu na izborima 17. decembra 2023. godine, u analizu je ušlo 1.415.125 jedinstvenih imena (tačnije, kombinacije tri podatka: lično ime, ime roditelja, prezime). Kako bi se izbeglo lažno pozitivno uparivanje, iz analize je isključeno 198.244 imena birača iz Beograda, jer se kombinacija podataka lično ime, ime roditelja, prezime za te birače u Beogradu pojavila barem dva ili više puta.

Kada su u pitanju podaci za birače iz Republike Srpske, podaci za opšte izbore 2022. godine su bili javno dostupni za oko 40% ukupne populacije. Podaci su pronađeni za sledeće opštine: Bratunac, Derventa, Doboj, Foča, Gacko, Han Pijesak, Istočna Ilidža, Istočni Drvar, Istočni Stari Grad, Jezero, Kalinovik, Kneževo, Kostajnica, Ljubinje, Lopare, Nevesinje, Novo Goražde, Pelagićevo, Petrovo, Prijedor, Šamac, Šekovići, Stanari, Teslić, Trnovo, Ugljevik, Višegrad, Vlasenica, Zvornik. Za preostale opštine iz Republike Srpske korišćeni su podaci iz 2018. godine.

Kao i u slučaju birača iz Beograda, iz analize su isključeni svi birači čija imena nisu jedinstvena. Od ukupno 1.141.201 imena, u analizu je ušlo 1.110.706 jedinstvenih imena, dok je isključeno 30.495 imena koja su se pojavila barem dva ili više puta.

S obzirom na činjenicu da su iz analize bili isključeni svi birači koji nemaju jedinstvena imena, kao i činjenicu da za deo opština iz Republike Srpske nedostaju podaci za četiri najmlađe generacije, nalaze uporedne analize treba uzeti kao veoma konzervativne procene, pri čemu prava razmera broja birača iz Republike Srpske koji su imali pravo glasa na lokalnim izborima u Beogradu može biti znatno veća.

Na osnovu upoređivanja dva biračka spiska, u Beogradu je pronađeno 66.807 birača sa istim imenima (isto lično ime, ime roditelja i prezime). **S obzirom na dostupne podatke o biračima sa beogradskih izbora po adresama, bilo je moguće identifikovati značajan broj adresa u Beogradu sa iznenađujuće visokom učestalošću uparenih birača, što ukazuje na potencijalno velike razmere organizovane migracije birača.** Ova grupisanja na pojedinim adresama u Beogradu se kreću do čak 110 birača iz Bosne i Hercegovine na adresi Kraljevića Marka 9 (u stambenom objektu u vlasništvu Vladimira Mandića).²⁴⁰

Ovim putem je u Beogradu identifikovano:

- **2.463 adrese** na kojima je upareno po **pet i više imena**, što čini ukupno **18.414 birača** iz Bosne i Hercegovine,
- **378 adresa** na kojima je upareno **10 i više imena**, što je ukupno **5.521 birača**,
- **48 adresa** sa **20 i više imena**, odnosno **1.409 birača** iz Bosne i Hercegovine.

Ukoliko se koristi isti postupak kao i u slučaju analize retkih imena koja je sprovedena pre izbora, i u ovom slučaju se može poslužiti činjenicom da u statističkim terminima, 95% podataka spada u opseg definisan prosečnom vrednošću plus ili minus dva puta standardna devijacija (mera varijacije). Kako ukupan broj birača u stambenim objektima gde su identifikovani birači iz Bosne i Hercegovine veoma varira, Crta je proverila udeo identifikovanih birača u odnosu na ukupan broj birača u stambenim objektima u Beogradu.

²⁴⁰ Danas, "Bivši rukometaš, Vučićev Valter iz Sarajeva, od koga zavisi i da li će Srbija imati struju: Ko je Vladimir Mandić, stanodavac lažnim Beograđanima?", <https://link.crta.rs/lj>, 4. januar, 2024.

Na adresama u Beogradu gde su pronađeni birači iz Bosne i Hercegovine, oni u proseku čine 6,8 odsto svih birača na tim adresama. Standardna devijacija bila je 10,5. Od ukupno 34.522 adrese na kojima su upareni birači u Beogradu, **1.406 adresa je pokazalo značajno odstupanje** od ovog proseka (dve standardne devijacije od proseka). **Na ovim izdvojenim adresama nalazi se ukupno 6.456 birača iz Bosne i Hercegovine.** Birači su bili “regrutovani” iz većine opština u Republici Srpskoj, ali se veliki broj birača identifikovanih u Beogradu može naći i u biračkim spiskovima za opšte izbore u Bosni i Hercegovini **u svega pet opštine: Bijeljina, Višegrad, Zvornik, Lopare i Banja Luka.**

Identifikovani birači su raspršeni na **572 biračka mesta u Beogradu i identifikovani su u svih 17 beogradskih opština**, ali se veoma jasno izdvajaju **centralne Beogradske opštine** (Zvezdara, Voždovac, Zemun, Palilula, Stari Grad, Novi Beograd, Čukarica) u kojima se nalazi 5.204 od ukupno identifikovanih 6.456 birača.

Tabela 13. Distribucija identifikovanih birača iz BiH po opštinama u Beogradu

Opština	Broj identifikovanih birača iz BiH
Zvezdara	1033
Voždovac	993
Zemun	935
Palilula	694
Stari Grad	463
Novi Beograd	459
Čukarica	447
Vračar	249
Grocka	248
Surčin	245
Savski Venac	229
Obrenovac	128
Rakovica	92
Barajevo	78
Lazarevac	75
Mladenovac	62
Sopot	26
Ukupno	6.456

Glavni domet ove analize nije u preciznoj proceni ukupnog broja organizovano dovedenih birača iz Bosne i Hercegovine, već u identifikaciji adresa u Beogradu na kojima su ovi birači nezakonito registrovani.

Ispitivanjem svega nekoliko adresa na kojima je identifikovan najveći broj birača iz Bosne i Hercegovine može se ilustrovati razmera i kompleksnost operacije prebacivanja birača. Ispod su navedena dva primera:

Slučaj adrese Kraljevića Marka 9, Savski Venac

Na ovoj adresi je analizom identifikovano 110 birača iz Bosne i Hercegovine, što čini 71 odsto ukupno prijavljenih birača na datoj adresi. Birači su dovedeni iz većeg broja različitih opština u Bosni i Hercegovini, a pre svega iz Novog Goražda, Lopara, Višegrada i Bijeljine.

Svi identifikovani birači su imali mogućnost da glasaju na lokalnim izborima u Beogradu, ali je više od 20 identifikovanih birača u isto vreme bilo registrovano za glasanje na parlamentarnim izborima u inostranstvu, tačnije u Bosni u Hercegovini.

Pored birača koji su za dva nivoa izbora na isti dan bili registrovani za glasanje u dve različite zemlje, identifikovano je i dodatnih tridesetak birača koji su na prethodnim parlamentarnim izborima bili prijavljeni za glasanje u Bajinoj Bašti ili Novoj Varoši, što potencijalno ukazuje da se određeni birači preseljavaju od mesta do mesta, i od izbora do izbora, u zavisnosti od nečije potrebe.

Slučaj adrese Danijelova 9, Voždovac

Na ovoj adresi je u okviru sprovedene analize identifikovan 91 birač iz Bosne i Hercegovine. Kao i u prethodnom slučaju, birači su dovedeni iz većeg broja različitih opština u Bosni i Hercegovini, a pre svega iz Bijeljine, Lopara i Višegrada.

Posebno je zanimljivo da se na ovoj adresi zapravo nalazi nedovršena i neuseljiva zgrada. Na adresi Danijelova 9 je za beogradske izbore zapravo bilo prijavljeno čak 129 birača, što govori da sprovedena analiza ukazuje samo na deo akcije organizovane migracije birača.

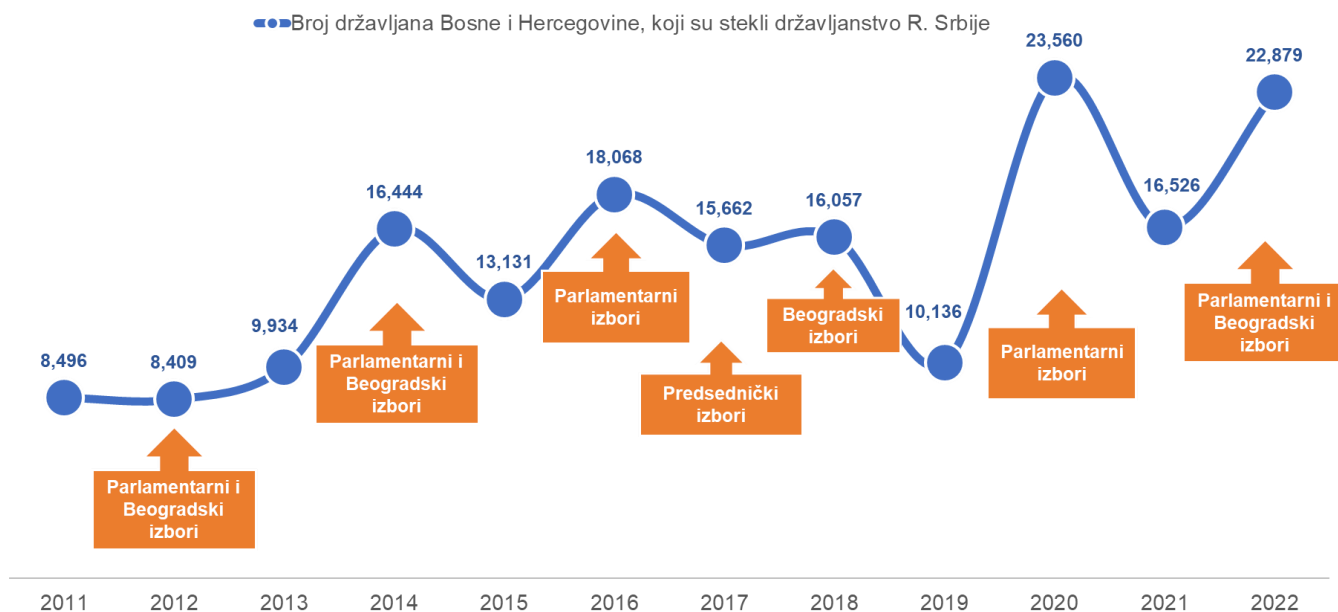
Kao i u slučaju adrese Kraljevića Marka 9, i ovde su identifikovani birači koji su bili prijavljeni u Beogradu za glasanje na lokalnim izborima, a u Bosni i Hercegovini za glasanje na parlamentarnim izborima koji su se održavali istog dana. Na adresi Danijelova 9 je identifikovano preko 40 takvih birača.

Sumnjiv porast dodele državljanstva Srbije za građane BiH

U prilog velikom broju državljana Bosne i Hercegovine za koje tvrdimo da su organizovano dovedeni u Beograd radi glasanja na lokalnim izborima u decembru 2023. godine, govore i zvanični podaci o broju državljana Bosne i Hercegovine, koji su u periodu od 2011. do 2022. godine stekli državljanstvo Republike Srbije.²⁴¹ **Iz podataka prikazanih na grafikonu 14 savim jasno se vidi ne samo trend uvećanja broja građana Bosne i Hercegovine koji su dobili državljanstvo u poslednjih deset godina, već i činjenica da trend nije pravolinijski.** Broj građana Bosne i Hercegovine koji su dobili državljanstvo Republike Srbije **uvećavao se u godinama kada su u Srbiji bili raspisivani parlamentarni ili beogradski izbori**, dok je njihov broj opadao u godinama kada tih izbora u Srbiji nije bilo.

²⁴¹ Reč je o podacima koje kroz Migracioni profil Republike Srbije objavljuje Komesarijat za izbeglice i migracije, navodeći pritom Ministarstvo unutrašnjih poslova kao izvor.

Grafikon 14: Broj državljana Bosne i Hercegovine koji su u periodu od 2011. do 2022. godine stekli državljanstvo Republike Srbije

9.3.2. Analiza raspodele glasova po izlaznosti

Otkrivanje tragova izbornih prevara upoređivanjem raspodele glasova i izlaznosti je pristup koji je široko korišćen za slučajeve predsedničkih izbora i izbora za Dumu u Rusiji tokom poslednjih 20 godina²⁴². Takve analize su se fokusirale na zadatak otkrivanja mehanizama poput punjenja glasačkih kutija.

U slučaju izbora u Beogradu, ovakva analiza bi mogla da ukaže na niz izbornih manipulacija, uključujući i organizovane migracije birača za koje je Crta prikupila dokaze i pre izbora. Efekti izbornih manipulacija poput punjenja kutija, cirkularnog glasanja, dovođenja birača da glasaju protiv svoje volje, kao i organizovane migracije birača mogu biti registrovani u rezultatima glasanja na biračkim mestima.

Za potrebe ove analize, raspodela glasova stranaka se grafički prikazuje putem histrograma²⁴³. Distribucija glasova može biti normalna (u obliku "zvona") i iskrivljena. Budući da su izbori proces kroz koji građani slobodno izražavaju svoje izborne preferencije, što podseća na nasumično generisane vrednosti, histogram izbornih rezultata trebalo bi da ima oblik normalne distribucije, što je empirijski i potvrđeno, posmatranjem rezultata velikog broja izbornih ciklusa u Evropi i šire.²⁴⁴ Iskrivljena distribucija bi s druge strane predstavljala veštačku promenu volje birača. Tačnije, mehanizmi izbornih manipulacija proizvode različite karakteristike raspodele glasova i izlaznosti od onih koje se uočavaju tokom poštenih izbora. **U slučaju izbornih manipulacija, procenat glasova stranke koja je manipulirala glasovima na izborima bi odskakao od pretpostavljene normalne raspodele glasova prema izlaznosti.**

²⁴² Statistical detection of systematic election irregularities - Peter Klimek, Yuri Yegorov, Rudolf Hanel, and Stefan Thurner (<https://link.crta.rs/lk>)

²⁴³ Histogram je vrsta grafikona koji se koristi za prikazivanje distribucije frekvencija. On prikazuje koliko puta se određene vrednosti pojavljuju unutar skupa podataka. Podaci su podeljeni u različite intervalne grupe (poznate kao 'binovi' ili 'korpe'), a visina svake kolone u histogramu predstavlja broj pojavljivanja podataka unutar odgovarajućeg intervala. Histogrami se često koriste u statistici za vizualizaciju i analizu raspodele podataka, naročito kada je reč o kontinuiranim numeričkim podacima.

²⁴⁴ Statistical detection of systematic election irregularities - Peter Klimek, Yuri Yegorov, Rudolf Hanel, and Stefan Thurner (<https://link.crta.rs/lk>)

Crta je istraživala navode o organizovanom premeštanju birača u birački spisak Beograda kao i druge vrste maipulacija kao što su cirkularno glasanje i punjenje glasačkih kutija, koji se moraju odraziti na ishod izbora, naginjanjem rezultata izbora u korist počinitelja takvih prekršaja. S obzirom na to da takvi prekršaji zahtevaju značajan nivo organizacije i angažovanja brojnih državnih institucija, Crta veruje da se takvi prekršaji mogu odraziti samo u glasovima SNS-a.

Koristeći zvanične podatke o konačnim rezultatima glasanja na beogradskim izborima, rezultati lokalnih izbora su podeljeni u 100 intervala na osnovu izlaznosti (od intervala izlaznosti 0-1% do intervala izlaznosti 99-100%). Ovi intervali su korišćeni za proveru da li raspodela glasova Srpske napredne stranke na decembarskim izborima prati normalnu (Gausovu) raspodelu. Sve uočene devijacije između raspodele glasova SNS-a u odnosu na normalnu raspodelu ukazuju na određenu vrstu izborne manipulacije.

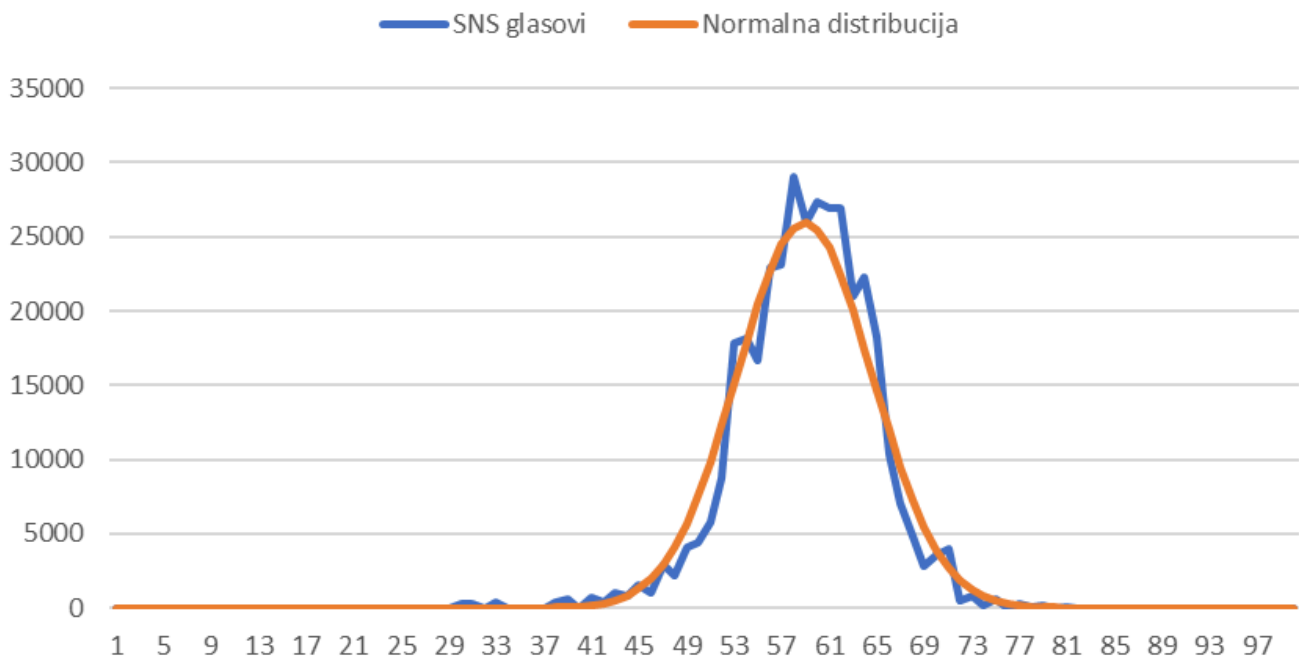
Upoređujući stvarnu distribuciju glasova Srpske napredne stranke sa normalnom distribucijom (Grafikon 15), **Crta je identifikovala minimum od 30.000 dodatnih glasova u korist SNS, što korespondira sa nalazima demografske analize razlika između biračkih spiskova od referenduma 2022. do lokalnih izbora 2023.** Ova procena je minimalna jer je utvrđena pomoću normalne distribucije koja je formirana na osnovu srednjih vrednosti već kompromitovanih zvaničnih rezultata izbora.

Stoga, govorimo samo o minimalnom broju dodatnih glasova, a ne o ukupnoj veličini i obimu izbornih manipulacija, koje su na lokalnim izborima u Beogradu u velikoj meri bile rezultat organizovane migracije birača (interne – iz drugih opština u Srbiji ili eksterne – Bosna i Hercegovina, Crna Gora ili neka druga država). Važno je, takođe, napomenuti da **poređenje raspodele glasova izborne liste Srbija protiv nasilja i normalne distribucije ne pokazuje ovakav nivo odstupanja što predstavlja još jedan indikator da se radi o izbornim manipulacijama u korist vladajuće partije**²⁴⁵.

Kada se identifikovanih 30.000 glasova oduzme, udeo glasova za SNS pada na 36,9%, dok bi lista SPN na lokalnim izborima imala 35,7%. Ovaj broj glasova nema značajan uticaj na udeo glasova drugih izbornih lista.

²⁴⁵ Ista analiza je sprovedena i na konačnim rezultatima glasanja sa lokalnih beogradskih izbora 2022. godine. Nivo primećenih odstupanja u distribuciji glasova SNSa je bio duplo manji, što ukazuje da su izborne manipulacije postojale i na prethodnim lokalnim izborima u Beogradu, ali u manjoj meri, te su prošle neprimećeno.

Grafikon 15. Odnos raspodele glasova SNS u odnosu na normalnu distribuciju

9.3.3. Analiza obrazaca glasanja prema mestu stanovanja

Dok analiza raspodele glasova prema izlaznosti pruža minimalnu procenu opsega izborne manipulacije na lokalnim izborima, ona nije dovoljno precizna da identifikuje konkretna biračka mesta gde je došlo do izbornih manipulacija na lokalnim izborima u Beogradu. U tu svrhu, Crta je sproveda **analizu obrazaca glasanja prema mestu stanovanja**.

Analiza se zasniva na pretpostavci koherentnih geografskih obrazaca glasanja - shvatanju da ljudi koji žive u istoj oblasti ili u okviru geografske celine sa sličnim socio-demografskim karakteristikama, imaju i slične političke stavove i preferencije.

Mikro-geografija svakodnevnog života (rad, stanovanje, škola, slobodno vreme i sl.) delom definiše lokalizovane okvire u kojima se ostvaruju obrasci društvene interakcije i formiranje društvenih grupa²⁴⁶ - lokalni socioekonomski, kulturni, istorijski i demografski faktori mogu značajno uticati na političke preferencije stanovnika. Ljudi u geografski definisanim zajednicama često razvijaju snažan osećaj pripadnosti i grupnog identiteta, koji može oblikovati njihove političke stavove. Ovo može dovesti do sličnih političkih stavova unutar te zajednice.

Razumevanje ovih obrazaca je posebno važno za političke kampanje, jer političkim akterima omogućava da ciljano pristupe određenim geografskim oblastima i prilagode svoje poruke specifičnim grupama birača. Političke partije koriste upravo ovu činjenicu kako bi dosegali do svojih pristalica tokom kampanje putem poštanskih pošiljki, telefonskih poziva ili obilaska od vrata do vrata. Političke partije identifikuju i biraju susedstva sa velikim brojem svojih pristalica kao svoje primarne terene za mobilizaciju, umesto da pokrivaju širu teritoriju²⁴⁷ i time pojačavaju efekat koherentnih geografskih obrazaca glasanja.

²⁴⁶ Mapping politics: how context counts in electoral geography - John Agnew (<https://link.crta.rs/ll>)

²⁴⁷ Estimating Neighborhood Effects on Turnout from Geocoded Voter Registration Records – Michael Barber, Kosuke Imai (<https://link.crta.rs/lm>)

Ovakve pravilnosti su izuzetno korisne za analizu i razumevanje dinamike glasanja i političkih promena na lokalnom nivou.

Vođeni pretpostavkom koherentnih obrazaca glasanja prema mestu stanovanja, analizirani su rezultati lokalnih izbora u Beogradu po biračkim mestima. Najniži nivo geografske podele na kojem je analiza bila moguća, s obzirom na dostupne podatke, predstavljaju **mesne zajednice**. Stoga su sva biračka mesta u Beogradu podeljena prema mesnim zajednicama na čijoj teritoriji se nalaze. Iako je jasno da će se obrasci glasanja svakako razlikovati od mesne zajednice do mesne zajednice, na nivou pojedinačnih mesnih zajednica ne bi trebalo da bude velikih odstupanja u glasačkim obrascima među biračkim mestima koja pripadaju istoj mesnoj zajednici.

Otežavajuće okolnosti za analizu:

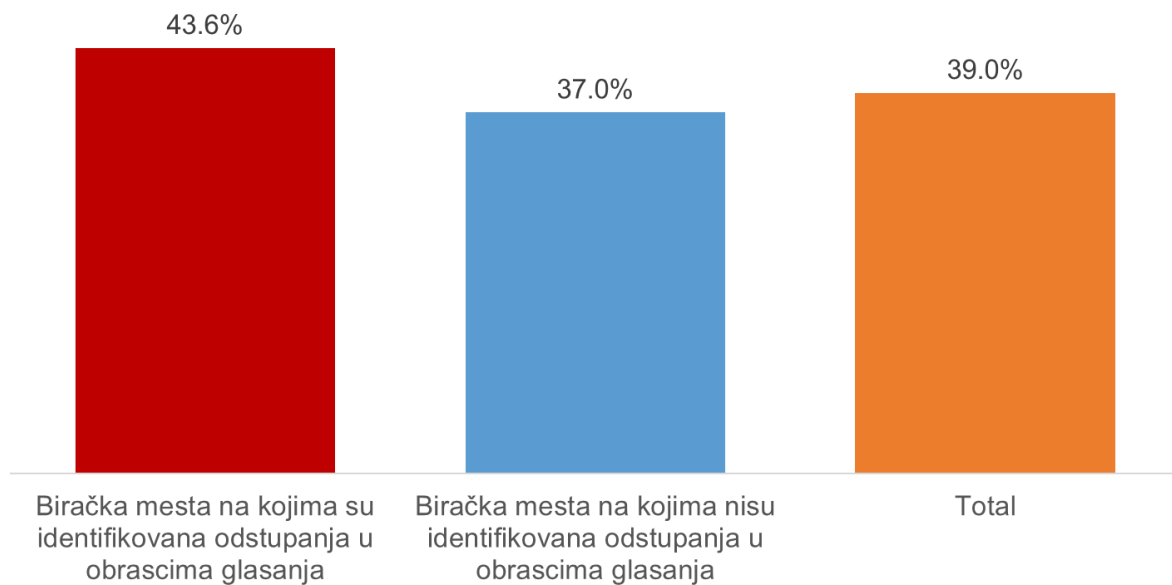
1. **Teritorije biračkih mesta i teritorije mesnih zajednica se ne poklapaju uvek** – ova činjenica ne predstavlja značajan problem, jer se ovim pristupom porede rezultati ostvareni na pojedinačnim biračkim mestima sa prosekom za biračka mesta koja bi mogla da se smatraju istim komšilukom, a mesne zajednice predstavljaju samo najbolju dostupnu teritorijalnu podelu Beograda na kojoj je analiza bila moguća.
2. **Pojedine beogradske opštine**, poput Vračara, Starog Grada i Zemuna **nisu izdvojene po mesnim zajednicama**, tako da je u slučaju ovih opština teritorija podeljena na po šest približno ujednačenih delova, koji su zatim tretirani kao teritorija mesnih zajednica.
3. U Beogradu, **85 biračkih mesta (pre svega u ruralnim predelima) pokrivaju teritoriju celog naselja, koje je ujedno i teritorija mesne zajednice**. U tim slučajevima nije bilo moguće poređenje rezultata na pojedinačnom biračkom mestu sa prosekom za mesnu zajednicu, već su na mapi tražena sva biračka mesta koja teritorijalno okružuju dato biračko mesto. Rezultati su zatim poređeni sa prosekom za sva okolna biračka mesta.

Proverom zvaničnih podataka o izbornim rezultatima Gradske izborne komisije Beograda na nivou biračkih mesta, Crta je identifikovala ona biračka mesta koja predstavljaju izuzetke u obrascima glasanja u odnosu na homogenost primetnu na nivou cele mesne zajednice. Na ovaj način **identifikovano je 369 biračkih mesta na kojima je potencijalno došlo do izbornih manipulacija, što čini gotovo trećinu (31,3%) svih biračkih mesta u Beogradu**. Tačnije, na ovim biračkim mestima je upisano 495.001 birača, što predstavlja 30,7% od ukupnog broja birača koji su imali pravo glasa na lokalnim izborima u Beogradu.

Biračka mesta u Beogradu su zatim podeljena u dve kategorije: 1. Biračka mesta koja predstavljaju izuzetak u obrascima glasanja, i 2. Biračka mesta gde nije primetna razlika u obrascima glasanja u odnosu na prosek za mesnu zajednicu. Zatim je na osnovu ovih kategorija izračunat udeo glasova SNS na beogradskim izborima (Grafikon 16).

Ovo što se primećuje jeste da **udeo glasova SNS-a na biračkim mestima gde se ne registruju pomenuta odstupanja u obrascima glasanja iznosi 37%, dok je na biračkim mestima gde su takva odstupanja primetna znatno viši (43,6%)**. Zaključak koji se iz ovoga nameće jeste da je razlika između 37% i 39% (zvanično osvojen procenat glasova SNS-a na beogradskim izborima), nastala zahvaljujući manipulacijama na biračkim mestima na kojima je Crta identifikovala značajna odstupanja u obrascima glasanja.

Grafikon 16. Poređenje rezultata SNS-a po biračkim mestima gde je registrovana/nije registrovana razlika u odnosu na prosek za mesnu zajednicu

Najveći broj biračkih mesta (BM) gde su registrovana odstupanja u rezultatima nalazi se u Zemunu (44 BM) i Novom Beogradu (44 BM), a zatim Paliluli (37 BM), Čukarici (30 BM), Voždovcu (29). Udeo biračkih mesta gde je potencijalno došlo do izbornih manipulacija je visok kako u centralnim, tako i u obodnim opštinama poput Lazarevca (36%) i Mladenovca (32%).

Tabela 14. Broj biračkih mesta (BM) po opštinama u kojima je registrivana potencijalna izborna manipulacija

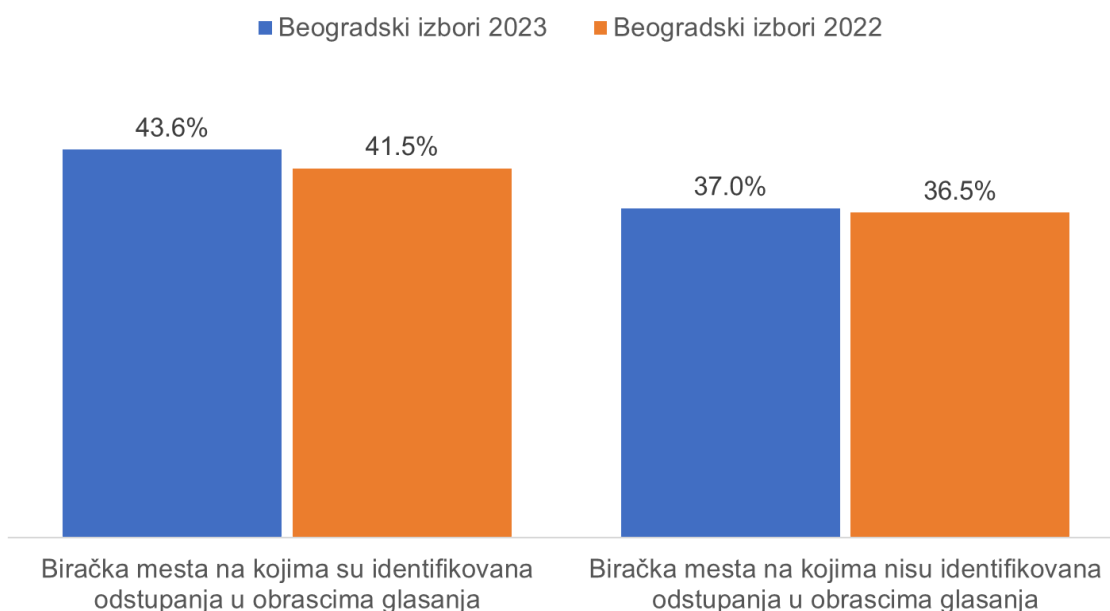
Opština	Broj BM na kojima su identifikovana odstupanja u obrascima glasanja	Udeo u odnosu na ukupan broj BM u opštini
Zemun	44	38.26%
Novi Beograd	44	30.99%
Palilula	37	35.58%
Čukarica	30	28.04%
Voždovac	29	31.87%
Zvezdara	28	31.46%
Rakovica	25	34.72%
Lazarevac	23	35.94%
Vračar	21	33.33%
Mladenovac	19	32.20%
Stari Grad	17	30.36%
Obrenovac	14	25.45%
Grocka	10	25.00%
Savski venac	8	22.86%
Surčin	7	25.93%
Sopot	7	21.21%
Barajevo	6	21.43%

Poređenje sa prethodnim izborima

Kako je uvidom u biračke spiskove za beogradske i parlamentarne izbore 2022. i 2023. godine, kao i u birački spisak za referendum 2022. godine, utvrđeno da je jedan broj birača koji je bio prijavljen na "sumnjivim adresama" po Beogradu bio prisutan i tokom prethodnih izbora, Crta je sprovedla dodatnu analizu konačnih rezultata glasanja na beogradskim izborima 2022. godine.

Na biračkim mestima gde nisu primećena odstupanja od proseka za mesnu zajednicu, rezultati SNS-a na lokalnim izborima iz aprila 2022. godine su bili gotovo identični rezultatima ostvarenim na izborima iz decembra 2023. Nasuprot tome, na biračkim mestima gde su identifikovana odstupanja u obrascima glasanja, rezultati SNS-a su i na prethodnim lokalnim izborima u Beogradu bili bolji. Ipak, primećene razlike na prethodnim beogradskim izborima su znatno manjeg intenziteta u odnosu na razlike koje se registruju na izborima iz decembra 2023. Stoga se postavlja pitanje da li su slične izborne manipulacije, ali u manjem obimu, postojale i tokom prethodnih izbora.

Grafikon 17. Poređenje rezultata SNS-a po BM gde je registrovana/nije registrovana razlika u odnosu na MZ

Važno je napomenuti da **analiza raspodele glasova prema izlaznosti i analiza obrazaca glasanja prema mestu stanovanja ukazuju na gotovo identičan rezultat SNS-a na beogradskim izborima (36,95%, odnosno 37% - razlika od svega 0,05%), kada se isključe biračka mesta za koja se smatra da su bila meta izbornih manipulacija.** Isti rezultat dobijen dvema nezavisnim analizama snažno ukazuje na validnost sprovedenih analiza.

9.3.4. Glasanje van biračkog mesta

Posmatračka misija Crte je izvršila proveru svih zapisnika o radu biračkih odbora na gradskim izborima u Beogradu. **Proverom je utvrđeno da je ukupno 13.608 birača na teritoriji Beograda glasalo van biračkog mesta ili 1,64% od izašlih birača.** U prigradskim opštinama je na ovaj način glasalo 3.905 birača ili 2,64%, dok je u centralnim gradskim opštinama taj broj 9.703 birača ili 1,27%. **U ovom**

izbornom ciklusu glasalo je van biračkog mesta čak dve hiljade birača više u odnosu na gradske izbore održane u aprilu 2022. godine, koji su podsećamo održani za vreme trajanja pandemije COVID-19. Važan je i podatak da je na 32 biračka mesta zabeležen nesklad između broja glasalih van biračkog mesta i broja pribavljenih potvrda o glasanju van biračkog mesta, što predstavlja veliki propust i indikaciju manipulacije ili nesavesnog rada.

Sumnje u integritet tročlanih komisija koje se formiraju iz redova članova biračkih odbora radi obilaska birača prijavljenih za glasanje van biračkih mesta su prisutne već neko vreme u izbornim ciklusima, posebno na biračkim mestima gde je sastav biračkih odbora takav da ne može da obezbedi ravnotežu političkih interesa u pomenutim komisijama.

Procenat iznad 2,5% glasalih van biračkog mesta se najčešće uzima kao indikator o tome da se ovaj mehanizam u nekoj meri koristi radi manipulacije glasovima birača. **Na lokalnim izborima u Beogradu 2023. godine je na čak 196 biračkih mesta (17%) više od 2,5% izašlih birača glasalo van njega.**

Tabela 15. Broj biračkih mesta na kojima je više od 2,5% birača glasalo van njega

	Broj BM sa % glasalih van BM iznad 2,5%	% BM na opštini sa više od 2,5% glasalih van biračkog mesta
Mladenovac	40	67.80%
Sopot	17	51.52%
Surčin	11	40.74%
Zemun	27	23.48%
Lazarevac	25	39.06%
Barajevo	9	32.14%
Obrenovac	17	30.36%
Voždovac	17	18.68%

Na ovim izborima najveći broj biračkih mesta na kojima je više od 2,5 odsto izašlih birača glasalo van biračkog mesta zabeležen je u gradskoj opštini Mladenovac. U toj gradskoj opštini ima čak 40 biračkih mesta, od ukupno 59 (68%), na kojima je procenat birača koji je svoje biračko pravo iskoristilo glasanjem van biračkog mesta iznad 2,5%. Ilustrativni primeri su biračkih mesta na kojima je ova pojava bila posebno rasprostranjena su Zemun 26 (28%), Mladenovac 54 (20%) i Sopot 24 (13%)

Da nije reč o pojavi koja je svojstvena samo beogradskim izborima svedoči i istraživanje profesorke u penziji Marijane Pajvančić, koje je sprovedeno nezavisno od Crtinog istraživanja. Naime, ona je uvidom u zapisnike o radu biračkih odbora **na teritoriji AP Vojvodine utvrdila veliki broj birača koji su glasali van biračkog mesta. Reč je o 27.845 birača.**

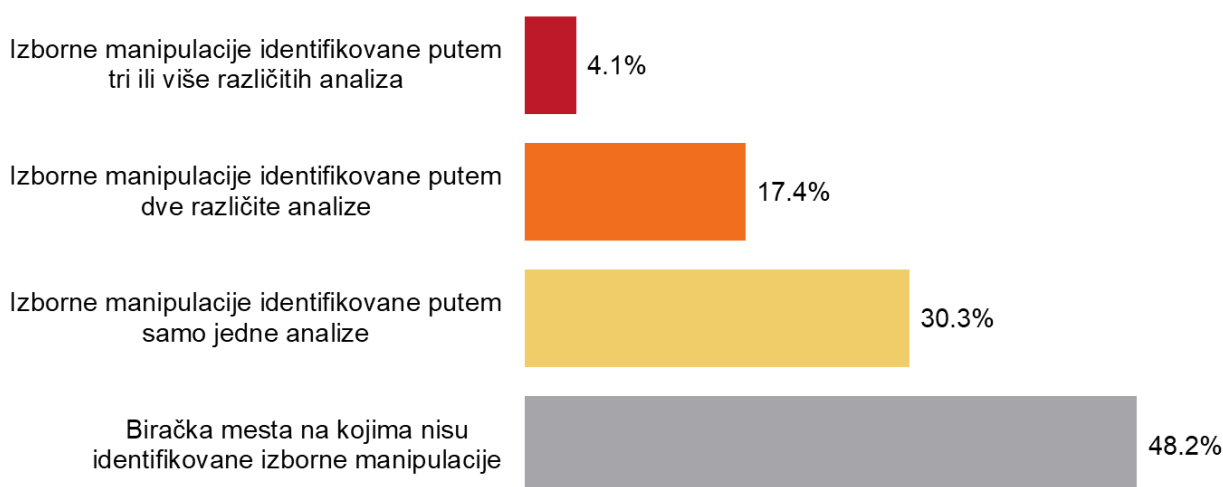
Dobar primer tih tvrdnji jeste i podatak da je čak u četiri opštine procenat glasalih van biračkog mesta iznad šest odsto. Reč je o opštinama: Sečanj (6,44%), Kula (6,52%), Mali Idoš (6,56%) i Opovo (7,08%). U čak 11 opština taj broj je između četiri i šest odsto, dok je između tri i četiri odsto u 15 opština. Ilustrativna su biračka mesto broj 9 u Novoj Crnji na kom je čak 17,66 odsto birača glasalo van biračkog mesta. Takođe procenat je visok i na biračkom mestu 48 u Kikindi (16,32%). Treba napomenuti da postoji i veliki broj biračkih mesta na kojima je ova cifra išla preko devet odsto, što je trostruki iznos cenzusa na izborima.

9.3.5. Ukrštanje analiza

Radi dodatne potvrde nalaza do kojih je došla, **Crta je ukrstila rezultate svih sprovedenih analiza, sa izveštajima svojih posmatrača na izborni dan**, kao i podacima o izbornim manipulacijama dobijenih od insajdera i građana tokom izborne kampanje i podacima o sumnjivim adresama, odnosno adresama u Beogradu na kojima se nalazi sumljiv broj birača (npr. s obzirom na kvadraturu stambenog prostora na datim adresama ili s obzirom na činjenicu da na datim adresama nema useljivih stambenih objekata).

Upoređivanje dostupnih podataka ukazuje na veliki broj biračkih mesta u Beogradu gde je na osnovu različitih analiza i/ili svedočenja potvrđeno da je došlo do krivljenja izborne volje građana izbornim manipulacijama.

Grafikon 18. Ukrštanje različitih vidova analiza izbornih manipulacija na biračkim mestima

Crta je barem jednom od analiza koje su bile sprovedene u Beogradu identifikovala potencijalne izborne manipulacije na polovini biračkih mesta (51,8% - 611 biračkih mesta), dok su na petini biračkih mesta (21,4% - 253 biračkih mesta) manipulacije identifikovane sa barem dve analize. Na četiri odsto biračkih mesta u Beogradu (48 biračkih mesta) su manipulacije identifikovane sa barem tri različite analize.

Crta zaključak je da su na osnovu ukrštanja različitih sprovedenih analiza, izbori u Beogradu ozbiljno pogođeni izbornim manipulacijama u najmanje 21 odsto biračkih mesta.

9.4. Eksterna validacija

Nekoliko političkih aktera koji su učestvovali u izbornom procesu u Srbiji eksplicitno su ili potvrdili ili opravdali praksu migracije birača, pružajući spoljašnju validaciju ovim tvrdnjama i opservacijama. Političari trenutno ili ranije povezani sa vladajućom strankom u Srbiji izrazili su sumnju ili optužili druge stranke za migriranje birača između opština u Srbiji. Takođe, nekoliko zvaničnika iz Bosne i Hercegovine javno je najavilo glasanje u Srbiji na dan izbora. Ovu praksu kritikovale su opozicione stranke u Srbiji, što je navelo najviše srpske državne zvaničnike i zvaničnike Srpske napredne stranke da opravdaju migraciju birača na dan izbora. Konačno, međunarodni posmatrači, primarno OEBS/ODIHR, zabeležili su ovu praksu i istakli da dugogodišnje preporuke za sprovođenje potpune revizije biračkog spiska nisu sprovedene.

9.4.1. Međuopštinska migracija birača

Pre i posle izbora, nekoliko političara trenutno ili ranije povezanih sa vladajućom strankom u Srbiji anticipiralo je organizovanu migraciju birača ili optužilo druge stranke za to. Milan Stamatović, predsednik opštine Čajetina i lider stranke "Zdrava Srbija", koja je u koaliciji sa Srpskom naprednom strankom, objasnio je 24. oktobra:

„SNS, s obzirom na svoj položaj, može premestiti značajan deo birača u Čajetinu i tako pobediti. Sasvim je legitimno da danas neki ljudi koje imate, možda sigurni birači iz Užica ili negde drugde, mogu biti premešteni u Čajetinu, i čak sa solidnom podrškom vaših građana, možete izgubiti sa nekim ljudima koji su došli odnekud.”²⁴⁸

Zorana Mihajlović, bivša ministarka i potpredsednica Srpske napredne stranke, upozorila je 8. novembra:

„Desetine hiljada ljudi prebacuju svoje prebivalište na fiktivne adrese u Beogradu.”²⁴⁹

Dragan Stevanović, potpredsednik Izvršnog odbora Srpske napredne stranke i koordinator za tri južna okruga Jablanica, Pčinja i Toplica, optužio je vladajuću Socijalističku partiju Srbije u opštini Surdulica za migraciju birača, objašnjavajući loše rezultate svoje stranke u ovoj opštini 18. decembra:

„Podsećam vas da su stotine ljudi dovezeni u Surdulicu, upisani u birački spisak da bi poboljšali rezultate SPS-a (Socijalistička partija Srbije)... Ono što se danas dešavalo na dan izbora u Surdulici ličilo je na sve osim na izborni proces...”²⁵⁰

9.4.2. Zvaničnici BiH koji glasaju u Srbiji

Nekoliko zvaničnika i političara iz Bosne i Hercegovine glasalo je u gradovima u Srbiji i delilo slike na društvenim mrežama. Nenad Nešić, ministar bezbednosti Bosne i Hercegovine, Milovan Bjelica, gradonačelnik opštine Sokolac u Bosni i Hercegovini i Jelena Trivić, predsednica Narodnog fronta, političke stranke u Bosni i Hercegovini, podelili su fotografije glasanja na izborima u Novom Sadu, i opštinama Vračar i Zemun u Beogradu. Svo troje zvaničnika i političara iz Bosne i Hercegovine citirali su slogane "Srbija ne sme da stane" u svojim porukama, što je naziv liste vladajuće stranke na izborima.²⁵¹

9.4.3. Opravdanja srpskih zvaničnika

Nakon dana izbora, najviši državni zvaničnici i članovi Srpske napredne stranke preusmerili su pažnju na glasanje građana iz Bosne i Hercegovine u Srbiji i otpočeli sa opravdavanjem ove prakse. To su uradili Aleksandar Vučić, predsednik Srbije (17, 18, 20. decembar), premijerka Ana Brnabić (17, 19. decembar), ministar odbrane i predsednik Srpske napredne stranke Miloš Vučević (19. decembar), predsednik Skupštine Vladimir Orlić (20, 21. decembar), potpredsednik Glavnog odbora Srpske napredne stranke i poslanik Milenko Jovanov (17. decembar) i gradonačelnik Beograda i potpredsednik Glavnog odbora Srpske napredne stranke Aleksandar Šapić (21. decembar).

²⁴⁸ Stamatović o ulasku u Pokret za državu: Svestan sam da prebacivanjem sigurnih glasova mogu da izgubim u Čajetini, <https://link.crta.rs/lx>

²⁴⁹ Zorana Mihajlović najavila da Uvek za Srbiju neće učestvovati na izborima 17. decembra: Spremamo se za glasanje na proleće, <https://link.crta.rs/ly>

²⁵⁰ SNS Surdulica zvanični profil, Instagram, <https://link.crta.rs/lz>

²⁵¹ Nenad Nešić, zvanični profil na društvenim mrežama X (<https://link.crta.rs/m0>) i Facebook (<https://link.crta.rs/m1>)

Najviši zvaničnici eksplicitno su opravdali praksu birača koji putuju u Srbiju da glasaju i organizacioni element migracije birača:

„Pa, nije krivično delo voziti nekoga ili ne. Danas smo imali, ne znam koliko automobila na raspolaganju za svakoga ko je trebao, bilo koja majka, baka, tetka... Pomogli smo svima da dođu do izbora. To je posao političke stranke koja učestvuje na izborima.” (Aleksandar Vučić, 17. decembar)²⁵²

„Šta je ovde neregularno/nelegalno - naši građani, registrovani u biračkom spisku (bez odstupanja od prethodnih izbora), dolaze organizovano i glasaju na mestima gde opozicija ima 80% kontrolora + 5.600 međunarodnih posmatrača.” (Ana Brnabić, 17. decembar)²⁵³

„Imaju pravo da glasaju, govorim o građanima Kosova i Metohije bez sumnje, i oni koji imaju dvojno državljanstvo iz Republike Srpske imaju pravo da glasaju, i to dozvoljava zakon koji su doneli oni koji sada kritikuju.” (Miloš Vučević, 19. decembar)²⁵⁴

„Srbi iz Republike Srpske i sa Kosova i Metohije, koji su došli da glasaju u SVOJOJ ZEMLJI U SKLADU SA ZAKONOM.” (Milenko Jovanov, 17. decembar)²⁵⁵

9.4.4. Reakcije međunarodnih posmatrača

Međunarodni posmatrači izbora, primarno OEBS/ODIHR, zabeležili su organizovanu migraciju birača i u proceni kampanje i na dan izbora. U periodu pre izbora, misija ODIHR-a je primetila „tvrdnje da brojni preminuli, uključujući i one koji žive u inostranstvu, ostaju u spisku, zajedno sa tvrdnjama o migraciji birača u vezi sa lokalnim izborima, što umanjuje poverenje u njegovu tačnost.” Nakon dana izbora, ODIHR je zabeležio „česte tvrdnje o organizovanju i autobusima birača za podršku vladajućoj stranci na lokalnim izborima”. U isto vreme, ODIHR posmatrači zabeležili su „slučajeve ozbiljnih neregularnosti, uključujući kupovinu glasova i punjenje biračkih kutija”. Takođe su napomenuli da dugogodišnja preporuka ODIHR-a i Venecijanske komisije za sprovođenje potpune revizije biračkog spiska nije implementirana.

²⁵²Izjava Aleksandra Vučića na izbornu noć, 17. decembar 2023, <https://link.crta.rs/m2>

²⁵³Ana Brnabić, zvanični profil na društvenim mrežama X i Facebook, <https://link.crta.rs/m3>

²⁵⁴Vučević se izvinio građanima Republike Srpske zbog uvreda autošovinista: Uvek ste dobrodošli!, <https://link.crta.rs/m4>

²⁵⁵Milenko Jovanov, zvanični profil na društvenoj mreži X, <https://link.crta.rs/m5>

10. IZBORNA ADMINISTRACIJA NAKON IZBORNOG DANA

Posmatračka misija Crte ocenjuje da je izborna administracija nakon izbornog dana postupala u skladu sa zakonom u gotovo svim slučajevima. Dva slučaja odstupanja od zakona zabeležena su na beogradskim izborima - od čega je jedan, koji se tiče antitadiranja objavljivanja Službenog lista Beograda sa konačnim rezultatima glasanja, **ugrozio pravnu sigurnost i pravo na pravni lek u postupcima zaštite izbornog prava**. Drugi problematičan slučaj odnosi se na postupanje Gradske izborne komisije, reč je o **propuštanju roka za dodelu mandata**, čime je prekršen član 63 Zakona o lokalnim izborima.

Nepoverenje građana u integritet izbornih rezultata u Beogradu i zahtev opozicije da se izbori na svim nivoima ponove, kulminirali su protestima ispred zgrade u kojoj zaseda Republička izborna komisija. **Izbegavanje RIK-a da se odredi prema ovim pitanjima otvorilo je prostor za dodatno produbljivanje nepoverenja dela javnosti u izbore i rad izborne administracije**. Imajući u vidu da je narušenost integriteta biračkog spiska bio glavni povod za zabrinutost građana u integritet izbornih rezultata, **obaveza Republičke izborne komisije je bila da zaseda i izjasni se o ovom značajnom pitanju, jer je njena osnovna dužnost da se stara o zakonitosti izbornog postupka, iako vođenje i ažuriranje biračkog spiska nisu u njenoj nadležnosti**.

Ukupno je uloženo 357 zahteva lokalnim izbornim komisijama za poništavanje glasanja na biračkom mestu, dok je RIK odlučivao o 143 prigovora nakon izbornog dana. GIK je odlučivao o osam prigovora nakon izbornog dana.

Izbori za narodne poslanike ponovljeni su na 43 biračka mesta i to u dva termina, 30. decembra i 2. januara. Izbori za odbornike Skupštine Grada Beograda ponovljeni su 30. decembra 2023. godine na tri biračka mesta.

10.1. Republička izborna komisija (RIK)

Nakon izbornog dana Republička izborna komisija je postupala u skladu sa svojim zakonskim ovlašćenjima i u skladu sa propisanim rokovima. Izbori su ponovljeni na ukupno 43 biračka mesta. Rad RIK-a nakon izbornog dana obeležilo je odlučivanje po prigovorima i usvajanje ukupnog izveštaja o rezultatima izbora, a u tom periodu je održano 15 sednica.

10.1.2. Zaštita izbornog prava nakon izbornog dana

Republička izborna komisija je nakon izbornog dana održala 15 sednica. Nakon usvajanja ukupnog izveštaja o rezultatima izbora prošireni sastav RIK je u skladu sa zakonom prestao da postoji. Ukupan izveštaj o rezultatima izbora je usvojen 12. januara na 51. sednici. Nakon toga RIK je zasedao u stalnom sastavu i na 51. sednici doneo odluku o dodeli mandata narodnim poslanicima.

Lokalne izborne komisije su nakon izbornog dana odlučivale o 357 zahteva za poništavanje glasanja na biračkom mestu. Najveći broj zahteva je odbijen, njih 184, dok je 167 odbačeno. Pet zahteva za poništavanje glasanja na biračkom mestu je usvojeno, od toga dva u Kuli, koje je podnela koalicija Srbija protiv nasilja, dva u Nišu i jedan u Subotici, koje je podnela koalicija Nacionalno okupljanje.

Nakon izbornog dana RIK je odlučivao o 142 prigovora. Najveći broj prigovora je odbio, ukupno 90, a 35 je odbacio. S druge strane, u tri slučaja se oglasio nenadležnim, a u devet je usvojio prigovore. **Čak 101 prigovor je podnet Republičkoj izbornoj komisiji protiv rešenja lokalnih izbornih komisija kojima**

su odbačeni ili odbijeni zahtevi za poništavanje glasanja na biračkom mestu, dok je njih devet usvojeno. Ukupno 16 prigovora je podneto zbog nepravilnosti tokom sprovođenja glasanja i svi su odbačeni. Takođe, devet prigovora je podneto zbog nedonošenja odluke, odnosno nepreduzimanja radnje.

Ukupno 125 prigovora je odbijeno ili odbačeno od strane RIK-a. Podnosioci su u 45 slučajeva podneli žalbu Upravnom sudu. Nijedna žalba nije usvojena, 26 je odbijeno, dok je 18 odbačeno (u trenutku pisanja izveštaja za jednu žalbu na sajtu RIK-a ne postoji podatak o odluci Upravnog suda).

Najveći broj žalbi Upravnom sudu podnet je protiv rešenja RIK-a po prigovorima protiv rešenja Lokalnih izbornih komisija kojima su odbačeni ili odbijeni zahtevi za poništavanje glasanja na biračkom mestu, čak 28 od 46. S druge strane, 14 žalbi je podneto zbog odluka RIK-a da odbaci prigovore zbog nepravilnosti tokom sprovođenja glasanja.

Radi odlučivanja o prigovoru na ukupni izveštaj o rezultatima izbora koji je podnela Koalicija Srbija protiv nasilja zakazana je 52. sednica Republičke izborne komisije. **Podnosioci prigovora su istakli da RIK nije pravilno postupio, odnosno da nije sačekao istek rokova za podnošenje pravnog sredstva koji imaju suspenzivno dejstvo u izbornom postupku, pa tek onda usvojio ukupni izveštaj o rezultatima izbora. RIK nije usvojio taj prigovor.** Koalicija Srbija protiv nasilja je podnela žalbu Upravnom sudu koja je odbijena.

Sukob nadležnosti između Republičke i Gradske izborne komisije

Koalicija Srbija protiv nasilja je podnela prigovor Gradskoj izbornoj komisiji Grada Beograda kojim su zahtevali ponavljanje glasanja na svim biračkim mestima. Međutim, sadržina prigovora je, prema mišljenju GIK, ukazivala na to da je zahtev podnet u odnosu na izbore za narodne poslanike, te se GIK oglasio stvarno nenadležnim i prosledio prigovor Republičkoj izbornoj komisiji. **Neki delovi prigovora jesu sadržali podatke koji su se odnosili na izbore za narodne poslanike, ali je sam prigovor bio jasno naslovljen na GIK i podnosilac je bila izborna lista Koalicije Srbije protiv nasilja čiji su nosioci bili Dobrica Veselinović i Vladimir Obradović, što je jasno ukazivalo da se prigovor odnosi na gradske izbore.** Republička izborna komisija je odlučivala po ovom prigovoru i odbacila ga kao podnet od neovlašćenog lica, što dodatno govori u prilog napred navedenom zaključku. Koalicija Srbija protiv nasilja je pokrenula postupak rešavanja sukoba nadležnosti pred Ustavnim sudom. Članovi RIK-a su istakli da se izborni postupak ne može okončati dok Ustavni sud ne reši o sukobu nadležnosti. Predsednik Republičke izborne komisije je ukazao da u datoj situaciji nema sukoba nadležnosti, budući da je RIK prihvatio nadležnost i odbacio predmetni prigovor.

10.1.3. Ponavljanje izbora i dodela mandata na parlamentarnim izborima

Na republičkim izborima glasanje je ponovljeno 30. decembra na 35 biračkih mesta, dok je 2. januara ponovljeno na još osam biračkih mesta.

Koalicija Srbija protiv nasilja je 18. januara 2024. godine, u skladu sa zakonom, podnela zahtev Ustavnom sudu za osporavanje izbornog postupka u Beogradu, a isto je najavila i za republičke izbore što može učiniti u roku od 15 dana od dana objavljivanja ukupnog izveštaja o rezultatima izbora za narodne poslanike.

Republička izborna komisija je na 53. sednici održanoj 22. januara 2024. donela odluku o dodeli mandata narodnim poslanicima.

10.2. Gradska komisija Grada Beograda (GIK)

Gradska izborna komisija Grada Beograda (GIK) je nakon izbornog dana formalnopravno postupala u granicama svojih ovlašćenja, ali ne i u skladu sa svim propisanim rokovima i zakonskim odredbama. GIK je prekršio rok propisan članom 63 Zakona o lokalnim izborima i propustio da dodeli mandate u roku od sedam dana od dana objavljivanja ukupnog izveštaja o rezultatima izbora. **Dodatno, GIK se i pored ozbiljnih nepravilnosti tokom izbornog dana, koje su uočene od strane domaćih i stranih posmatrača kao i pojedinih članova izborne komisije, nije upuštao u analizu takvih slučajeva, niti je inicirao pokretanje postupaka pred nadležnim državnim organima u cilju sprečavanja određenih nezakonitih radnji. Ovo je posebno zabrinjavajuće imajući u vidu da su se ponavljale ozbiljne nepravilnosti sa elementima krivičnih dela tokom izbornog dana, kao što je bio slučaj i prilikom proglašenja izbornih lista kod kojih je uočeno falsifikovanje potpisa podrške birača određenim izbornim listama, što se ponavlja u svakom izbornom procesu.**

10.2.1. GIK nakon izbornog dana

Nakon izbornog dana održano je osam sednica GIK-a, pri čemu je u skladu sa zakonom **18. decembra doneta Odluka o utvrđivanju preliminarnih rezultata izbora za odbornike Skupštine grada Beograda**. Odluka je obuhvatila rezultate sa 92,46 odsto biračkih mesta na kojima su mogli da se utvrde rezultati glasanja, pri čemu su samo četiri izborne liste prešle cenzus, od proglašenih 14. **Na 89 biračkih mesta bilo je potrebno ispraviti lake, odnosno teške logičko - računске greške, te su zapisnici sa ovih biračkih mesta bili predmet obrade i odlučivanja GIK-a o njihovim ispravkama. Na tri biračka mesta nije bilo moguće utvrditi rezultate glasanja, nakon čega je doneta odluka da se glasanje na tim biračkim mestima ponovi, što je sprovedeno 30. decembra 2023. godine. Nakon ponovljenog glasanja GIK je 3. januara 2024. godine usvojio Ukupan izveštaj o rezultatima izbora za odbornike Skupštine grada Beograda.**

U ovom periodu odlučivalo se o ukupno **osam prigovora koji su svi odbačeni**. Jedan prigovor je odbačen iz razloga što se GIK oglasio nenadležnim za postupanje, pet prigovora su odbačeni kao neuredni i dva prigovora su odbačena jer su izjavljena od strane neovlašćenih lica. Povodom prvog prigovora kojim se GIK oglasio nenadležnim izjavljena je žalba Višem sudu u Beogradu koji je svojom odlukom potvrdio odluku GIK-a.

Diskusija članova GIK-a je uglavnom vođena u vezi sadržine biračkog spiska, tzv. pojave "fantomskih" birača, uočenom organizovanom dovođenju birača u Beograd iz drugih delova Srbije, kao i iz susednih država, i nedovoljno postupanje drugih državnih organa kojim bi se sačuvao i obezbedio integritet izbornog procesa.

10.2.2. Antidatiranje izbornog postupka u Beogradu

Antidatiranje objavljivanja ukupnog izveštaja o rezultatima izbora potencijalno ugrožava pravo na pravno sredstvo, pravo na delotvorni pravni lek, odnosno narušava pravnu sigurnost i kao rezultat može da ima onemogućavanje pravne zaštite pred Ustavnim sudom. Dodatno, antidatiranje je imalo negativan efekat i na zakonitost postupanja Gradske izborne komisije koja je nesumnjivo prekršila Zakon o lokalnim izborima.

Na osnovu člana 59 Zakona o lokalnim izborima Gradska izborna komisija grada Beograda (GIK) je na 29. sednici održanoj 3. januara 2024. godine usvojila ukupan izveštaj o rezultatima izbora za odbornike skupštine grada Beograda. GIK je objavio ukupan izveštaj o rezultatima izbora na veb prezentaciji i time ispunio svoju obavezu propisanu članom 60 stav 1 Zakona o lokalnim izborima, koji propisuje da je izborna komisija dužna da ukupan izveštaj o rezultatima lokalnih izbora i rezultate glasanja za svako biračko mesto objavi na veb prezentaciji.

Međutim, član 60 stav 2 Zakona o lokalnim izborima propisuje da se ukupan izveštaj o rezultatima izbora objavljuje i na način na koji se objavljuju propisi jedinice lokalne samouprave. U članu 2 Odluke o objavljivanju akata u "Službenom listu Grada Beograda" propisano je da se akti o rezultatima izbora za odbornike Skupštine grada objavljuju u tom listu. Dodatno, članom 30 Poslovnika o radu GIK propisano je da se odluke komisije objavljuju, između ostalog, i u "Službenom listu Grada Beograda". Konačno, i u samom ukupnom izveštaju o rezultatima izbora u tački 2 navedeno je da će se taj izveštaj objaviti u "Službenom listu Grada Beograda". Imajući u vidu navedene pravne izvore, ostaje nejasno zbog čega je ukupan izveštaj o rezultatima izbora objavljen tek 18. januara 2024. u broju 1 "Službenog lista" sa fiktivnim datumom 3. januarom 2024. godine.

Ukoliko se neobjavljivanje ukupnog izveštaja o rezultatima izbora do 18. januara i njegovo antidatiranje stave u kontekst pokretanja postupka odlučivanja o izbornom sporu koji je najavljivala Koalicija Srbija protiv nasilja, čini se da se dobija odgovor na pitanje zbog čega je ukupan izveštaj u "Službenom listu Grada Beograda" objavljen upravo tog datuma.

Koalicija Srbija protiv nasilja je najavljivala pokretanje postupka odlučivanja o izbornim sporovima pred Ustavnim sudom, u skladu sa članom 75 Zakona o Ustavnom sudu. Taj član propisuje da zahtev za odlučivanje o izbornom sporu može biti podnet kada zakonom nije određena nadležnost sudova, te da ga mogu podneti svaki birač, kandidat za predsednika Republike, odnosno poslanika ili odbornika, kao i podnosilac predloga kandidata. Dodatno, u istom članu propisano je da zahtev mora da sadrži razloge i dokaze zbog kojih se traži odlučivanje o izbornom sporu, kao i da se zahtev može podneti najkasnije u roku od 15 dana od okončanja izbornog postupka koji se osporava.

Dakle, rok za podnošenje zahteva za odlučivanje o izbornom sporu počinje da teče od dana okončanja izbornog postupka koji se osporava. Budući da je ukupan izveštaj o rezultatima izbora objavljen u broju 1 "Službenog lista" sa fiktivnim datumom objavljivanja 3. januarom, **rok za pokretanje postupka odlučivanja o izbornom sporu ističe 18. januara 2024. godine - na dan kada je Službeni list sa izveštajem zapravo objavljen.** Prema tome, rok se iscrpeo u istom danu kada je ukupni izveštaj i objavljen. Takvo postupanje je dovelo **Koaliciju Srbija protiv nasilja, ali i druge građane u nepovoljnu situaciju, ostavivši malo vremena za pisanje pravno valjanog i dobro argumentovanog zahteva za odlučivanje o izbornom sporu. Koalicija Srbija protiv nasilja je ipak 18. januara, odmah po objavljivanju Službenog lista, podnela Ustavnom sudu zahtev za odlučivanje o izbornom sporu u slučaju beogradskih izbora.**

Antidatiranje ukupnog izveštaja ugrozilo je pravnu sigurnost i čini se da je imalo za cilj da onemogući ili barem oteža korišćenje *ultima ratio* pravnog sredstva u izbornom postupku. Zakonodavac je predvideo postupak odlučivanja o izbornim sporovima pred Ustavnim sudom, koji je čuvar Ustava i prava i sloboda građana, kao poslednju instancu kojom se može zaštititi izborna prava svih građana Republike Srbije. Objavljivanje ukupnog izveštaja na ovaj način je ugrozilo ostvarenje prava na pravnu zaštitu svim građanima koje je zagarantovano članom 36 stav 2 Ustava Republike Srbije. U tom članu se navodi da svako ima pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu. Dodatno, na ovaj način je

ugroženo i ostvarenje prava na delotvoran pravni lek koje je propisano članom 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima, kojom je predviđeno da svako kome su povređena prava i slobode predviđeni Konvencijom ima pravo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima.

Konačno, antidatiranje je imalo negativan uticaj i na zakonitost postupanja Gradske izborne komisije Grada Beograda. Naime, u članu 63 Zakona o lokalnim izborima se navodi da izborna komisija u roku od sedam dana od dana objavljivanja ukupnog izveštaja o rezultatima lokalnih izbora rešenjem dodeljuje mandate kandidatima za odbornike. Ukupni izveštaj je objavljen 18. januara 2024. u broju 1 "Službenog lista Grada Beograda", ali je kao fiktivni datum objavljivanja tog broja lista određen 3. januar 2024. godine. Imajući u vidu činjenicu da rok za dodelu mandata teče od objavljivanja ukupnog izveštaja, jasno je da je rok za dodelu mandata istekao 10. januara 2024. godine. Dakle, Gradska izborna komisija Grada Beograda je prekršila Zakon o lokalnim izborima propustivši da dodeli mandate do 10. januara 2024, odnosno u zakonom propisanom roku. GIK je dodelio mandate 22. januara 2024. godine, 12 dana nakon isteka zakonskog roka.

11. KONTROLNE INSTITUCIJE I TELA

11.1. Tužilaštvo

U ovom izbornom procesu je primetno potpuno odsustvo hitne i efikasne reakcije tužilaštva, odnosno nije zabeležen niti jedan slučaj hitnog postupanja na osnovu javno dostupnih informacija i dokaza o krivičnim delima u vezi sa izborima. Naprotiv, **na kraju izbornog dana, Više javno tužilaštvo je saopštilo da “nema dokaza da je na izborima počinjeno bilo koje krivično delo”**.²⁵⁶ Sve informacije koje su javno dostupne se odnose na postupanje pojedinačnih tužilaštava po određenim prijavama građana i aktera, gde su tužilaštva javno davala informaciju o broju prijavi i formiranim predmetima, ali ne i o aktivnostima koje su dalje preduzete (osim informacije da je u toku prikupljanje obaveštenja).²⁵⁷

Više javno tužilaštvo u Beogradu saopštilo je u subotu 23. decembra da je formiralo nekoliko predmeta na osnovu prijavi u vezi sa navodima o nepravilnostima tokom parlamentarnih i beogradskih izbora održanih 17. decembra 2023. godine, iako je na kraju izbornog dana saopštilo “da nema dokaza da je na izborni dan počinjeno bilo koje krivično delo”.²⁵⁸ Prijave se odnose na kupovinu glasova, falsifikovanje glasačkih listića i potpisa.

Povodom **dva izveštaja Republičke izborne komisije o falsifikovanju isprava, koji su podneti Višem javnom tužilaštvu 11. decembra formirani su predmeti** i prosleđeni Prvom osnovnom javnom tužilaštvu u Beogradu. izveštaji se odnose na navode o falsifikovanim potpisima dve izborne liste, “Dosta! Evropski put” i Ruski manjinski savez, gde je RIK utvrdio u postupku proglašenja izbornih lista da su postojale manipulacije sa potpisima, odnosno njihovom overom.

Treće osnovno javno tužilaštvo u Beogradu je tokom izbornog dana obavešteno o pet događaja u vezi sa izborima koji su se odvijali na teritoriji nadležnosti tog tužilaštva. Događaji su se odnosili na krivična dela kupovine glasova, napada na posmatrače i falsifikovanje listića. Posebno interesantna prijava ovom tužilaštvu odnosila se na prijavu člana Republičke izborne komisije da se u “Štark Areni” odvija paralelno glasanje i da je tom licu i njegovim kolegama onemogućeno da uđu u arenu. **Po nalogu dežurnog tužioca policija je obavila razgovor sa podnosiocima prijave, nakon čega ih je uputila da sve nepravilnosti prijave Republičkoj izornoj komisiji.**

Drugo osnovno javno tužilaštvo je **formiralo predmet i uputilo zahtev za prikupljanje potrebnih obaveštenja Republičkoj izornoj komisiji povodom prijave člana biračkog odbora da je u glasačkoj kutiji navodno pronađeno osam falsifikovanih glasačkih listića.**

Prvo osnovno javno tužilaštvo nije formiralo niti jedan predmet koji se odnosio na događaje tokom ili nakon izbornog dana. Međutim, ovaj organ je **pre izbornog dana formirao tri predmeta u vezi s navodima o falsifikovanjima izjava podrške izbornim listama.** Povodom krivične prijave podnete protiv NN lica zaposlenih u GO Savski Venac zbog overe lažnih podataka u dva obrasca, gde stoji da birač J.Z. podržava izbornu listu za izbore za odbornike u skupštini grada Beograda "Grupa građana Čale ovo je za tebe - Petar Đurić" i za listu "Srbija na zapadu-Zoran Vuletić - Nemanja Milošević-Da se struka pita-Vladimir Kovačević", Prvo OJT je formiralo predmet i podnelo zahtev za prikupljanje potrebnih obaveštenja GIK.

²⁵⁶ Danas, Više tužilaštvo u Beogradu: Nema dokaza da je na izborima počinjeno bilo koje krivično, 17. decembar, 2023, <https://link.crta.rs/m6>

²⁵⁷ Tako je Više javno tužilaštvo u Beogradu izdalo saopštenje od 23 decembra 2023. u kome se navodi da je Više javno tužilaštvo i šest osnovnih tužilaštava u Beogradu primilo 7 prijavi u vezi sa događajima tokom izbornog dana, odnosno još 4 prijave koje se odnose na događaje pre izbornog dana. Informacije o radu drugih osnovnih javnih tužilaštava širom Srbije su ograničeno dostupne i odnose se na broj prijavi tokom izbornog dana u nekim mestima. <https://link.crta.rs/mh>

²⁵⁸ Danas, Više tužilaštvo u Beogradu: Nema dokaza da je na izborima počinjeno bilo koje krivično, 17. decembar, 2023, <https://link.crta.rs/m6>

Prema informacija koje je objavio Insajder²⁵⁹, **Prvo osnovno javno tužilaštvo u Beogradu je nakon krivične prijave koju su podneli članovi Gradske izborne komisije protiv M.G. i više NN lica uputilo zahtev za prikupljanje potrebnih obaveštenja MUP RS, Direkciji policije, PU za grad Beograd, Upravi kriminalističke policije, Prvom odeljenju, kako bi se izvršile provere i prikupili svi podaci u vezi navodnih falsifikovanih potpisa u Beogradu.** Tužilaštvo je takođe uputilo i urgenciju Upravi kriminalističke policije, Prvom odeljenju, kako bi u što kraćem roku dostavili tražena obaveštenja.

U slučaju napada na posmatrače Crte u dvorištu PS Odžaci, Osnovno javno tužilaštvo je formiralo predmet i kvalifikovalo ovaj napad kao krivično delo Nasilničko ponašanje. U konkretnom slučaju, na osnovu dostupnih informacija, **pokazuje se da policijski službenici nisu adekvatno reagovali kako bi sprečili napad na posmatrače, nisu osigurali njihovu bezbednost, iako su bili blagovremeno obavešteni da postoji ozbiljna i neposredna pretnja po bezbednost posmatrača.** Takođe, postoje indicije da nakon napada nisu preduzeli sve nepohodne mere da se pronađu napadači, kao i da se otkriju i obezbede dokazi.

Kada je reč o slučaju kol centra SNS-a koji je otkrila istraživačka novinarka CINS-a²⁶⁰, krivična prijava je podneta Prvom osnovnom javnom tužilaštvu koje je predmet prosledilo Višem javnom tužilaštvu, imajući u vidu da je to tužilaštvo nadležno za krivično delo davanje i primanje mita u vezi s glasanjem. Više javno tužilaštvo je prijavu vratilo Prvom osnovnom javnom tužilaštvu uz navode da nisu dostavljeni adekvatni dokazi za pokretanje postupka. Uprkos tome što je na tužilaštvu da prikuplja dokaze, a na podnosiocu prijave da ukaže na navode, **Više javno tužilaštvo je zauzelo stav da nisu dostavljeni adekvatni dokazi, iako je uz prijavu dostavljen snimak kupovine glasova, a koji je bio javno dostupan.**

11.2. Agencija za sprečavanje korupcije

Agencija za sprečavanje korupcije (Agencija) u ovom izbornom ciklusu unapredila je transparentnost i proaktivnost u radu u oblasti finansiranja političkih aktivnosti. Međutim, ostalo je sporno tumačenje zakonskih odredaba kojima se zabranjuje zloupotreba javnih resursa od strane političkih stranaka i javnih funkcionera u nekim graničnim slučajevima, naročito kada su u pitanju javni funkcioneri najvišeg ranga kao što su predsednik, predsedica Vlade i ministri.

Agencija je po prijavama fizičkih i pravnih lica postupala u zakonom propisanim kratkim rokovima. Ipak, kao i u prethodnim kampanjama, ostaje utisak **da Agencija nema profesionalnog integriteta da iskaže svoju nezavisnost u punom kapacitetu** i sankcioniše kršenje zakona od strane predsednika Republike Srbije, čak i u situacijama kada je to više nego očigledno, kao što je to slučaj sa njegovim javnim obraćanjem na predizbornom mitingu političke stranke Srpska napredna stranka. Tom prilikom predsednik je svoju javnu funkciju, odnosno javni skup na kojem je učestvovao, koristio za promociju Srpske napredne stranke, čiji je član. Predsednik Vučić je ovim otvoreno promovisao izbornu listu „Aleksandar Vučić – Srbija ne sme da stane“, i pozivao birače da glasaju za tu političku opciju. Takođe, **Predsednik Republike tom prilikom nije nedvosmisleno predočio javnosti da li iznosi stav organa u kojem vrši javnu funkciju ili stav navedene političke stranke, što je nesumnjivo kršenje imperativne zakonske norme iz Zakona o sprečavanju korupcije.**

²⁵⁹ Insajder, Tužilaštvo za Insajder o krivičnoj prijavi dela članova GIK zbog falsifikovanja potpisa: Prikupljaju se obaveštenja, kriminalističkoj policiji upućena urgencija, 22. januar, 2024, <https://link.crta.rs/m7>

²⁶⁰ CINS, "CINS u kol centru SNS-a: Agencija za hostese, kupovina glasova i milioni u kešu", <https://link.crta.rs/lg>, 29. novembar, 2023.

Direktor Agencije je 19. novembra 2023. godine dao intervju za dnevni list „Politika“²⁶¹ u kojem je, pored ostalog, komentarisao prijavu protiv predsednika Republike. Na pitanje novinarki da li je predsednik Republike na javnom skupu bio dužan da kaže da govori u svojstvu člana stranke, **direktor Agencije je izjavio da predsednik nije ništa rekao, nije upotrebio nijednu reč koja je mogla da baci senku na to, odnosno da nije napravio nikakvu grešku.** Na ovom mestu **treba podsetiti da je i posmatračka misija ODIHR-a u svom izveštaju iz 2020. godine ukazala da je neprestano angažovanje predsednika Vučića i kao predsednika države i tada kao lidera Srpske napredne stranke (SNS) njemu pružilo priliku da se pojavljuje u javnosti na način koji ostali nisu mogli da prate, dok pri tome njegove uloge nisu bile jasno odvojene.** Dalje, ODIHR navodi da je nepostojanje jasne podele na ono što predstavlja SNS kampanju i ono što predstavlja medijsko izveštavanje o predsedniku i Vladi dovelo u pitanje stav 5.4 OEBS-ovog Dokumenta iz Kopenhagena iz 1990. godine²⁶².

Osim nespremnosti da procesuiraju najviše predstavnike vlasti, Agencija je i u ovoj izbornoj kampanji demonstrirala određeni stepen pristrasnosti prema Srpskoj naprednoj stranci. Naime, Agencija je, postupajući po Crtinim prijavama, u najvećem broju slučajeva Srpskoj naprednoj stranci **izrekla samo meru upozorenja**, iako joj je na raspolaganju bila i mogućnost podnošenja zahteva za pokretanje prekršajnog postupka nadležnom prekršajnom sudu. **Po prvi put u dosadašnjoj praksi Agencija je sprovedila jedinstven postupak za više Crtinih prijavi, pogodujući na taj način Srpskoj naprednoj stranci, iako za takvo postupanje nema zakonskog utemeljenja.**

Blagim kažnjavanjem političke stranke i odgovornog lica u političkoj stranci izricanjem mere upozorenja niti je ostvarena svrha kažnjavanja niti je postignut odvratajući efekat u odnosu na SNS, tako da je primetan trend povećanja broja kršenja zakona od strane te političke stranke u izbornoj kampanji koja je za nama.

11.2.1. Aktivnosti Agencije u posmatranju izborne kampanje

U cilju unapređenja proaktivnog postupanja, na sajtu Agencije otvoren je poseban odeljak pod nazivom „Izbori 2023“ sa svim relevantnim podacima o postupanju Agencije u izbornoj kampanji, u okviru koga se nalaze informacije koje se odnose na najznačajnije aktivnosti Agencije nakon raspisivanja izbora, kao i na relevantne odredbe Zakona o finansiranju političkih aktivnosti kojima se uređuje postupanje političkih subjekata (političkih stranaka, grupa građana i koalicija političkih stranaka) u izbornoj kampanji. Do sada je objavljeno šest vesti i četiri saopštenja. Njima se, pre svega, ukazuje na zakonske obaveze političkih subjekata u izbornoj kampanji (obaveza obeležavanja reklamnog i drugog materijala; podnošenje preliminarnih izveštaja o troškovima izborne kampanje; otvaranje i korišćenje posebnih računa za izbornu kampanju), nedozvoljene aktivnosti (zabranjeno je finansiranje aktivnosti humanitarnog karaktera) i zabranu zloupotrebe javnih resursa u izbornoj kampanji. Takođe, Agencija je obavestila javnost da su posmatrači izbornih kampanja (terenski posmatrači i koordinatori), koje je angažovala Agencija, počeli sa radom na terenu. Dalje, vest koja je sledeća objavljena na sajtu Agencije odnosi se na poziv političkim subjektima za učešće na obuci u Beogradu pod nazivom „Primena Zakona o finansiranju političkih aktivnosti“, sa ciljem da učesnike upozna sa obavezama i postupanjima u skladu sa ovim zakonom i podzakonskim aktima koji regulišu ovu oblast, sa posebnim akcentom na pravila ponašanja političkih subjekata u izbornoj kampanji. Nakon održane obuke Agencija je objavila vest o održanoj obuci. Pred istek roka za podnošenje preliminarnih izveštaja o troškovima izborne kampanje, Agencija je na svom sajtu podsetila političke subjekte na obavezu njihovog podnošenja. Poslednja vest objavljena na sajtu Agencije odnosi se na poziv političkim subjektima za podnošenje preliminarnih

²⁶¹ Politika, U Srbiji ima više od 30.000 javnih funkcionera, <https://link.crta.rs/m8>, 19. novembar, 2023.

²⁶² RIK, PARLAMENTARNI IZBORI 21. JUN 2020, Specijalna misija KDILJP-a za procenu izbora, <https://link.crta.rs/m9>, 7. oktobar, 2020.

konačnih izveštaja sa elektronskim potpisom. Na kraju, Agencija je objavila pregled rokova za podnošenje konačnih Izveštaja o troškovima izborne kampanje za izbore raspisane za 17. decembar 2023. godine.

Što se tiče posmatranja izborne kampanje, **Agencija je na svom sajtu objavila javni poziv i odluku o izboru posmatrača, kao i rang listu ranije izabranih kandidata** po odluci iz 2022. godine. Izabrano je 135 posmatrača izborne kampanje, od kojih je 33 koordinatora i 102 terenska posmatrača. Oni su na terenu prikupljali podatke o potencijalnim troškovima političkih subjekata (broju bilborda, skupova, štandova i podeli materijala na njima).

Agencija je objavila i Plan kontrole izveštaja o troškovima izborne kampanje 2023. od 6. novembra 2023. godine (dalje: Plan) kojim se utvrđuju kriterijumi za kontrolu izveštaja i aktivnosti koje će Agencija preduzimati u postupku kontrole izveštaja. Planom je predviđeno da će se vršiti kontrola izveštaja o troškovima izborne kampanje svih političkih subjekata koji su imali proglašene izborne liste za izbor narodnih poslanika u Narodnu skupštinu, kao i za izbor odbornika skupština gradova Beograda i Kragujevca. Predviđeno je da se kontrola političkih subjekata koji su učestvovali na preostalim lokalnim izborima u Srbiji vrši u zavisnosti od ostvarenih prihoda i rashoda u toku izborne kampanje i metodom nasumičnog izbora.

Kada su u pitanju odluke Agencije po prijavama fizičkih i pravnih lica, odnosno odluke u postupcima koji su pokrenuti po službenoj dužnosti, zaključno sa 19. decembrom 2023. godine, Agencija je na sajtu objavila ukupno 18 odluka koje se odnose na prijave fizičkih i pravnih lica zbog kršenja Zakona o finansiranju političkih aktivnosti. Treba napomenuti da Agencija nema obavezu javnog objavljivanja odluka kada je u pitanju kršenje Zakona o finansiranju političkih aktivnosti, u slučaju kada pokrene postupak po službenoj dužnosti. Takođe, kada je u pitanju odlučivanju o kršenju odredaba Zakona o sprečavanju korupcije, Agencija nema obavezu objavljivanja odluka kojima je utvrđeno da nije došlo do povrede zakona. U slučaju kada je utvrđena povreda navedenog zakona, objavljuju se samo odluke kojima je javnom funkcioneru izrečena **mera javnog objavljivanja preporuke za razrešenje sa javne funkcije i mera javnog objavljivanja odluke o povredi ovog zakona** (objavljuju se na internet stranici Agencije i u "Službenom glasniku Republike Srbije"), dok se odluke kojima se izriče mera opomene (u slučaju lakše povrede zakona) ne objavljuju javno.

11.3. Regulatorno telo za elektronske medije

Rad REM-a tokom čitave kampanje ostao je obeležen odsustvom transparentnosti i izrazitom pasivnošću. REM je tek nakon izbornog dana objavio deo podataka iz monitoringa kampanje, i to samo one podatke koje je prikupio u nadzoru nad javnim medijskim servisima i kablovskim televizijama, dok je odloženo objavljivanje nalaza koji se odnose na komercijalne televizije sa nacionalnom pokrivenošću. **Skrivanjem dela podataka, REM je doprineo stvaranju iskrivljene slike o političkom pluralizmu u medijskoj kampanji. Prve prijave takođe su razmatrane tek nakon izbornog dana, a u retkim slučajevima u kojima je obavestio podnosiocima o ishodu svog odlučivanja REM je to učinio nakon isteka zakonom propisanog roka.**

Jedini postupak koji je REM pokrenuo u vezi sa sadržajima prikazanim u izbornom programu nije okončan do dana zaključenja ovog izveštaja. Taj postupak tiče se slučaja objavljivanja privatnog snimka pornografske sadržine opozicionog kandidata u jutarnjem programu TV Pink i predstavlja eskalaciju

izrazito negativne kampanje koja je vođena protiv predstavnika opozicije na svim televizijama sa nacionalnom pokrivenošću.

Ne koristeći blagovremeno mehanizme iz svoje nadležnosti kako bi obezbedio zakonitost postupanja pružalaca medijskih usluga, selektivnim objavljivanjem podataka i nepoštovanjem zakonskih rokova za odlučivanje, REM je svojim nečinjenjem suštinski doprineo stvaranju prostora za pristrasno izveštavanje komercijalnih televizija sa nacionalnom pokrivenošću tokom izborne kampanje.

11.3.1 Metodologija i aktivnosti REM-a

Uprkos tome što je u Metodologiji za praćenje izborne kampanje 2023. godine bilo predviđeno da će REM o kampanji izveštavati na svakih petnaest dana, prvi izveštaj, odnosno dokument naslovljen "Osnovni izvodi iz dela materijala monitoringa medijske kampanje za republičke, pokrajinske i lokalne izbore" objavljen je tek po okončanju kampanje, 26. decembra 2023. godine.²⁶³ Za potrebe tog dokumenta analizirani su isključivo podaci dobijeni u nadzoru nad javnim medijskim servisima (RTS 1 i RTS 2, RTV 1 i RTV 2) i kablovskim televizije (N1, Nova S, Al Jazeera i TV K1). Do dana zaključenja ovog izveštaja, **REM nije objavio nalaze monitoringa nad komercijalnim televizijama sa nacionalnom pokrivenošću.**²⁶⁴ Interni politički pluralizam na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću tokom ove izborne kampanje u potpunosti je izostao, o čemu jasno govore nalazi Crtinog monitoringa medija. Nalazi REM-ovog monitoringa do dana zaključenja ovog izveštaja ostali su sakriveni od javnosti. **Selektivnim objavljivanjem prikupljenih podataka REM je prikazao iskrivljenu sliku o političkom pluralizmu u medijima tokom izborne kampanje.** Odgovornost za ovakvo postupanje REM-a je i na zakonodavcu koji je, uprkos preporukama međunarodnih i domaćih organizacija propustio da u tekst novog Zakona o elektronskim medijima uvrsti odredbu kojom bi se jasno definisao način izbora uzorka za nadzor tokom kampanje, periodi izveštavanja i sadržaj izveštaja o monitoringu medijske kampanje.

Jedini postupak izricanja mera zaštite koji se ticao izborne kampanje, a koji je REM pokrenuo dok je kampanja bila u toku, odnosio se na prikazivanje privatnog snimka pornografske sadržine narodnog poslanika i kandidata za odbornika u Skupštini grada Beograda, Đorđa Mikića, u izbornom bloku jutarnjeg programa televizije Pink. Uprkos tome što je REM najavljivao da će biti okončan u prvoj polovini decembra, **ovaj postupak je i dalje u toku.** Odlaganjem donošenja odluke u slučaju brutalne povrede prava ličnosti u izbornom programu, uz tumačenje odredaba zakona na način koji favorizuje interes komercijalne televizije na štetu zaštite javnog interesa u oblasti elektronskih medija²⁶⁵, **trenutni sastav Saveta REM-a iznova je potvrdio da ne predstavlja garant vrednostima zbog čije zaštite je osnovan.**

Crta je REM-u prijavama pokušala da skrene pažnju na to da je na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću vođena izrazito agresivna kampanja protiv opozicionih kandidata. Ona je najintenzivnija bila na televiziji Pink koja se neskriveno ponašala kao učesnik kampanje, proizvedeći sopstvene sadržaje koji su služili promociji izborne liste "Aleksandar Vučić- Srbija ne sme da stane" ali i

²⁶³ REM, Usvojen izveštaj o nadzoru programa tokom izborne kampanje, 26. decembar 2023. <https://link.crta.rs/kz>

²⁶⁴ Pritom, tri od četiri kablovske televizije (N1, Nova S, Al Jazeera) nad kojima je vršen nadzor i za koje je REM u izveštaju utvrdio da su tokom kampanje pretežno negativno izveštavale o najširem spektru društvenih i političkih tema nisu u nadležnosti Republike Srbije ni REM-a, te postupak za utvrđivanje eventualnih povreda regulatornog okvira koji se na njih primenjuje može voditi isključivo regulator u državi njihove registracije. Dodatno, kablovske televizije za koje je REM objavio podatke imaju zonu pokrivanja i gledanost koje se ni u kom slučaju ne mogu porediti sa televizijama sa nacionalnom pokrivenošću.

²⁶⁵ Time što je ovaj slučaj tretiran izvan konteksta izborne kampanje, REM je propustio mogućnost i obavezu da odluku o eventualnom izricanju mere televiziji Pink donese blagovremeno – dok je kampanja i dalje u toku id ok takva mera može pozitivno uticati na promenu ponašanja pružaoca medijske usluge tokom izborne kampanje. Više o tome Crta je izveštavala u Drugom preseku dugoročnog posmatranja , str. 42 <https://link.crta.rs/kv>

prikazujući filmove, spotove i druge vidove promocije koje su proizvodili neimenovani izvori. **Prikazani sadržaji obuhvatali su plasiranje priloga u kojima su predstavnici opozicije izvrgavani intenzivnoj kritici, omalovažavanju, dehumanizaciji i govoru mržnje.** Opozicioni lideri označavani su kao lica koja crtaju metu na čelu predsedniku Republike, a čitave emisije posvećivane su spekulisanju o povezanosti predstavnika opozicije sa kriminalnim krugovima. **Ista televizija je u izbornom programu prikazala gotovo polučasovno obraćanje predsednice Vlade koja je, vodeći kampanju sa pozicije javne funkcionerke, optuživala opoziciju za pripremanje haosa i destabilizaciju države ukoliko izgubi izbore.**

Televizija Pink nije se ustručavala ni od relativizacije genocida u Srebrenici za potrebe izborne kampanje. Ni u jednom slučaju nije uvažavano pravilo “druge strane”, odnosno, predstavnicima opozicije nije omogućeno da se izjasne o izrečenim navodima. **Takođe, prijavama je ukazivano i na povredu principa zastupljenosti bez diskriminacije u izbornom programu i omogućavanje nosiocima javnih funkcija da vode kampanju u svojstvu zvaničnika.** REM je, ipak, odabrao da tokom kampanje ne dovodi u pitanje atmosferu nekažnjivosti koju godinama neguje. **O Crtinim prijavama REM nije odlučivao tokom trajanja izbone kampanje.** Razmatranje izveštaja Službe za nadzor i analizu u vezi sa pojedinim slučajevima koje je Crta prijavila na dnevnom redu Saveta našlo se tek 22. i 29. decembra 2023. godine.

Ovakvo postupanje REM-a posebno je zabrinjavajuće ukoliko se ima u vidu okolnost da je novim zakonskim okvirom REM obavezan da po saznanju za učinjene povrede zakona reaguje u izuzetno kratkim rokovima. Do dana zaključenja ovog izveštaja Crta je dostavljeno pet odgovora REM-a. U svih pet slučajeva, REM je obavestio Crtu da nema mesta pokretanju postupka. Takođe, u svim slučajevima REM je podnosiocima prijava odgovor dostavio nakon isteka zakonom predviđenog roka.²⁶⁶ U štuirom obaveštenju, REM nije obrazložio razloge svog odbijanja da postupa po Crtinim prijavama. Tim povodom, Crta je podnela zahtev za pristup informacijama od javnog značaja kako bi saznala sadržinu izveštaja Službe na osnovu kojih je Savet odlučio da ne pokrene postupak. Protivno principima Kopenhagenskog dokumenta, Crta nema pravo žalbe u ovom postupku.

11.4. Nadzorni odbor za izbornu kampanju

Nadzorni odbor za izbornu kampanju Narodne skupštine je u ovom izbornom ciklusu obrazovan blagovremeno.²⁶⁷ Dosadašnji rad Odbora je obeležen **ograničenom proaktivnošću**, što se ogleda kroz redovno sazivanje sednica za razmatranje prijava ali retko, s obzirom na intenzitet izborne kampanje, davanje saopštenja za javnost. **Takođe, najproblematičnija činjenica je da se Nadzorni odbor u svih pet slučajeva po Crtinim prijavama izjasnio ili da je prijava neosnovana ili da se smatra nenadležnim za njihovo razmatranje, i tom prilikom uputio Crtu na podnošenje prijava drugom državnom organu, iako i sam ima ovlašćenje da to uradi. To podrazumeva da ni u jednom slučaju, po Crtinoj prijavi, nije preduzeo nijednu radnju iz svoje nadležnosti, koja mu je na raspolaganju.**

²⁶⁶ Sva pristigla obaveštenja REM je izradio 15. januara 2024. Prijave na koje se odnose predmetni odgovori podnete su na pisarnici REM-a 16. novembra, 7. i 12. decembra 2023. godine. Zakonom o elektronskim medijima propisano je da će REM, ako postupajući po prijavi utvrdi da ne postoje uslovi za pokretanje ispitnog postupka po službenoj dužnosti, obavestiti o tome podnosioca bez odlaganja, a najkasnije u roku od 30 dana od dana prijema prijave.

²⁶⁷ Narodna skupština je 26. oktobra 2023. godine donela odluku o imenovanju članova Nadzornog odbora za izbornu kampanju. U skladu sa Zakonom o izboru narodnih poslanika pola članova je izabrana na predlog Vlade, a pola na predlog poslaničkih grupa u Narodnoj skupštini. Članovi Odbora su: Svetislav Gončić, Aleksandar Milosavljević, Dragan Vučinić, Jovanka Matić, Slobodan Prvanović, Branko Rakić, Miodrag Savović, Bojan Tubić, Vojin Vučićević i Aleksandar Stamatović.

Nadzorni odbor je u ovom izbornom ciklusu održao osam sednica, a izdao ukupno tri saopštenja u kojima apeluje da svi učesnici u izbornom procesu na civilizovan, pristojan i dostojanstven način predstave pluralizam političkih ideja za koje se zalažu²⁶⁸, zatim je izrazio zabrinutost u odnosu na medijske sadržaje i diskreditaciju izbornih kandidata²⁶⁹, i pozvao sve sa javnim ovlašćenjima, koji odlučuju o raspolaganju javnim prostorijama, da obezbede ravnopravan pristup svim izbornim učesnicima pod jednakim uslovima²⁷⁰. Nadzorni odbor se takođe obratio i javnom medijskom servisu radi dobijanja informacija o zaključenju sporazuma za predstavljanje podnosilaca proglašanih lista.

Tokom ovog izbornog ciklusa, Odbor je na pet sednica razmatrao prijave građana i drugih zainteresovanih strana, kao i informacije u vezi sa postupanjem učesnika u izbornom procesu koje su dostavili članovi Nadzornog odbora. Među predlozima o kojima je razmatrano je i predlog dr Jovanke Matić da Nadzorni odbor pokrene inicijativu za rezrešenje članova REM-a, predlog dr Slobodana Prvanovića da Nadzorni odbor usvoji stav da su izbori održani 17. decembra 2023. godine bili neregularni u aspektu izborne kampanje, kao i predlog Srpske napredne stranke o kršenju izborne tišine od strane medija u vlasništvu United Media grupe.

Nadzorni odbor je održao sastanak sa predstavnicima Regulatornog tela za elektronske medije i RTS-a, kao i sa predstavnicima OEBS-a i Crtine posmatračke misije.

²⁶⁸ Narodna skupština republike Srbije, Saopštenje za javnost, Nadzorni odbor za izbornu kampanju konstituisan je 10. novembra 2023. godine, <https://link.crtg.rs/ma>

²⁶⁹ Narodna skupština republike Srbije, Saopštenje Nadzornog odbora sa Treće sednice, <https://link.crtg.rs/mb>, 14. novembar, 2023.

²⁷⁰ Narodna skupština republike Srbije, Saopštenje Nadzornog odbora za izbornu kampanju, <https://link.crtg.rs/mc>, 4. decembar, 2023.

12. PODNETE PRIJAVE I ISHODI

Crta je podnela sedam prijava policiji povodom navoda posmatrača koji su, tokom izbornog dana, videli događaje koji upućuju na kupovinu glasova. Ovih sedam slučajeva se odnosi na događaje u Titelu, Malom Iđošu, Vršcu, Odžacima i beogradskim opštinama Čukarica i Novi Beograd. U svim slučajevima su službenici policije izašli na teren i razgovarali sa posmatračima Crte, dok dalji ishodi postupanja policije trenutno nisu poznati. Takođe, tokom izbornog dana, zabeležena su tri događaja u kojima je došlo do napada i zastrašivanja posmatrača (fizički napad u Odžacima, kao i verbalni napadi i pretnje u Doljevcu i Žablju). Svi ovi slučajevi su prijavljeni policiji.

Na osnovu prijava građana koji su se obratili Crti, **Crta je pripremila i predala pet krivičnih prijava, od kojih je četiri podneto protiv NN lica za zloupotrebu službenog položaja, falsifikovanje isprava i neovlašćeno prikupljanje ličnih podataka, nesavestan rad u službi i sastavljanje netačnih biračkih spiskova, i to protiv NN lica zaposlenih u Generalnom konzulatu Srbije u Banja Luci, u BiH, zaposlenih u Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave i zaposlenih na mestu referenata za birački spisak, u gradskim upravama u Novom Sadu i Beogradu. Peta krivična prijava podneta je protiv NN lica zbog sastavljanje netačnih biračkih spiskova.**

Na osnovu prikupljenih informacija dugoročnih posmatrača u ovom periodu, Crta je podnela **85 prijava** za različite vrste nepravilnosti u izbornom procesu.

Podneta je **51 prijava** Agenciji za sprečavanje korupcije zbog slučajeva zloupotrebe javnih resursa i javne funkcije i nedozvoljenih aktivnosti političkih stranaka.

Podneto je **29 prijava** Regulatornom telu za elektronske medije za slučajeve negativne kampanje i funkcionerske kampanje.

Pet prijava podneto je Nadzornom odboru Skupštine Srbije za slučajeve vođenja negativne kampanje.

12.1. Prijave Agenciji za sprečavanje korupcije

Trideset i tri prijave podneto je protiv Srpske napredne stranke zbog kršenja Zakona o finansiranju političkih aktivnosti:

- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - zloupotreba javnih resursa (događaj od 6. novembra, Petrovac na Mlavi, otvaranje asfaltiranih ulica i najava novih radova na infrastrukturi),
- Korišćenje veb prezentacije Grada Vršca u svrhu promocije stranke i kandidata na listi - zloupotreba javnih resursa (tekst od 4. novembra, promocija kandidata na sajtu Grada Vršca),
- Korišćenje profila na društvenim mrežama gradonačelnika za promociju stranke - zloupotreba javnih resursa i promocija humanitarnih aktivnosti (objava od 6. novembra na Instagram profilima gradonačelnika Čačka sa promocijom humanitarnih aktivnosti stranke),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti, podela besplatnih paketa i radiološki pregledi - nedozvoljene aktivnosti političke stranke (događaj u Nišu od 6. novembra),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti deljenjem poklona socijalno ugroženim građanima (događaj od 13. novembra u Beloj Palanci),

- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu besplatnih zdravstvenih pregleda na Novom Beogradu (fotografije o tome objavljene na Fejsbuk profilu Srpske napredne stranke pod nazivom "našblok282930" 18. novembra),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu besplatnih oftalmoloških pregleda (objava na Instagram nalogu Srpske napredne stranke na Starom gradu 18. novembra),
- Organizovanje humanitarne aktivnosti u vidu poklanjanja bele tehnike licu koje boluje od multiple skleroze u Ugrinovcima (objava na Instagram nalogu mesnog odbora Srpske napredne stranke 17. novembra),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu besplatne podele ogrevnog drva u Velikom Gradištu (objava na zvaničnoj Fejsbuk stranici Velikog Gradišta 16. novembra),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - promotivni spot o rekonstrukciji Doma zdravlja u Velikom Gradištu (objavljen 30. novembra na Instagram stranici Srpske napredne stranke u Velikom Gradištu),
- Korišćenje zvaničnog sajta opštine Kula za promociju političke stranke Srpske napredne stranke (objava o poseti Gorana Vesića i Dejana Tomaševića Kuli, 22. novembra),
- Korišćenje Instagram naloga potpredsednika Vlade i ministra finansija Siniše Malog za promociju Srpske napredne stranke (objave se odnose na period od 1 - 2. decembra),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - promotivni spot o obnavljanju šetališta i terena u bloku 70 na Novom Beogradu (objava na Instagram stranici Srpske napredne stranke MO Savski kej Novi Beograd, 25. novembra),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu podele paketa sa osnovnim životnim namirnicama u Vranju (objava na Instagram stranici Srpske napredne stranke u Vranju, 30. novembra),
- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu podele paketa penzionerima u Kučevu (objava na zvaničnom Fejsbuk nalogu zamenika predsednika opštine Nenada Mikića, 5. decembra),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - promotivni spot sa logom Srpske napredne stranke o postignućima javne vlasti koji se odnose na pomoć oboleloj deci i starijim licima u Beloj Palanci (objava na Fejsbuk stranici Srpske napredne stranke u Beloj Palanci, 30. novembra),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljivanje promotivnih spotova u kojima se kupovina novih medicinskih uređaja i rekonstrukcija vrtića u opštini Babušnica koriste u promotivne svrhe (objava na Fejsbuk stranici SNS Babušnica, 8. decembra),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljivanje promotivnog spota u kojem se predstavljaju projekti gradske uprave u promotivne svrhe Srpske napredne stranke (objava na Fejsbuk stranici gradskog odbora Srpske napredne stranke u Boru, 9. decembar),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot u zdravstvenoj ustanovi u ordinaciji odeljenja za oftalmologiju u Loznici u kojem se rekonstrukcija ordinacije koristi za promociju Srpske napredne stranke (objava na Fejsbuk stranici Srpske napredne stranke u Loznici, 8. decembar),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot u kojem se izgradnja i rekonstrukcija vrtića u Petrovcu na Mlavi koristi za promovisanje Srpske napredne stranke (objava na Fejsbuk stranici "Srpska napredna stranke Petrovac", 30. novembar),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot o unapređenju zdravstvene zaštite u Topoli koji je korišćen u svrhu promocije Srpske napredne stranke (objava na Fejsbuk stranici "Srpska napredna stranka Topola", 5. decembar),
- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot o unapređenju pedijatrijskog odeljenja u Krepuljinu u cilju promovisanja Srpske napredne stranke (objava na Fejsbuk stranici Srpske napredne stranke u Žagubici, 8. decembar),
- Korišćenje javnih sredstava u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot o postignućima lokalne vlasti u zdravstvu, u kojem se pojavljuje predsednica opštine koja je ujedno i kandidatkinja na listi (objava na Fejsbuk nalogu Srpske napredne stranke u Čičevcu),

- Korišćenje javnih sredstava u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot o modernizaciji Opšte bolnice u Čupriji i nabavci opreme koja se finansira iz javnih sredstava, pri čemu se promoviše stranka (objava na Fejsbuk nalogu Srpske napredne stranke u Čupriji),
- Korišćenje javnih sredstava u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot u kojem su prikazane redovne aktivnosti predsednika opštine Zlatka Marjanovića u obavljanju svoje funkcije, a prikazane su i javne ustanove, u cilju promocije stranke (objava na Fejsbuk profilu Srpske napredne stranke u Despotovcu),
- Korišćenje javnih sredstava u svrhu promocije stranke - objavljen promotivni spot o izgradnji vrtića u Koceljevi iz javnih sredstava, pri čemu se promoviše stranka (objava na Fejsbuk nalogu "Moja Koceljeva"),
- Korišćenje javnih sredstava u svrhu promocije stranke - objavljen je promotivni spot u kojem istraživačica Instituta za informacione tehnologije govori o projektima koji su finansirani iz javnih sredstava, pri čemu se promoviše stranka (objava na Fejsbuk profilu Srpske napredne stranke u Kragujevcu),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen promotivni spot o rekonstrukciji vrtića. Rekonstrukcije se finansira iz javnih sredstava i donacija, a sve je predstavljeno u cilju promocije stranke (objava na Fejsbuk profilu Srpske napredne stranke u Kruševcu),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen je promotivni spot o infrastrukturnim projektima u Lapovu koji su finansirani iz javnih sredstava, a sve u cilju promocije stranke (objava na Fejsbuk nalogu Srpske napredne stranke u Lapovu),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen je promotivni spot u kojem se rekonstrukcija Doma zdravlja u Požegi koristi za promotivne svrhe (objava na Fejsbuk nalogu Srpske napredne stranke u Požegi),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen je promotivni spot o realizovanim infrastrukturnim projektima u opštini Trstenik, koji je finansiran od javnih sredstava i kojem se pojavljuje Milena Turk, predsednica Privremenog organa opštine, a sve u cilju promocije stranke (objava na Fejsbuk stranici Srpske napredne stranke u Trsteniku),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen je promotivni spot o porodici koja je dobila kuću iz budžetskih sredstava Republike Srbije i lokalne samouprave (objava na Fejsbuk stranici Srpske napredne stranke u Varvarinu),
- Korišćenje javnih sredstava u korist promocije stranke - objavljen je promotivni spot o nabavci mamografa iz javnih sredstava za Dom zdravlja u Vladičinom Hanu, pri čemu se promoviše stranka (objava na Fejsbuk profilu Srpske napredne stranke u Vladičinom Hanu).

Jedna prijava protiv Stranke slobode i pravde podneta je zbog kršenja Zakona o finansiranju političkih aktivnosti:

- Korišćenje javnih resursa u svrhu promocije stranke (promotivni spot Stranke slobode i pravde je snimljen u službenim prostorijama Skupštine grada Beograda i objavljen na društvenoj mreži "X" (Twitter) na nalogu Vladimira Obradovića, nosioca izborne liste Srbija protiv nasilja - Dobrica Veselinović - Prof. Dr. Vladimir Obradović" i kandidata za gradonačelnika Grada Beograda).

Dve prijave podnete su protiv Socijalističke partije Srbije zbog kršenja Zakona o finansiranju političkih aktivnosti:

- Organizovanje i finansiranje aktivnosti humanitarnog karaktera, mogući nezakonit prilog političkoj stranci od strane Ane Grozdanović i eventualno postojanje elemenata krivičnog dela iz Zakona o finansiranju političkih aktivnosti (Aleksandra Ana Grozdanović je u izbornoj kampanji na svom Instagram

profilu objavila da je delila kafu i čokolade građanima, a novac je dobila od nepoznatog lica i sve je to radila u svrhu promocije političke stranke Socijalistička partija Srbije i Ivica Dačića, kandidata i nosioca liste "Ivica Dačić - Premijer Srbije". Objavu je repostovao i Instagram nalog "sps_vlasotince"),

- Organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu pružanja besplatnih pravnih saveta od strane člana Socijalističke partije Srbije, advokata Tome File, na opštini Savski venac (objava na Instagram stranici Socijalističke partije Srbije od 28. novembra).

Jedna prijava protiv podneta je protiv Srpske narodne partije zbog kršenja Zakona i finansiranja političkih aktivnosti:

- Organizovanje humanitarne aktivnosti u vidu poklanjanja agregata višečlanoj porodici u Vladičinom Hanu (objava na zvaničnom Fejsbuk nalogu Srpske narodne partije 27. novembra).

Četrnaest prijava podneto je zbog zloupotrebe javne funkcije i zloupotrebe javnih resursa u kampanji, odnosno kršenja Zakona o sprečavanju korupcije:

- Prijava protiv **Aleksandra Vučića, predsednika Republike Srbije**, jer je na predizbornom mitingu u Pirotu održanom 9. novembra najavljen kao predsednik Republike, a da tokom svog obraćanja nije nedvosmisleno predočio javnosti da li iznosi stav predsednika ili stav političke stranke,

- Prijava protiv **Đorđa Radinovića, predsednika Opštine Stara Pazova**, jer je prilikom stranačke aktivnosti - obilaska pijace u Novoj Pazovi 12. novembra 2023. godine javno pozvao građane da glasaju za Srpsku naprednu stranku, nastupajući pri tome kao javni funkcioner.

- Prijava protiv **Darije Kisić Tepavčević, ministarke za porodicu i demografiju**, jer je prilikom stranačke aktivnosti - obilaska pijace u Novoj Pazovi 12. novembra 2023. godine javno pozvala građane da glasaju za Srpsku naprednu stranku, nastupajući pri tome kao javni funkcioner.

- Prijava protiv **Vladimira Obradovića, člana Privremenog organa Grada Beograda**, zbog korišćenja javnih resursa u svrhu promocije stranke (promotivni spot Stranke slobode i pravde snimljen je u službenim prostorijama Skupštine grada Beograda i objavljen na "X" (Twitter) nalogu Vladimira Obradovića, nosioca izborne liste Srbija protiv nasilja - Dobrica Veselinović - Prof. Dr. Vladimir Obradović" i kandidata za gradonačelnika Grada Beograda).

- Prijava protiv **Gorana Vesića, ministra građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture** i člana političke stranke Srpska napredna stranka jer je 16. novembra 2023. Sa svog zvaničnog instagram naloga ministra građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture promovisao političku stranku SNS i pozivao građane da na predstojećim izborima glasaju za izbornu listu "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane".

- Prijava protiv **Zlatka Marjanovića, predsednika Privremenog organa opštine Despotovac** i člana političke stranke Srpska napredna stranka, jer je 10. novembra 2023. zvanični jutjub nalog opštine Despotovac koristio za promociju političke stranke SNS, javno predstavljanje izborne liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane" i za pozivanje birača da glasaju za istu listu.

- Prijava protiv **Aleksandra Pajića, predsednika Privremenog organa grada Šapca** i člana političke stranke Srpska napredna stranka, jer je koristio zvanični fejsbuk nalog gradonačelnika grada Šapca, kao i skupove na kojima je učestvovao kao funkcioner, za promociju političke stranke SNS i za javno predstavljanje proglašene izborne liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane", kao i za pozivanje da građani glasaju za tu političku stranku i izbornu listu.

- Prijava protiv **Aleksandre Ćirić, predsednice Privremenog organa opštine Ruma** i članice političke stranke Srpska napredna stranka zbog korišćenja zvaničnog fejsbuk naloga Predsednika opštine Rume promovisala političku stranku SNS i proglašenu izbornu listu "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane".

- Prijava protiv **Vladana Vasića, predsednika Privremenog organa grada Pirota** i člana političke stranke Srpska napredna stranka, jer je u periodu od 9. do 18. novembra koristio instagram i fejsbuk naloge gradske uprave grada Pirota, kao i skupove na kojima je učestvovao kao funkcioner za promociju političke stranke SNS i proglašenu izbornu listu “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane”.
- Prijava protiv **Gorana Miljkovića, predsednika Privremenog organa opštine Bela Palanka** i člana političke stranke Srpske napredne stranke jer je koristio svoju funkciju predsednika opštine i informacije o korisnicima službe “Pomoć u kući” kojima je imao pristup kao predsednik opštine da bi podelio poklone socijalno ugroženim licima zajedno sa drugim predstavnicima političke stranke čiji je on takođe član.
- Prijava protiv **Zlatka Marjanovića, predsednika Privremenog organa opštine Despotovac** i člana političke stranke Srpska napredna stranka jer je koristio svoja javna obraćanja i skupove na kojima je učestvovao kao predsednik privremenog organa, kao i zvaničan fejsbuk profil opštinske uprave opštine Despotovac i zvaničan fejsbuk nalog predsednika opštine za promociju političke stranke Srpske napredne stranke i izborne liste “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane”, kao i za pozivanje birača da glasaju za tu izbornu listu.
- Prijava protiv **Siniše Malog, potpredsednika Vlade, ministra finansija** i člana političke stranke Srpske napredne stranke, zbog korišćenja zvaničnog fejsbuk naloga Ministarstva finansija i instagram i tik-tok naloga u kojima se legitimiše kao potpredsednik Vlade i Ministar finansija, a na kojim promovise Srpsku naprednu stranku i izbornu listu “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane” i poziva birače da glasaju za istu.
- Prijava protiv **Miluna Todorovića, gradonačelnika grada Čačka** i člana političke stranke Srpska napredna stranka, jer je na svom fejsbuk nalogu objavio spot u kojem kao gradonačelnik Čačka prima rođendanske poklone u prostorijama gradske uprave Čačka, a zatim je istim povodom primao i poklone u prostorijama Srpske napredne stranke, čime je zloupotrebio svoju funkciju za promociju te političke stranke.
- Prijava protiv **Damjana Miljanića, predsednika opštine Kula** i člana političke stranke Srpska napredna stranka, zbog korišćenja zvaničnog sajta opštine Kula za promociju Srpske napredne stranke i proglašene izborne liste “Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane”. Agencija za sprečavanje korupcije je do sada odlučila po 15 od ukupno 40 podnetih prijava. Međutim, donela je 13 rešenja jer je u jednom slučaju jednim rešenjem obuhvaćeno tri prijave. U 7 slučajeva, odnosno u pet slučajeva protiv Srpske napredne stranke

Agencija za sprečavanje korupcije je do sada odlučila po 46 od ukupno 51 podnetih prijava. U 21 slučajeva, odnosno u 17 slučajeva protiv Srpske napredne stranke²⁷¹, u dva protiv Socijalističke partije

²⁷¹ Slučajevi koji su se vodili protiv Srpske napredne stranke, u kojima je Agencija izrekla meru upozorenja su sledeći: prvi slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa za promociju stranke na zvaničnom instagram profilu predsednika Privremenog organa u Čačku, kao i za organizovanje humanitarnih aktivnosti u vidu podele paketa porodicama; drugi slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog organizovanja humanitarnih aktivnosti od strane Saveta za zdravstvo SNS-a u Nišu, treći slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog organizovanja humanitarnih aktivnosti, odnosno deljenja poklona socijalno ugroženim građanima u Beloj Palanci; četvrti slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog organizovanja humanitarnih aktivnosti, odnosno poklanjanja uređaja bele tehnike licu koje boluje od multiple skleroze u Ugrinovicima, peti slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog organizovanja humanitarnih aktivnosti, odnosno zbog podele ogrevnog drvca u Velikom Gradištu, 6. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o rekonstrukciji doma zdravlja u Gradištu, 7. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o obnavljanju terena i šetališta u bloku 70, 8. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota u kojem se SNS hvali postignućima javne vlasti u pružanju pomoći oboleloj deci i starijim licima u Beloj Palanci, 9. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota u kojem su korišćeni projekti gradske uprave u Boru za promociju SNS-a, 10. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o rekonstrukciji zdravstvene ustanove u Loznici, 11. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a se odnosi na zloupotrebu javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o unapređenju zdravstvene zaštite u Topoli u svrhu promocije SNS-a, 12. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o modernizaciji Opšte bolnice u Čupriji u svrhu promocije SNS-a, 13. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o rekonstrukciji vrtića iz javnih resursa u Koceljevi u cilju promocije SNS-a, 14. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotreba javni resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o rekonstrukciji vrtića u Kruševcu iz javnih sredstava u cilju promocije stranke, 15. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o rekonstrukciji zdravstvene ustanove u Požegi u cilju promocije stranke, 16. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota o realizovanim infrastrukturnim projektima u opštini Trstenik finansiranim iz javnih sredstava, u kojem se pojavljuje i Milena Turk

Srbije²⁷², u jednom protiv Stranke slobode i pravde²⁷³ i u jednom slučaju protiv Srpske narodne partije²⁷⁴ Agencija je utvrdila da su prijave osnovane i da je došlo do kršenja Zakona o finansiranju političkih aktivnosti i tim povodom su izrečene mere upozorenja. Takođe, Agencija je utvrdila povredu Zakona o sprečavanju korupcije i izrekla meru opomene, u dva slučaja²⁷⁵, po prijavi protiv predsednika Privremenog organa Šapca Aleksandra Pajića i protiv člana Privremenog organa grada Beograda Vladimira Obradovića. Međutim, u 23 slučaja Agencija je utvrdila da su prijave neosnovane, od čega se 15 odnose na Zakon o finansiranju političkih aktivnosti i 8 na Zakon o sprečavanju korupcije. Takođe, Agencija je u nekoliko slučajeva jednim rešenjem odlučila po više prijava.

12.2. Prijave Regulatornom telu za elektronske medije

Crta je u vezi sa povredama obaveza učinjenim tokom izborne kampanje REM-u podnela dvadeset devet prijava. Od toga 24 podnete su protiv komercijalnih televizija sa nacionalnom pokrivenošću: dvanaest protiv TV Pink, četiri protiv TV B92, četiri protiv televizije Prva, četiri protiv TV Happy. Preostalih pet podneto je protiv lokalnih televizija.

Protiv televizije Pink podneto je dvanaest prijava i to zbog:

- Prikazivanja kratkog filma u okviru "Nacionalnog dnevnika" u kome su predstavnici opozicije optuženi da žele da uklone Aleksandra Vučića iz izbornog procesa, što je ilustrovano iscrtavanjem mete na čelu predsednika Republike;
- Prikazivanja sadržaja u kome je opoziciji pripisana odgovornost za komentare koje su na društvenim mrežama protiv članova porodice Vučić upućivali anonimni korisnici, zbog čega su predstavnici opozicije upoređeni sa hijenama;
- Puštanja propagandnog spota u kome je predsednik stranke Novi DSS Miloš Jovanović, između ostalog, optužen za oslobađanje "ubica srpske dece" u nekoliko izdanja Nacionalnog dnevnika;
- Prikazivanja priloga u kome su, zbog kritičkog izveštavanja medija o vladavini Aleksandra Vučića, predstavnici opozicije diskreditovani i bez adekvatne činjenične osnove optuženi za "tempiranje napada" na predsednika, a da im pritom nije data mogućnost da se izjasne o izrečenim navodima;
- Relativizacije genocida u Srebrenici u izbornom programu;
- Prikazivanja gotovo polučasovnog obraćanja predsednice Vlade u Nacionalnom dnevniku, koja je, vodeći kampanju sa pozicije javne funkcionerke, optuživala opoziciju za pripremanje haosa i nereda ukoliko izgube izbore, pri čemu TV Pink nije preduzela korake da takvu kampanju ne prenosi u svom programu;
- Uključenja uživo u centralnu informativnu emisiju, i to u deo programa koji nije obeležen kao izborni, predsednika Vučića u momentu kada je potpisivao podršku izornoj listi koja nosi njegovo ime. Vučiću je omogućeno da u dvadesetominutnom obraćanju vodi negativnu

predsednica Privremenog organa opštine, sve u cilju promocije SNS-a i 17. slučaj se odnosi na prijavu protiv SNS-a zbog zloupotrebe javnih resursa u vidu objavljivanja promotivnog spota u kojem se pojavljuje predsednica privremenog organa, koja je i kandidatkinja na listi i hvali se postignućima lokalne vlasti u oblasti zdravstva, a sve u svrhu promocije SNS-a.

²⁷² Agencija je izrekla meru upozorenja Socijalističkoj partiji Srbije zbog prijave za organizovanje humanitarnih aktivnosti, odnosno deljenja čokolada i kafe građanima od strane Ane Grozdanović i zbog organizovanog davanja besplatnih pravnih saveta od strane advokata Tome File.

²⁷³ Agencija je u sledećem slučaju izrekla meru upozorenja stranci Sloboda i pravda zbog prijave za korišćenja javnih resursa u svrhu promocije političke stranke jer je kandidat Vladimir Obradović snimio promotivni spot u prostorijama Skupštine grada Beograda.

²⁷⁴ Agencija je izrekla meru upozorenja stranci Srpskoj narodnoj partiji zbog prijave za organizovanje humanitarnih aktivnosti, odnosno poklanjanja agregata višečlanoj porodici u Vladičinom Hanu.

²⁷⁵ U prvom slučaju Agencija je izrekla meru opomene predsedniku Privremenog organa grada Šapca zbog povrede Zakona o sprečavanju korupcije jer je koristio zvanični fejsbuk nalog gradonačelnika grada Šapca, kao i skupove na kojima je učestvovao kao funkcioner, za promociju političke stranke SNS i za javno predstavljanje proglašene izborne liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane", kao i za pozivanje da građani glasaju za tu političku stranku i izbornu listu. U drugom slučaju Agencija je izrekla meru opomene članu Privremenog organa grada Beograda Vladimiru Obradoviću zbog korišćenja javnih resursa u svrhu promocije stranke (promotivni spot Stranke slobode i pravde snimljen je u službenim prostorijama Skupštine grada Beograda i objavljen na "X" (Twitter) nalogu Vladimira Obradovića, nosioca izborne liste Srbija protiv nasilja).

kampanju protiv opozicije i promoviše izbornu listu čiji je nosilac, pri čemu takav tretman nije omogućen nijednoj drugoj izbornoj listi;

- Prikazivanja u izbornom programu aktivnosti Aleksandra Šapića kao predsednika Privremenog organa grada Beograda u svrhu izborne promocije njega kao kandidata za gradonačelnika Beograda na listi "Aleksandar Vučić- Beograd ne sme da stane";
- Prikazivanja gostovanja predsednika Vučića u jutarnjem programu u svojstvu predsednika Republike prilikom koga je Aleksandar Vučić promovisao svoju izbornu listu i vodio negativnu kampanju protiv drugih izbornih lista, pri čemu TV Pink nije preduzela korake kako bi sprečila stvaranje privilegovanog položaja za predsednika. Tokom iste emisije, prikazan je kratak video prilog u kojem su opozicioni lideri bili izloženi negativnim kritikama i omalovažavanju;
- Diskreditovanja opozicije i promovisanja liste "Aleksandar Vučić- Srbija ne sme da stane" tokom čitavog toka emisije "Hit tvit";
- Prikazivanja oglasne poruke izborne liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane" tokom vesti, van reklamnog bloka. U istom programu, TV Pink je izveštavala o pseudodogađaju kojem je prisustvovao zvaničnik koji je istovremeno i kandidat na izborima;
- Tokom centralne informativne emisije, TV Pink je emitovala dvadesetominutni film "Tajkunske rukoveti" u kojem su lideri opozicije bili izloženi negativnim kritikama i omalovažavanju. U istom informativnom segmentu, TV Pink je izveštavala o pseudodogađaju kojem je prisustvovao zvaničnik koji je istovremeno i kandidat na izborima.

Protiv televizije Prva podnete su četiri prijave, zbog:

- Prikrivenog prikazivanja izbornog u vidu informativnog programa i propuštanja da se učesnicima izbora obazbedi zastupljenost bez diskriminacije do koga je došlo kada je, u deo emisije Vesti televizije Prva, koji nije bio obeležen kao izborni, uživo uključen predsednik Vučić u momentu kada je potpisivao podršku izbornoj listi koja nosi njegovo ime. U desetominutnom obraćanju, Vučić je vodio negativnu kampanju protiv opozicije a TV Prva nije preduzela korake da takvu kampanju ne prenosi u svom programu;
- Prikrivenog prikazivanja izbornog u vidu informativnog programa i omogućavanja vođenja negativne kampanje protiv učesnika izbora. Gostujući u centralnoj informativnoj emisiji "Vesti" u svojstvu predsednika Republike, predsednik Republike je, na inicijativu voditelja, promovisao sopstvenu izbornu listu i vodio negativnu kampanju protiv ostalih učesnika izbora, a pružalac medijske usluge nije prekinuo takvo obraćanje;
- Dve prijave protiv TV Prva podnete su zbog povrede zabrane da se 30 dana pre izbora ne sme izveštavati o događajima organizovanim povodom otvaranja infrastrukturnih projekata ako tim događajima prisustvuju javni funkcioneri koji su istovremeno kandidati na izborima. Naime, u izbornom delu Vesti u više navrata izveštavano je o događajima povodom različitih rekonstrukcija kojima je u svojstvu predsednika Privremenog organa grada Beograda prisustvovao Aleksandar Šapić.

Protiv TV B92 Crta je podnela četiri prijave i to zbog:

- Propuštanja da se učesnicima izbora obezbedi zastupljenost bez diskriminacije do koga je došlo kada je, izveštavajući o prikupljanju potpisa podrške različitih izbornih lista, B92 u privilegovan položaj stavio listu "Aleksandar Vučić- Srbija ne sme da stane" budući da je isključivo njenim predstavnicima omogućeno da se direktno obrate gledaocima;
- Prikrivenog prikazivanja izbornog u vidu informativnog programa odnosno omogućavanja predsedniku Republike da, u svojstvu javnog funkcionera, promoviše izbornu listu čiji je nosilac;
- Povrede zabrane da se 30 dana pre izbora ne sme izveštavati o događajima organizovanim povodom otvaranja infrastrukturnih projekata ako tim događajima prisustvuju javni funkcioneri

koji su istovremeno kandidati na izborima koja je učinjena tako što je, u izbornom delu Vesti, u više navrata izveštavano o događajima povodom različitih rekonstrukcija kojima je u svojstvu predsednika Privremenog organa grada Beograda prisustvovao Aleksandar Šapić;

- Izveštavanja o javnom skupu organizovanom povodom otvaranja ekspoziture Banke Poštanska Štedionica u Banji Koviljači kojem je prisustvovao član Privremenog organa grada Loznice koji je istovremeno i kandidat na listi "Aleksandar Vučić - Loznica ne sme da stane".

Protiv TV Happy Crta je podnela četiri prijave i to zbog:

- Prikrivenog prikazivanja izbornog u vidu informativnog programa i omogućavanja vođenja negativne kampanje protiv učesnika izbora kada je prilikom ekskluzivnog gostovanja predsednika Republike, povodom njegove zvanične posete Parizu, omogućeno predsedniku da promoviše listu čiji je nosilac i da diskredituje ostale učesnike izbora;
- Prikazivanja političke oglasne poruke izborne liste "Ivica Dačić - Premijer Srbije" u kojoj se napadaju kandidati sa drugih izbornih lista;
- Izveštavanja o javnom skupu organizovanom povodom otvaranja ekspoziture Banke Poštanska Štedionica u Banji Koviljači kojem je prisustvovao član Privremenog organa grada Loznice koji je istovremeno i kandidat na listi "Aleksandar Vučić - Loznica ne sme da stane";
- Prikazivanje filma "Tajkunske rukoveti" u kojem su različiti lideri opozicije bili izloženi izuzetno negativnim kritikama i omalovažavanju.

Po jednu prijavu Crta je podnela protiv TV Studio B, TV Trstenik i TV Pančevo. Ove tri televizije prikazale su identične priloge u kojima su izrazito negativnoj kritici i omalovažavanju izvrgnuti Dragan Đilas, kandidat na izbornoj listi „Srbija protiv nasilja“ i Miloš Jovanović, kandidat na listi „Dr Miloš Jovanović – Nada za Srbiju“.

Prijava je podneta i **protiv trideset lokalnih televizija** koje su u celini ili delimično prenosile mitinge liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane" u Leskovcu, Pirotu, Smederevu i Beogradu pri čemu skupove ostalih učesnika izbora nisu prikazivale na sličan način i uporedivom trajanju. Naknadno su, novom prijavom, iste televizije prijavljene i zbog prenošenja mitinga liste "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane" održanog u Kruševcu.

Do dana zaključenja ovog izveštaja, podnosiocima prijava dostavljeno je pet odgovora REM-a. U svih pet slučajeva, Crta je obaveštena da nema mesta pokretanju postupka.

12.3. Prijave Nadzornom odboru za izbornu kampanju

Crta je podnela ukupno pet prijava Nadzornom odboru zbog uočenih nepravilnosti u postupanju učesnika izbora:

- Prijava podneta protiv političke stranke Srpske napredne stranke i člana Predsedništva stranke Miloša Terzića zbog vođenja negativne kampanje sa zvaničnog naloga Srpske napredne stranke na društvenim mrežama, protiv izbornog kandidata Zdravka Ponoša čime je narušen moralni integritet izbornog kandidata.
- Prijava podneta protiv političke stranke Srpske napredne stranke i pružaocice medijske usluge TV Kraljevo zbog emitovanja saopštenja ove političke stranke u kojem je korišćen govor mržnje i kojim je vođena negativna kampanja protiv proglašene izborne liste "LOKALNI FRONT - Predrag Voštinić".

- Prijava podneta protiv člana političke stranke Srpska napredna stranka gospodina Vladimira Orlića i pružaoca medijske usluge - Televizije Pomoravlje, zbog vođenja negativne kampanje protiv drugih izbornih kandidata.
- Prijava podneta protiv člana političke stranke Srpske napredne stranke i kandidata na izbornoj listi "Aleksandar Vučić - Srbija ne sme da stane", gospodina Vladimira Đukanovića zbog vođenja negativne kampanje u medijima protiv predstavnika opozicije.
- Prijava protiv političke stranke Srpske napredne stranke zbog izdavanja zvaničnog saopštenja kojim je vođena negativna kampanja protiv predstavnika opozicije.

Nadzorni odbor za izbornu kampanju je razmotrio svih pet prijava i svakom slučaju se izjasnio ili da je prijava neosnovana ili da se smatra nenadležnim i tom prilikom uputio Crtu da se obrati drugom držanom organu.

12.4. Prijave građana

Crta je od dana raspisivanja izbora do dana objavljivanja konačnog izveštaja dugoročnih posmatrača primila 664 prijave građana. Treći izveštajni period Crtine posmatračke misije, od objavljivanja drugog izveštaja pa do zaključenja konačnog, obeležen je značajno povećanim brojem prijava građana. Pravni tim je primio preko četiri stotine prijava, od čega je preko tri stotine bilo na sam izborni dan i preko sto u periodu nakon.

Najveći broj prijava, ukupno 97, se odnosi na nepravilnosti u vezi sa uređenjem biračkog mesta, nepravilnim rukovanjem izbornim materijalom i održavanjem reda na biračkom mestu. Zatim, veliki broj prijava, ukupno 63, se odnosi na probleme vezane za birački spisak, poput brisanja iz biračkog spiska (28 prijava), zatim, na situacije da su građani pronađeni na sajtu – ali ne i u izvodu iz biračkog spiska (21 prijava), da je građanima onemogućeno da glasaju jer je prethodno neko već bio potpisan umesto njih (18 prijava), da su građani premešteni u druge gradove samo za glasanje (3 prijave) i da su građani pronađeni u biračkom spisku samo za jedan nivo izbora - parlamentarni ili lokalni (3 prijave). Takođe, 45 prijava je pristiglo povodom dostavljenih poziva za glasanje građanima za njima nepoznata lica, a 25 prijava za pozive dostavljene za premunila lica koja su ostala upisana u birački spisak.

Građani su prijavili i u 25 slučajeva vođenje paralelnih evidencija o biračima, u 26 slučajeva organizovano dovođenje birača na glasanje i u 17 slučajeva kupovinu glasova. Pojava da se birački odbor nije pojavio kod lica koja su se prijavila da glasaju od kuće je zabeležen i na ovim izborima i to u 29 slučaja. Među ostalim prijavama bilo je i slučajeva uništavanja izbornog materijala, kao i ubacivanja dodatih glasačkih lisitića.

13. PREPORUKE ZA SLOBODNE I POŠTENE IZBORE

Crta analizu izbornog procesa zasniva na sistematičnom posmatranju opštih izbora održanih u poslednjih osam godina: vanrednih parlamentarnih izbora 2016. godine, predsedničkih izbora 2017. godine, izbora za Skupštinu grada Beograda 2018. godine, redovnih parlamentarnih izbora 2020, kao i predsedničkih, beogradskih i vanrednih parlamentarnih izbora održanih 2022. godine. **U okviru svake od ovih posmatračkih misija, Crta je iznosila detaljne preporuke za njegovo unapređenje, kojih je, do izbora 2023. godine, bilo ukupno devedeset jedna.**

Posle navršenih pet godina posmatranja, 2020. godine je uočena potreba da se izvrši revizija ovih preporuka sa ciljem da se one sažmu i tako učine dostupnijim i preglednijim, odnosno da se čvršće vežu sa standardima za poštene i slobodne izbore.²⁷⁶ Ovaj poduhvat je rezultirao pretvaranjem dotadašnjih Crtinih preporuka u pojedinačne mere, kojih je do izbora 2023. godine bilo ukupno 91.²⁷⁷ Set odgovarajućih mera čini jednu preporuku, odnosno pravi mapu puta koja vodi ka ispunjenosti preporuka prema ocenama Crte. Ukupan broj preporuka je 20.²⁷⁸ **U krajnjem ishodu, ispunjenje preporuka vodi ka dostizanju odgovarajućih standarda za poštene i slobodne izbore, odnosno do poboljšanja stanja u pet oblasti koje Crta smatra ključnim za kvalitet i integritet izbornog procesa. Tih pet oblasti su: 1) ravnomerna medijska zastupljenost, 2) ravnopravnost učesnika u kampanji, 3) sloboda izbora i biračko pravo, 4) rad izborne administracije i 5) zaštita izbornih prava.**

Preporuke su zagovarane u kontinuitetu od 2016. godine, ali bez uspeha. Tek u međustranačkom dijalogu o izbornim uslovima koji je pod pokroviteljstvom Evropskog parlamenta održavan 2019. i 2021. godine, bilo je moguće razgovarati o preporukama ODIHR, ali i Crte, ali sa vrlo ograničenim dometom jer su institucije i njeni predstavnici odbijali da prepoznaju ključne probleme u izborima i birali da ispune tehničke delove nekih preporuka, izbegavajući njihovu suštinu. Crta je zatim učestvovala u javnoj raspravi o izradi novog seta izbornih zakona, koji su usvojeni neposredno pred raspisivanje izbora suprotno međunarodnim standardima. Na kraju Crta je podnela i set amandmana narodnim poslanicima u trenutku kada je set izbornih zakona ušao u skupštinsku proceduru u januaru 2022. godine. Međutim, **ni u jednom ovom koraku nisu adresirani prioritetni problemi u izborima na koje je Crta ukazivala, niti su usvojene suštinske preporuke za bolje izbore.**

Crta je 2021. godine na osnovu svojih preporuka i nalaza posmatranja dala nezavisnu ocenu učinka **Radne grupe za saradnju sa OEBS/ODIHR Vlade Republike Srbije,**²⁷⁹ **dok je ova grupa u periodu između izbora 2022. i 2023. radila netransparentno i do decembarskih izbora nije urađeno ni blizu dovoljno u pravcu ispunjavanja preporuka ODIHR-a.** Analiza koju je Crta nezavisno sprovedla o ispunjenosti ODIHR preporuka uoči raspisivanja decembarskih izbora²⁸⁰ pokazuje da se nijedna od preporuka iz poslednjeg izveštaja ODIHR nakon izbora 2022, nije mogla oceniti kao u potpunosti ispunjena.²⁸¹ Analiza Crte pokazuje da je napredak zabeležen jedino u oblasti koja se odnosi na administrativne aspekte izbornog procesa, dok su preporuke koje se odnose na ključne probleme u izbornom procesu - pritiske na birače, zloupotrebu javnih resursa i funkcija i izveštavanje medija - ostale

²⁷⁶ Crta, Preporuke za poštene i slobodne izbore, decembar 2020, <https://link.crta.rs/md>

²⁷⁷ Crtine preporuke dostupne su na sajtu: <https://link.crta.rs/me> a više o preporukama nakon izbora 2022. Godine u: Crta, *Završni izveštaj o izborima 2022. godine*, str. 17-27, <https://link.crta.rs/b4>

²⁷⁸ Crtine preporuke dostupne su na sajtu: <https://link.crta.rs/me>

²⁷⁹ Crta, "Država i dalje ignoriše suštinske izborne probleme", mart 2021, <https://link.crta.rs/5m>

²⁸⁰ Crta, *Analiza ispunjenosti ODIHR preporuka iz izveštaja o posmatranju predsedničkih i ranih parlamentarnih izbora u Srbiji 2022. godine*, 11. oktobar 2023, <https://link.crta.rs/mf>

²⁸¹ U oktobru 2023. godine bilo je moguće oceniti jedino 15 od 26 preporuka ODIHR-a iz izveštaja 2022. Godine, usled nedostatka informacija, netransparentnosti rada Radne grupe Vlade Srbije, ali i činjenice da je ocena ispunjenosti nekih od preporuka moguća tek nakon održavanja izbora. ODIHR zvanično evaluira svoje preporuke na sajtu <https://link.crta.rs/mg> i zvanična ocena ispunjenosti preporuka će biti učinjena nakon objavljivanja finalnog izveštaja ODIHR-a o decembarskim parlamentarnim izborima.

neispunjene. **Prema zvaničnoj poslednjoj evaluaciji ODIHR preporuka koju je ODIHR sproveo nakon izbora 2022. godine, u poslednjih 10 godina u potpunosti su ispunjene svega četiri prioritetne preporuke.**²⁸²

Takođe, **ni jedna od 20 krovnih preporuka Crte za slobodne i poštene izbore nije ispunjena.** Od 91 mere koje bi vodile ka njihovom ispunjavanju, delimično je ispunjeno svega 14, dok je samo jedna u potpunosti ispunjena i to u vezi sa preporukom za povećanje transparentnosti rada izborne administracije. Ispunjena je mera koja se odnosi na Republičku izbornu komisiju i objavu preliminarne izlaznosti odmah po zatvaranju biračkih mesta, kao i prvih preliminarnih rezultata izbora najkasnije 4h od zatvaranja biračkih mesta.

Uzimajući u obzir rasprostranjenost i produbljenost izbornih manipulacija kojima je uticano na tok i ishode izbornog procesa na vanrednim parlamentarnim i beogradskim izborima u decembru 2023. godine, a koje jasno ukazuju na upletenost državnih institucija u nelegalnom i nelegitimnom sticanju izbornih prednosti stranaka u vlasti, kao i činjenicu da predstoji održavanje opštih lokalnih izbora 2024. godine, **Posmatračka misija Crte smatra da ne postoje uslovi da se pristupi unapređenju zakonskog okvira i prakse sprovođenja izbora, odnosno održavanju narednih izbora u Srbiji, bez ispunjavanja preduslova koji predstavljaju osnovu svakog demokratskog i izbornog procesa.**

13.1. Preduslovi za razgovor o boljim izborima

Zaključak Posmatračke misije Crte je da nije moguće pristupiti unapređenju zakonskog okvira i prakse sprovođenja izbora, odnosno održavanju narednih izbora u Srbiji, dok se ne sledeći preduslovi.

1. Uspostavljanje pravovremene i neselektivne odgovornosti zbog kršenja zakona u izborima.

Borba protiv nekažnjivosti osnovni je preduslov vladavine prava i izgradnje poverenja građana da institucije Srbije, državni organi i javne ustanove služe da štite zakone i interese države i javnosti unutar svojih nadležnosti, standarda etike i profesionalne službe, ne dopuštajući da bilo koji partijski ili privatni interes bude pretpostavljen toj obavezi.

- *Utvrđiti odgovornost za izostanak postupanja tužilaštva u izbornom procesu i selektivno postupanje po prijavama građana. Pozvati na krivičnu i disciplinsku odgovornost rukovodioce u osnovnim tužilaštvima u Beogradu, Višem javnom tužilaštvu u Beogradu i Vrhovnom javnom tužilaštvu, po osnovu zloupotrebe službenog položaja i propuštanja korišćenja ovlašćenja za kontrolu postupanja i nadzor nad radom nižih javnih tužilaštava.*
- *Tužilaštvo mora hitno i neselektivno da se angažuje u utvrđivanju istine i odgovornosti za kršenja zakona u izbornom procesu, uključujući i dela počinjena pod okriljem institucija države Srbije, primarno u Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu državne uprave i lokalne samouprave (uključujući i Upravni inspektorat), kao i u Ministarstvu spoljnih poslova i Generalnom konzulatu u Banja Luci.*
- *Državne institucije, organi i ustanove moraju da pokrenu disciplinske postupke i iskoriste sve mehanizme interne kontrole protiv službenika koji su nesavesno, neovlašćeno i protivzakonito*

²⁸² ODIHR zvanično evaluira svoje preporuke na sajtu <https://link.crta.rs/mg> i nova evaluacija će biti učinjena nakon objavljivanja finalnog izveštaja ODIHR-a o decembarskim parlamentarnim izborima.

vršili promene u biračkom spisku, menjali prebivališta i boravišta građanima i vršili druge zloupotrebe položaja.

- *Hitno se moraju procesuirati overitelji koji su učestvovali u falsifikovanju izjava podrške birača za kandidaturu izbornih lista i lica koja su neovlašćeno raspolagala ličnim podacima birača.*
- *Nadležna javna tužilaštva moraju da pokrenu postupke radi utvrđivanja krivične odgovornosti službenika u policijskim stanicama koji su nesavesnim radom u službi i zloupotrebom službenog položaja vršili promene prebivališta suprotno propisanim obavezama i procedurama.*
- *Nadležna javna tužilaštva moraju da pokrenu krivične postupke protiv odgovornih za sastavljanje netačnih biračkih spiskova iz člana 158. Krivičnog zakonika.*
- *Upravni inspektorat mora da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka protiv svakog odgovornog lica u organima nadležnim za ažuriranje biračkog spiska koje nije obezbedilo njegovu tačnost i ažurnost.*
- *Po konstituisanju Narodne skupštine, u najkraćem roku, neophodno je pokrenuti postupak za razrešenje svih osam članova Saveta Regulatornog tela za elektronske medije zbog nepravilnog i nesavesnog postupanja i istovremeno raspisati javni poziv za predlaganje kandidata za izbor novih članova Saveta.*
- *Po konstituisanju novog saziva Saveta Regulatornog tela za elektronske medije, sprovesti postupak utvrđivanja eventualnih povreda obaveza ili nepoštovanja uslova predviđenih dozvolom kod pružalaca medijskih usluga kojima REM izdaje dozvole za emitovanje i, u slučaju postojanja povreda, preduzeti zakonom propisane mere koje uključuju i oduzimanje dozvole.*
- *Upravni odbori javnih medijskih servisa, koje bi birao novi saziv Saveta REM-a, da pokrenu postupke za razrešenje generalnih direktora i glavnih i odgovornih urednika informativnog programa, te da sprovedu konkurse za popunjavanje ovih funkcija i na te funkcije izaberu lica koja će svoje obaveze izvršavati u skladu sa zakonom i načelima javnih medijskih servisa.*

2. Tačan i nekompromitovan birački spisak ključni je preduslov za održavanje demokratskih izbora pošto se bez njega ne može ustanoviti volja birača na izborni dan. Kao i u ranijim izbornim procesima, negativna percepcija biračkog spiska u javnosti utemeljena je na nedostatku pravovremenih i dovoljnih podataka i činjenica o njegovom stanju i izvor je nepoverenja javnosti u izborni proces. Dva ključna problema u vezi s biračkim spiskom koja su se javila u izbornom procesu jesu migracija, odnosno "preseljenje" birača i netačnost biračkog spiska. Prvi problem je značajan u kontekstu lokalnih izbora, posebno onih održanih u glavnom gradu, dok se drugi problem ponavlja iz izbora u izbore.

- *Neophodno je da nezavisna komisija sačinjena od međunarodnih i domaćih eksperata sprovede reviziju biračkog spiska u skladu s međunarodnim standardima i preporukama ODHIR-a. Nakon utvrđivanja činjeničnog stanja bez odlaganja pristupiti sastavljanju tačnog biračkog spiska i uspostavljanju mehanizama koji osiguravaju njegov integritet.*

3. Neophodno je značajno unapređenje profesionalnih standarda u radu Radio-televizije Srbije i Radio-televizije Vojvodine kako bi te kuće i stvarno, a ne samo nominalno, funkcionisale kao

javni medijski servis građana Srbije. Slobodno formiranje volje birača, kao okosnica slobodnih izbora, u značajnoj meri počiva upravo na istinitom, potpunom i blagovremenom informisanju i podsticanju pluralizma političkih ideja u elektronskim medijima. Otvaranje javnih medijskih servisa RTS i RTV prema različitim političkim opcijama i značajno veća posvećenost tih kuća obavezi objektivnog i blagovremenog informisanja i edukovanja građana prvi je korak u uspostavljanju političkog pluralizma u medijima.

Tek nakon pokazivanja spremnosti i konkretnih rezultata u stvaranju preduslova za razgovor o boljim izborima, moguće je pristupiti razmatranju koraka za unapređenje rada ključnih oblasti u domenu slobodnih i poštenih izbora, koje Crta posebno izvdaja nakon vanrednih izbora 2023:

13.2. SLOBODA IZBORA I IZBORNO PRAVO: Birački spisak

Svaki građanin koji je upisan u birački spisak može ostvariti svoje biračko pravo garantovano Ustavom i glasati na izborima, odnosno učestvovati u formiranju izborne volje birača. **Tačnost biračkog spiska je ključna sa aspekta odražavanja stvarne volje birača u jednoj izbornoj jedinici (državi ili lokalnoj samoupravi).** Obrnuto, ukoliko birački spisak nije tačan to dovodi u sumnju da li je na izborima zaista izražena stvarna volja birača, zbog toga što se dovodi u pitanje ko je glasao na izborima.

Kao i u ranijim izbornim procesima, **negativna percepcija o stanju u biračkom spisku u javnosti utemeljena je na nedostatku pravovremenih i dovoljnih podataka i činjenica u vezi sa biračkim spiskom što predstavlja ozbiljan problem koji doprinosi nepoverenju javnosti u izborni proces. Ključni problem u izbornom procesu u vezi s biračkim spiskom jeste njegova netačnost na koju je dodatno uticala migracija, odnosno “preseljenje” birača, kao i neaužurnost u njegovom vođenju.** Migracija birača je značajna u kontekstu lokalnih izbora, posebno onih održanih u Beogradu, dok je neaužurnost problem koji se ponavlja iz izbora u izbore. Prikupljajući dokaze i analizirajući podatke, Crta je došla do saznanja o brojnim mehanizmima zloupotreba državnih organa koji su za krajnji cilj imale uticanje na ishod rezultata lokalnih izbora. Zloupotrebe su vršene kako u različitim bazama čija se tačnost reflektuje i na tačnost biračkog spiska, tako i u samom Jedininstvenom biračkom spisku.

13.2.1. Problem 1: Zloupotreba prebivališta za vršenje promena u Jedininstvenom biračkom spisku

“Preseljenje” birača iz lokalnih samouprava u kojima se nisu održavali izbori, kao i iz Bosne i Hercegovine je pojava koja je **ugrozila demokratičnost i integritet izbornog procesa, pre svega u Beogradu.** Takva praksa niti je legalna, niti je legitimna, narušila je jednakost izbora u glavnom gradu i u suštini ugrozila Ustavom i zakonom zajemčeno pravo na lokalnu samoupravu svakog građanina grada Beograda. **Postupak migracije birača podrazumevao je niz kršenja zakonskih odredbi od strane službenika Ministarstva unutrašnjih poslova.** Prema Crtinim saznanjima reč je o organizovanoj migraciji i organizovanom i sistematskom prijavljivanju prebivališta građanima koji zapravo ne stanuju na adresama na kojima su ih službenici MUP-a prijavljivali na nezakonit način. **Crtni nalazi pokazuju zloupotrebe procedura Ministarstva unutrašnjih poslova čiji su službenici u policijskim stanicama, suprotno procedurama, vršili promene prebivališta velikog građana bez prisustva tih lica.** Službenicima je u tim slučajevima dostavljano i po nekoliko desetina ličnih karti birača kojima su menjane adrese kako bi svoje pravo glasa na lokalnim izborima ostvarili na teritoriji grada Beograda, iako centar njihovih životnih, profesionalnih, ekonomskih niti drugih aktivnosti nije na teritoriji tog grada.

13.2.2. Problem 2: Netačnost i neažurnost Jedinственog biračkog spiska

Neažurnost biračkog spiska je problem koji se ponavlja iz izbora u izbore. Njegovo neresavanje pozitivno deluje na podložnost sistema političkim zloupotrebama, što je kulminiralo na beogradskim izborima u decembru 2023, ali je bilo primećeno i u drugim delovima zemlje u kojima su se istovremeno održavali lokalni izbori. **Odgovornost za tačnost i ažurnost podataka u biračkom spisku je pre svega na referentima za birački spisak, odnosno službenicima lokalnih samouprava kojima je u opisu radnih mesta ažuriranje biračkog spiska kao i na rukovodiocima u MDULS koji vode sektor registra.** U tom slučaju, ne može se sa sigurnošću govoriti o nameri, već taj problem može biti i posledica nemara državnih službenika i referenata. Međutim, **imajući u vidu da je veliki broj građana dobijao pozive za glasanje za svoje srodnike koji su preminuli, a nikada ranije nisu takve pozive dobijali, postoji sumnja da je i netačnost biračkog spiska, barem u jednom delu, u ovom izbornom procesu bila posledica "namerne neažurnosti" i da je imala za cilj prekrajanje izborne volje građana.**

13.2.3. Pokazatelji problema: Nelegalne i nelegitimne migracije birača

Svedočanstva i materijalni dokazi na osnovu kojih je Crta nedvosmisleno utvrdila da su u pojedinim slučajevima korišćeni mehanizmi masovnih nezakonitih prijava prebivališta, produbljuju sumnju u to da su identični mehanizmi primenjivani i u drugim slučajevima, te da **predmet nadzora moraju biti postupci u kojima je neobjašnjivo visokom broju građana prebivalište prijavljeno na pojedinim adresama u Beogradu.**

Takođe, **Crtu su kontaktirali birači kojima je, na osnovu zahteva koji su podnošeni sa njihovim falsifikovanim potpisima, u birački spisak upisan podatak da će na parlamentarnim izborima glasati po mestu boravišta u inostranstvu, konkretno, u Banjaluci.**

Svedočanstvo o sličnom slučaju Crta je dobila od birača za koga je, mimo njegovog znanja, upisan podatak da će na izborima glasati po mestu boravišta u Zrenjaninu, iako u tom gradu nikada nije boravio. Opisane zloupotrebe za posledicu su imale nemogućnost birača da svoje biračko pravo ostvare na biračkom mestu po mestu prebivališta, iako su se na dan izbora nalazili upravo u mestu u kome imaju prijavljeno prebivalište.

Osim toga, **Crta je obaveštena i o slučajevima u kojima su promene u biračkom spisku vršene neposredno od strane zaposlenih u Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave, zaobilaženjem propisanih procedura u skladu sa kojima (osim nakon zaključenja biračkog spiska) sve promene u ovoj bazi vrše nadležni u jedinicama lokalne samouprave.** Lice zaduženo za ažuriranje biračkog spiska podelilo je sa Crtom svoje iskustvo kada je, sprovodeći proceduru, izbrisalo nekoliko osoba iz biračkog spiska po osnovu smrti, ali je nakon nekog vremena saznalo da je jedna od tih osoba, koju je lično poznavalo i znalo da je umrla, neobjašnjivo "oživel" u biračkom spisku.

Na netačnost odnosno neažurnost podataka sadržanih u jedinstvenom biračkom spisku Crti su ukazali i brojni građani. Najdrastičniji je primer majke čija je ćerka tragično izgubila život dok je bila maloletna, a koja je upisana u birački spisak i kojoj je dostavljen poziv za glasanje. **I drugi građani prijavili su Crti da su im dostavljeni pozivi za njihove preminule članove porodice, uključujući i one koji decenijama nisu među živima.** Ovakvi slučajevi mogu biti posledica nemara ali i namere da u birački spisak budu upisana lica koja nemaju izbornu pravo.

13.2.4. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti

Preporuka 1: Utvrđivanje odgovornosti za kršenje zakona

Odgovornost za tačnost i ažurnost podataka u biračkom spisku je pre svega na referentima za birački spisak, odnosno službenicima lokalnih samouprava kojima je u opisu radnih mesta ažuriranje biračkog spiska, kao i na rukovodiocima u Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu (MDULS) koji vode sektor registara. Službena lica zaposlena u Ministarstvu spoljnih poslova, tačnije u diplomatsko konzularnim predstavništvima Republike Srbije u inostranstvu takođe imaju svoju ulogu i odgovornost u izbornom procesu, odnosno u prijavljivanju za glasanje u inostranstvu. Budući da su u praksi zabeleženi različiti tipovi netačnih podataka u biračkom spisku, može se govoriti o odgovornosti za krivična dela netačno sastavljanje biračkih spiskova, nesavestan rad u službi, falsifikovanje službene isprave i neovlašćeno prikupljanje ličnih podataka.

Istovremeno, imajući u vidu da je u izbornom procesu zabeležen veći broj slučajeva gde su građanima dodeljivana prebivališta mimo zakonom utvrđenih uslova i procedura, odgovornost za takvo postupanje je na službenicima Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) u policijskim stanicama, odnosno, kada je reč o Beogradu i na Upravi za upravne poslove MUP-a Srbije. Za ovakva postupanja mimo zakona, može se govoriti o odgovornosti za krivična dela zloupotrebe službenog položaja i nesavestan rad u službi.

Uzevši u obzir sve navedeno, Crta smatra da je **neophodno utvrditi odgovornost za različite slučajeve kršenja zakona:**

- *Nadležna javna tužilaštva da pokrenu postupke radi utvrđivanja krivične odgovornosti službenika u policijskim stanicama koji su, nesavesnim radom u službi i zloupotrebom službenog položaja vršili promene prebivališta suprotno propisanim obavezama i procedurama.*
- *Mesno nadležna osnovna javna tužilaštva da pokrenu krivične postupke protiv odgovornih za sastavljanje netačnih biračkih spiskova iz člana 158 Krivičnog zakonika.*
- *Upravni inspektorat da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka protiv svakog odgovornog lica u organima nadležnim za ažuriranja biračkog spiska koje nije obezbedilo njegovu tačnost i ažurnost.*

Preporuka 2: Osiguravanje tačnosti Jedinственog biračkog spiska

U cilju unapređenja tačnosti evidencije biračkog spiska, kao i sprečavanja manipulacije podacima iz biračkog spiska, neophodno je:

- *Sprovesti nezavisnu reviziju biračkog spiska u skladu sa međunarodnim standardima i preporukama ODHIR-a od strane nezavisne komisije koju bi činili međunarodni i domaći eksperti i predstavnici nadležnih institucija.*
- *Oformiti nezavisnu komisiju u čijoj bi nadležnosti bilo rukovođenje biračkim spiskom.*

- *Predvideti zakonsko rešenje kojim bi se ograničile mogućnosti zloupotrebe prava glasanja birača koji ne žive u lokalnim zajednicama, već su u njih preseljeni samo zbog glasanja na konkretnim izborima.*

Preporuka 3: Unaprediti postupanje MUP-a u vođenju evidencija od značaja za Jedinstveni birački spisak

Kako bi evidencija Jedinstvenog biračkog spiska bila verodostojna, neophodno je:

- *Unaprediti do sada neefikasno i sporo postupanje MUP-a po zahtevima vlasnika nepokretnosti koja sumnjaju da su nepoznata lica prijavljena na njihovoj adresi, kao i unaprediti način postupanja po zahtevima za odjavu nepoznatih lica, pre svega u pogledu preciziranja roka u kojem je MUP dužan da postupa po zahtevu.*
- *Sprečiti nezakonite prijave prebivališta kroz doslednu primenu postojećih zakonskih rešenja od strane MUP-a.*
- *Redovno objavljivati i ažurirati od strane MUP-a, svih statističkih podataka o izvršenim prijavama i odjavama prebivališta i pasivizacija adresa za punoletne građane*

Preporuka 4: Povećati transparentnost Jedinstvenog biračkog spiska

Radi povećanja poverenja građana i javnosti u tačnost biračkog spiska neophodno je:

- *Pojednostaviti do sada nedovoljno efikasni mehanizam uvida u izvod iz biračkog spiska, kako bi birači i učesnici u izborima mogli da pribave informacije od značaja za eventualno pokretanje krivičnih postupaka ili postupaka zaštite izbornog prava.*
- *Učiniti javno dostupnim statističke podatke o broju birača po domaćinstvima, po adresama i po godinama upisa u birački spisak.*

13.3. SLOBODA IZBORA I BIRAČKO PRAVO: Tužilaštvo

Po Ustavu Republike Srbije, izbori su slobodni, a glasanje je tajno. Međutim, sloboda izbora i biračko pravo u izbornom procesu 2023. godine su dodatno ograničeni zbog odsustva hitnog postupanja institucija i tužilaštva po službenoj dužnosti na brojne vrste krivičnih dela i javno iznete dokaze i svedočanstva, prvenstveno u vezi sa biračkim spiskom. Postupanje tužilaštva hronično izostaje i u slučajevima sprovođenja pritisaka na birače, kupovine glasova, zloupotrebe podataka o građanima iz javnih evidencija, zloupotrebe službenog položaja, javnih resursa, itd. **I u slučajevima u kojima su postupci pokretani, primetna je selektivnost u odlučivanju koji postupci i kada će biti pokrenuti.**

13.3.1. Problem: Izostanak hitne i efikasne reakcije tužilaštva u izborima 2023. godine

U ovom izbornom procesu je primetno potpuno odsustvo hitne i efikasne reakcije tužilaštva, odnosno nije zabeležen niti jedan slučaj hitnog postupanja na osnovu javno dostupnih informacija i dokaza o krivičnim delima u vezi sa izborima. Naprotiv, **na kraju izbornog dana, Više javno tužilaštvo je saopštilo da “nema dokaza da je na izborima počinjeno bilo koje krivično delo”**.²⁸³ Sve informacije koje su javno dostupne se odnose na postupanje pojedinačnih tužilaštava po određenim prijavama građana, gde su tužilaštva javno davala informaciju o broju prijavi i formiranim predmetima, ali ne i o aktivnostima koje su dalje preduzete (osim informacije da je u toku prikupljanje obaveštenja).²⁸⁴

U slučaju napada na posmatrače Crte, na izborni dan u dvorištu policijske stanice u Odžacima, Osnovno javno tužilaštvo u Somboru je formiralo predmet i kvalifikovalo ovaj napad kao krivično delo “Nasilničko ponašanje”. U konkretnom slučaju, na osnovu dostupnih informacija, pokazuje se da policijski službenici nisu adekvatno reagovali kako bi sprečili napad na posmatrače, niti su osigurali njihovu bezbednost, iako su bili blagovremeno obavešteni da postoji ozbiljna i neposredna pretnja po bezbednost posmatrača. Takođe, postoje indicije da **nakon napada nisu preduzeli sve neophodne mere kako bi se pronašli napadači, kao i da se otkriju i obezbede dokazi, što je još jedan primer neefikasnog rada državnih organa u postupcima koji se odnose na krivična dela u izborima.**

U periodu pre izbornog dana, javno dostupne informacije govore da je Prvo osnovno tužilaštvo u Beogradu formiralo pet predmeta na osnovu informacije dobijenih od pojedinih članova Gradske izborne komisije grada Beograda i Republičke izborne komisije, kao i da je primilo dve krivične prijave od strane građana, a sve povodom slučajeva falsifikovanja potpisa podrški birača izbornim listama. **Odsustvo javno dostupnih informacija o ukupnom broju primljenih prijavi za različita krivična dela u izborima, kao i o preduzetim radnjama na osnovu njih navodi na zaključak da ne postoji efikasan rad tužilaštava u ovim postupcima.**

Uprkos javno dostupnim tvrdnjama, izveštajima i informacijama o slučajevima nezakonite dodele prebivališta licima koje ne ispunjavaju potrebne uslove za dobijanje prebivališta u Beogradu, kao i organizovane migracije birača, tužilaštvo u Beogradu nije preduzelo niti jednu radnju, niti se na bilo koji način oglasilo o ovim pojavama. Istovremeno, retki postupci koji su incirani od strane građana, a u vezi sa migracijom birača i netačnim sastavljanjem biračkog spiska, ostali su bez epiloga i nakon gotovo dva meseca od izbornog dana, odnosno bez postupanja nadležnog tužilaštva.

Reakcija tužilaštva je izostala i u slučaju istraživačkog teksta koji je objavio CINS u kome se iznose sumnje na postojanje čitavog niza krivičnih dela oko organizovanja i rada “call centra” Srpske napredne stranke (primanje i davanje mita u vezi sa glasanjem, zloupotreba službenog položaja i ličnih podataka, nezakonito finansiranje političkih aktivnosti, itd). Podnetu krivičnu prijavu Prvom osnovnom javnom tužilaštvu, ovo tužilaštvo je prosledilo Višem javnom tužilaštvu, imajući u vidu da je to tužilaštvo nadležno za krivično delo davanje i primanje mita u vezi s glasanjem. Više javno tužilaštvo je prijavu vratilo Prvom osnovnom uz navode da nisu dostavljeni adekvatni dokazi za pokretanje postupka, čime je i ovaj događaj ostao, za sada, bez bilo kakvog javno poznatog postupanja tužilaštva. Uprkos tome što je na tužilaštvu da prikuplja dokaze, a na podnosiocu prijave da navode iz

²⁸³ Danas, Više tužilaštvo u Beogradu: Nema dokaza da je na izborima počinjeno bilo koje krivično, 17. decembar, 2023, <https://link.crta.rs/m6>

²⁸⁴ Tako je Više javno tužilaštvo u Beogradu izdalo saopštenje od 23 decembra 2023. u kome se navodi da je Više javno tužilaštvo i šest osnovnih tužilaštava u Beogradu primilo 7 prijavi u vezi sa događajima tokom izbornog dana, odnosno još 4 prijave koje se odnose na događaje pre izbornog dana. Informacije o radu drugih osnovnih javnih tužilaštava širom Srbije su ograničeno dostupne i odnose se na broj prijavi tokom izbornog dana u nekim mestima. <https://link.crta.rs/mh>

prijave učini verovatnim, Više javno tužilaštvo je zauzelo stav da nisu dostavljeni adekvatni dokazi, iako je uz prijavu dostavljen snimak kupovine glasova, a koji je bio javno dostupan.

13.3.2. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti

Preporuka 1: Utvrđivanje odgovornosti za nezakonitosti u radu tužilaštva

Za odsustvo proaktivnog postupanja tužilaštva u izbornom procesu i selektivno postupanje po prijavama građana, najodgovorniji su rukovodioci u osnovnim tužilaštvima u Beogradu, Višem javnom tužilaštvu u Beogradu i Vrhovnom javnom tužilaštvu. Pored disciplinske odgovornosti zbog kršenja radne etike, potrebno je utvrditi krivičnu odgovornost za zloupotrebu službenog položaja.

Na osnovu informacija o radu tužilaštva u izbornom procesu, posmatračka misija Crte smatra da je odsustvo blagovremenog, odnosno hitnog postupanja u slučajevima u vezi sa izborima jedan od ključnih problema, te je neophodno:

- *U najkraćem mogućem roku istražiti javno iznete informacije o krivičnim delima koja se gone po službenoj dužnosti. To bi trebalo da uključuje i postupanje u vezi sa krivičnim delima koja su počinjena prilikom organizovanja migracija birača tokom izbornog procesa.*
- *Istražiti zabeležene slučajeve pritisaka na birače i sumnje u zloupotrebu podataka o građanima i informisati javnost o postupcima;*
- *Obezbediti nepristrasnu podelu predmeta po hitnosti, složenosti i vrsti, radi efikasnijeg i objektivnijeg postupanja tužilaštva;*
- *Omogućiti istražnim organima primenu posebnih dokaznih radnji za dela protiv izbornog prava iz glave XV Krivičnog zakonika radi efikasnijeg prikupljanja dokaza;*
- *Razviti dodatne mehanizme koji će otežati potencijalni uticaj i kontrolu izvršne vlasti nad postupanjem i odlučivanjem tužilaštva u izbornim predmetima (primer: uvođenje konkurencije nadležnosti u postupanje tužilaca).*

13.4. POŠTENI IZBORI: Ravnomerna medijska zastupljenost i sloboda formiranja mišljenja

Ustav Republike Srbije u članu 51. predviđa da svako ima pravo da istinito, potpuno i blagovremeno bude obaveštavan o pitanjima od javnog značaja, a da su sredstva javnog obaveštavanja dužna da to pravo poštuju. U članu 52. Ustav punoletnim, poslovno sposobnim državljanima Srbije jemči, između ostalog, jednako izbornu pravo i slobodne izbore.

Jednakost šansi učesnika izbora moguće je ostvariti tek onda kada se na sve njih primenjuju ista pravila. Ona nalaže nepristrasnost medija koja je u domaćem pravnom okviru afirmisana kroz nalaganje obaveze pružaocima medijskih usluga da učesnicima izbora obezbede zastupljenost bez diskriminacije.

Slobodno formiranje volje birača, kao okosnica slobodnih izbora, u značajnoj meri počiva upravo na istinitom, potpunom i blagovremenom informisanju i podsticanju pluralizma političkih ideja u elektronskim medijima. Upravo takvo informisanje, u skladu sa važećim zakonima koji uređuju sferu elektronskih medija, pružaoci medijskih usluga dužni su da obezbede građanima.

13.4.1. Problem 1: Hroničan izostanak pluralizma

Medijsko izveštavanje tokom kampanje za izbore održane 17. decembra 2023. godine na komercijalnim televizijama sa nacionalnom pokrivenošću obeleženo je **izostankom pluralizma**. Ne sme se izgubiti iz vida da je izveštavanje tokom kampanje samo produžetak istovrsnog izveštavanja koje je prethodilo kampanji. Obaveza države da uspostavi odgovarajući zakonodavni i administrativni okvir koji bi garantovao suštinski i efikasan medijski pluralizam, ne odnosi samo na periode izbornih kampanja. Okolnost da je na tržištu prisutan veliki broj izdavača medija nije sama po sebi dovoljna da bi se medijsko okruženje smatralo pluralističkim. U kontekstu kakav postoji u Srbiji, na čijem tržištu postoje samo četiri televizije sa nacionalnom pokrivenošću koje taj ekskluzivitet imaju tokom gotovo dve decenije i koje bez izuzetka, izveštavaju izrazito pristrasno u korist vlasti, narušena je mogućnost građana da na osnovu objektivnih informacija formiraju svoje stavove, i posledično, da prilikom izbora svojih predstavnika naprave informisan izbor i slobodno izraze svoje mišljenje.

13.4.2. Problem 2: Regulatorno telo za elektronske medije na zadatku stvaranja privida pluralizma

Postojanje institucionalnog okvira i ustanovljenih procedura neophodan je preduslov za obezbeđivanje pluralističkog okruženja. U domaćem institucionalnom okviru, Regulatornom telu za elektronske medije dodeljena je uloga nezavisnog tela koje se stara o tome da učesnici izbora ne budu stavljeni u neravnopravan položaj i da građanima bude dostupna raznolikost informacija. Ovo telo snabdeveno je i suptilnim instrumentima (opomena, upozorenje) kojima može korigovati ponašanje onih medija kod kojih je slobodna urednička procena prekoračila obaveze kojih se moraju pridržavati. Međutim, REM na raspolaganju ima i veoma efikasne mehanizme kažnjavanja pa i diskvalifikacije onih medija koji se ne pridržavaju normativnog okvira (privremena zabrana objavljivanja programskog sadržaja, privremena zabrana objavljivanja oglasnih poruka, oduzimanje dozvole). **Regulatorno telo za elektronske medije hronično zanemaruje, izbegava ili direktno krši odredbe zakona, i demonstrira politički uticaj u svom radu iz jednog izbornog ciklusa u drugi.** Uprkos novim medijskim zakonima, usvojenim neposredno pred početak kampanje, a koji su ojačali obaveze REM-a, **ovo telo je u decembarskim izborima bilo u potpunosti pasivno, uprkos značajnom pogoršanju uslova za vođenje kampanje u medijima i medijskog izveštavanja.**

13.4.3. Pokazatelji problema: Normalizacija promocije samo jedne političke opcije

Crtin medijski monitoring pokazao je da je **privid kakvog-takvog pluralizma postojao u izbornom programu, ali da je u informativnom programu njihovo izveštavanje bilo izuzetno pristrasno te da su u njemu dominirali predstavnici vlasti koji su se mogli osloniti na izrazito pozitivno predstavljanje kada istupaju u svojstvu javnih funkcionera.** To se naročito odnosi na **predstavljanje predsednika Vučića po kome je, iako nije bio kandidat na izborima, izborna lista vladajuće većine nosila ime, kome je, prema nalazima Crte, opredeljeno identično vremena koliko celoj opoziciji zajedno.** Ta pristrasnost postojala je i na **Prvom programu RTS-a čiji je informativni program gotovo isključivo bio posvećen vladajućoj većini (99 odsto).** Time je ovaj javni medijski servis propustio da ispuni svoju zakonom propisanu obavezu i da kroz svoje programske sadržaje podstiče pluralizam

političkih ideja i da omogući javnosti da bude upoznata sa tim idejama. Međutim, **pristrasnost koju je Crta zabeležila ne proističe isključivo iz privilegovanog položaja koji je dat vlasti, već i iz okolnosti da je opozicija često marginalizovana i da je bila predstavljena u izraženom negativnom svetlu.** Kampanja diskreditacije opozicije uključivala je svakodnevne uvrede, govor mržnje i brutalne povrede privatnosti njihovih predstavnika.

Tokom kampanje za izbore održane 17. decembra 2023. godine, **REM je zatvorio oči pred brojnim slučajevima diskriminatornog tretmana učesnika izbora na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću.** Takvo ophođenje prema opozicionim izbornim listama REM-u nije moglo ostati nepoznato, budući da je i sam, **po službenoj dužnosti, vršio monitoring,** ali zbog toga što je **primio trideset prijava koje nije ni razmatrao tokom trajanja kampanje.** Konačno, **po završetku kampanje, REM je objavio deo podataka iz monitoringa kampanje i to samo one podatke koje je prikupio u nadzoru nad javnim medijskim servisima i kablovskim televizijama, dok su od javnosti sakriveni podatke koji se odnose na komercijalne televizije sa nacionalnom pokrivenošću, doprinevši na taj način stvaranju iskrivljene slike o političkom pluralizmu u medijskoj kampanji.**

Propuštajući da tokom izborne kampanje koristi mehanizme iz svoje nadležnosti kako bi obezbedio zakonitost postupanja pružalaca medijskih usluga, selektivnim objavljivanjem podataka, nepoštovanjem zakonskih rokova za odlučivanje, **Savet, kao organ odlučivanja REM-a, je zapravo odigrao aktivnu ulogu u stvaranju prostora za pristrasno izveštavanje komercijalnih televizija sa nacionalnim pokrivanjem tokom izborne kampanje i ključno doprineo neravnopravnosti uslova za učesnike izbora.** Na taj način, REM je samo nastavio višegodišnju praksu nesavesnog, nepravilnog i, konačno, nezakonitog postupanja. Upravo takvim postupanjem, aktuelni Savet REM-a je **normalizovao praksu promocije samo jedne političke opcije kako tokom izbornih kampanja, tako i u periodima između izbora.**

Koristeći svoje nadležnosti suprotno zahtevima javnog interesa, Savet je pokazao ne samo nekompetentnost i nedostatak integriteta, već i istrajnost u postupanju koje je suprotno ciljevima zbog kojih je nezavisni regulator osnovan.

13.4.4. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti

Preporuka 1: Utvrditi odgovornost za nesavesno postupanje i kršenje zakona

Kao ključan preduslov da se pristupi unapređenju stanja u oblasti ravnopravnosti u medijima i slobode informisanja, Crta smatra da je **neophodno:**

- *Po konstituisanju Narodne skupštine, u najkraćem roku, pokrenuti postupak za razrešenje svih osam članova Saveta REM-a zbog nepravilnog i nesavesnog postupanja i istovremeno raspisati javni poziv za predlaganje kandidata za izbor novih članova Saveta.*
- *Po konstituisanju novog saziva Saveta sprovesti postupak utvrđivanja postojanja eventualnih povreda obaveza ili nepoštovanja uslova predviđenih dozvolom kod pružalaca medijskih usluga kojima REM izdaje dozvolu za emitovanje i u slučaju postojanja povreda preduzeti zakonom propisane mere koje uključuju i oduzimanje dozvole.*
- *Da Upravni odbori javnih medijskih servisa, koje bi birao novi saziv Saveta REM-a, pokrenu postupke za razrešenje generalnih direktora i glavnih i odgovornih urednika informativnog*

programa, te da sprovedu konkurse za popunjavanje ovih funkcija i na te funkcije izaberu lica koja će svoje obaveze izvršavati u skladu sa zakonom i načelima javnih medijskih servisa.

Preporuka 2: Napraviti odlučne korake u podsticanju pluralizma i suzbiti privilegovan položaj predstavnika vlasti u medijima

U cilju poboljšanja uslova za sprovođenje slobodnih i poštenih izbora, potrebno je **razmotriti mogućnost** ispunjenja i sledećih preporuka:

- *Načelnu obavezu podsticanja političkog pluralizma u programima pružalaca medijskih usluga van izborne kampanje ojačati omogućavanjem različitim političkim akterima da iznesu svoje stavove o temama od javnog interesa;*
- *Obezbediti da javni medijski servisi suštinski promovišu pluralizam političkih ideja, u skladu sa svojom ulogom i zakonom propisanim obavezama, uključujući kroz unapređenje samoregulacije, pokretanje novih emisija, kao i pojačanjem spoljnog nadzora nad ispunjavanjem obaveza.*
- *U Zakon o elektronskim medijima uneti odredbe kojima bi bili utvrđeni jasni kriterijumi za utvrđivanje privilegovanog položaja nosilaca javnih funkcija tokom (cele) izborne kampanje, koji bi se primenjivali kako na funkcionere koji su istovremeno kandidati tako i na one koji su istaknuti predstavnici podnosilaca izbornih lista odnosno predlagača kandidata.*
- *Kao naročito tešku povredu Zakona o elektronskim medijima predvideti jednostrane napade na kandidate na izborima, vođenje dugotrajnih ili ponavljanih kampanja u vezi sa kandidatima bez relevantne činjenične osnove*
- *Unaprediti mehanizam monitoringa programa, izveštavanja o nalazima nadzora i procedure postupanja po prijavama tokom izbornog procesa.*

13.5. INTEGRITET PROCESA: Izborna administracija

Minuli izborni proces izneo je na videlo sve nedostatke postojećeg modela izborne administracije. Na prvom mestu, dokazalo se još jednom da članovi izbornih komisija, prilikom donošenja odluka, glasaju u skladu s partijskim interesima, a ne u skladu s javnim interesom. Takođe, **veliki broj zloupotreba koje su se dešavale tokom izbornog procesa jasno se vezuju za sticanje članstva u proširenom sastavu**, odnosno za formiranje većine u komisijama. Reč je o **zloupotrebi prava kandidovanja, falsifikovanju potpisa, kao i o zloupotrebi povlašćenog položaja izbornih lista nacionalnih manjina**. Pokazalo se da izborne komisije, a na prvom mestu RIK, **nemaju kapacitete da se izbore sa ključnim problemima u izbornom procesu, a u tome im odmažu uske nadležnosti, odnosno izostanak nadležnosti u oblastima koje su ključne za izborni proces i u kojima se navedeni problemi javljaju**. Pre svega, reč je o biračkom spisku, ali i o ulozi medija u izornoj kampanji, odnosno ravnomernoj zastupljenosti aktera u medijima tokom izborne kampanje, kao i o sferi finansiranja izborne kampanje u kojoj, takođe, postoje jasne nejednakosti i zloupotrebe. Konačno, **iako je stručna služba RIK-a koja je “pozajmljena” od Narodne skupštine ponovo uradila dobar posao da tehnički sprovede izbore, jasno je da su i njeni kapaciteti ograničeni**. Dodatno, kroz funkciju sekretara RIK,

koji je u isto vreme i sekretar NSRS, formalizovan je politički uticaj na službenike koji bi morali da budu neutralni i nepristrasni u vršenju svojih zaduženja.

Na sam integritet izbornog procesa uticala je i narušena pravna sigurnost prilikom objavljivanja antidatiranog broja 1 "Službenog lista Grada Beograda".

13.5.1. Problem 1: Politizacija izborne administracije

U skladu sa odredbama člana 8 Zakona o izboru narodnih poslanika i člana 10 Zakona o lokalnim izborima izborne komisije **bi morale da budu nezavisne u svom radu**. To podrazumeva da se članovi moraju prilikom odlučivanja voditi javnim interesom, a ne interesom poslaničkih/odborničkih grupa koje su ih predložile u ta tela. U praksi se pokazalo da to nije slučaj. Naime, posmatrači Crte su uočili da je, u velikoj većini slučajeva kada su se pojavljivala sporna pravna pitanja pred komisijama, dolazilo do tzv. preglasavanja prilikom odlučivanja. Takva preglasavanja su se dešavala i na samom početku izborne kampanje, kada su u suštini komisije funkcionisale u stalnom sastavu, kao i kasnije u drugim spornim pitanjima koja su se javljala i kada su se svi članovi proširenog sastava uključili u rad komisija.

U ovom izbornom procesu reprezentativni model imenovanja članova izbornih komisija u stalnom sastavu, u kom se odnos snaga u parlamentu preslikava na odnos snaga u komisiji, je ponovo pokazao svoje loše strane. **Posmatrači su uočili da se članovi prilikom odlučivanja nisu vodili javnim interesom, već partikularnim interesom političkih partija koje su ih predložile**. Tvrdnju da se članovi komisija nisu vodili javnim interesom u svom radu, potkrepljuje i činjenica da je velika većina članova posmatranih komisija u svojim diskusijama na sednicama otvoreno zastupala stanovišta određenih političkih opcija, odnosno pravila jasnu podelu u telu na "vlast" i "opoziciju". Konačno, takva **podela se mogla uočiti, ne samo prilikom preglasavanja, već i na osnovu činjenice da predlozi "opozicionih" predstavnika u RIK-u u velikoj većini slučajeva nisu bili izglasani, dok u GIK-u nijedan takav predlog nije usvojen**. Kada su se članovima iz stalnog sastava pridružili i članovi iz proširenog sastava koje imenuju izborne liste, **politizacija komisija je postala još očiglednija**. Način postupanja članova iz proširenog sastava može se u određenoj meri i pravdati, ukoliko imamo u vidu da je intencija zakonodavca bila da oni, između ostalog, štite interese izbornih lista koje su ih predložile u ta tela. Međutim, takvo opravdanje nije moguće pronaći za članove koji su imenovani u stalni sastav izbornih komisija.

13.5.2. Problem 2: Manipulacije u vezi sa proširenim sastavom izbornih komisija

Kada je reč o proširenom sastavu vršene su **manipulacije koje su uključivale zloupotrebu prava kandidovanja, odnosno falsifikovanje izjava podrške birača, ali i povlašćeni položaj izbornih lista nacionalnih manjina koje su sve imale za cilj formiranje većine "pozicije" u izbornim komisijama**. Po prirodi stvari, na izborima bi trebalo da se kandiduje više izbornih lista koje su opozicione nego onih koje su deo vladajuće koalicije. To bi u komisijama u kojima se glasa po partijskom ključu, kao što su naše, moralo da dovede do toga da "opozicioni" članovi u telu imaju većinu. Međutim, to nije bio slučaj u ovom izbornom procesu. Upravo u tom kontekstu došlo je do **zloupotrebe prava kandidovanja koje je u vezi sa falsifikovanjem izjava podrške birača imalo za posledicu da se odluke u izbornim komisijama donose u korist vladajuće većine, što su zabeležili Crtini posmatrači**. To je posebno uočeno u radu GIK Grada Beograda, kada je većina članova komisije koji su imenovani na predlog izbornih lista kod kojih su uočeni falsifikati glasalo u gotovo svim slučajevima kao i članovi koje je predložila vladajuća većina. Dodatno, **u svrhu obezbeđivanja većine "poziciji" u komisijama zloupotreblian je i povlašćeni položaj izbornih lista nacionalnih manjina** koje moraju da skupe

dvostruko manji broj izjava podrške birača, te je na taj način sam proces zloupotreba bio kvantitativno olakšan.

Bitno je napomenuti da **izborne komisije nemaju dovoljne kapacitete da proveravaju da li su izjave birača verodostojne, već u tom smislu važi pravna pretpostavka o njihovoj verodostojnosti. Odgovornost za falsifikovanje izjava birača leži na overiteljima.** Konkretno, reč je o overiteljima iz gradskih/opštinskih uprava, budući da nijedna falsifikovana izjava podrške birača nije overena kod javnih beležnika. Overitelji iz gradskih/opštinskih uprava su overavanjem takvih isprava izvršili krivično delo Falsifikovanje službene isprave (član 357 KZ) za koje je predviđena kazna zatvora od tri meseca do pet godina.

13.5.3. Problem 3: Nedovoljni kapaciteti Republičke izborne komisije

Na samom kraju, važno je istaći da **RIK nema ovlašćenja u odnosu na birački spisak.** Međutim, RIK je **morao da bude proaktivniji i da uradi sve što je u njegovoj moći da zaštiti integritet i zakonitost izbornog procesa.** Očigledno je da postojeći model ne obezbeđuje dovoljne kapacitete RIK-u za bavljenje i tim značajnim pitanjem, kao ni drugim ključnim problemima izbornog procesa. Naime, RIK nema niti kapacitete, niti propisanu nadležnost da se bavi ravnomernom zastupljenošću političkih aktera u izornoj kampanji, kao ni pitanjem finansiranja izborne kampanje u kom se takođe javljaju zloupotrebe. **Kapacitet RIK-a usko je povezan sa stručnom službom, koja je pozajmljena od NSRS, te je RIK na taj način osakaćena i ostavljena bez aparata koji će je opsluživati, posebno van izbornog procesa.** Dodatno, **kroz sekretara RIK, koji je u isto vreme i sekretar Narodne skupštine, formalizovan je politički uticaj na službenike, te je na taj način dovedena u pitanje njihova neutralnost i nepristrasnost.**

13.5.4. Problem 4: Pravna nesigurnost kao posledica antitdatiranja "Službenog lista Grada Beograda"

Član 60 Zakona o lokalnim izborima propisuje da se ukupan izveštaj o rezultatima izbora objavljuje na veb prezentaciji, ali i na na način na koji se objavljuju propisi jedinice lokalne samouprave. U članu 2 Odluke o objavljivanju akata u "Službenom listu Grada Beograda" propisano je da se akti o rezultatima izbora za odbornike Skupštine grada objavljuju u tom listu. Dodatno, članom 30 Poslovnika o radu GIK propisano je da se odluke komisije objavljuju, između ostalog, i u "Službenom listu Grada Beograda". Konačno, i u samom ukupnom izveštaju o rezultatima izbora u tački 2 navedeno je da će se taj izveštaj objaviti u "Službenom listu Grada Beograda". Imajući u vidu navedene pravne izvore, **ostaje nejasno zbog čega je ukupan izveštaj o rezultatima izbora objavljen tek 18. januara 2024. u broju 1 "Službenog lista" sa fiktivnim datumom 3. januarom 2024. godine.** Na taj način izvršeno je antitdatiranje ukupnog izveštaja o rezultatima izbora u Beogradu.

Takvo antitdatiranje nije u skladu sa načelom dobre vere, ugrozilo je pravnu sigurnost i čini se da je imalo za cilj da onemogući ili barem oteža korišćenje *ultima ratio* pravnog sredstva u izbornom postupku. Zakonodavac je predvideo postupak odlučivanja o izbornim sporovima pred Ustavnim sudom, koji je čuvar Ustava i prava i sloboda građana, kao poslednju instancu kojom se može zaštititi izborna prava svih građana Republike Srbije. **Objavljivanje ukupnog izveštaja na ovaj način je ugrozilo ostvarenje prava na pravno sredstvo svim građanima koje je zajemčeno članom 36 stav 2 Ustava Republike Srbije i u kom se navodi da svako ima pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu.** Dodatno, na ovaj način je **ugroženo i ostvarenje prava na delotvoran pravni lek koje je**

propisano članom 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima kojom je predviđeno da svako kome su povređena prava i slobode predviđeni Konvencijom ima pravo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima.

Gradska izborna komisija Grada Beograda ne snosi odgovornost za takvo postupanje, već **odgovornost leži na glavnom uredniku** koji se, prema članu 8 Odluke o objavljivanju akata u "Službenom listu Grada Beograda", stara o urednom i blagovremenom izlaženju "Službenog lista".

13.5.5. Osnovne preporuke i mere za unapređenje oblasti

Preporuka 1: Reforma izborne administracije

Posmatračka misija Crte smatra da je u reformi izborne administracije neophodno:

- *Profesionalizovati izbornu administraciju;*
- *Osnovati samostalnu stručnu službu Republičke izborne komisije;*
- *Proširiti nadležnosti izborne administracije u izbornom postupku;*
- *Promeniti model izbora članova, kako u stalnom, tako i u proširenom sastavu.*

Preporuka 2: Utvrđivanje odgovornosti za nezakonite radnje

Potrebno je pokrenuti postupke protiv konkretnih lica koja su vršila nezakonite radnje, u tom smislu neophodno je:

- *Procesuirati overitelje koji su overavali falsifikovane izjave podrške birača;*
- *Procesuirati lica koja su neovlašćeno raspolagala ličnim podacima građana;*
- *Utvrđiti odgovornost glavnog urednika "Službenog lista Grada Beograda" i eventualnu odgovornost drugih subjekata koji su mogli da utiču na njegovo postupanje;*

Preporuka 3: Propisivanje mehanizama koji će sprečiti buduće zloupotrebe u vezi sa izjavama podrške birača

Kako bi se predupredila opasnost od budućih zloupotreba na ovom polju ili barem svela na minimum neophodno je:

- *Propisati da se izjave podrške birača mogu overavati samo kod javnih beležnika, izuzetno u opštinama u kojim nema imenovanih javnih beležnika, omogućiti overavanje u osnovnim sudovima, odnosno u opštinskim upravama.*
- *Uvesti obavezu izornoj komisiji da traži mišljenje nadležnog nacionalnog saveta nacionalne manjine, o tome da li određena izborna lista može imati položaj izborne liste nacionalne*

manjine, koje ne bi bilo obavezujuće, ali bi omogućilo jednako postupanje prema svim izbornim listama i sprečilo izigravanje zakona.

- *Omogućiti biračima da na brz i efikasan način provere da li su i kojoj su izornoj listi potpisali izjavu podrške.*
- *Predvideti da se redosled izbornih lista na glasačkom listiću određuje žrebom po ugledu na rešenje koje je propisano Zakonom o izboru predsednika republike.*

Preporuka 4: Omogućavanje efikasnije zaštite izbornog prava

Kako bi birači, ali i učesnici izborne trke mogli na efikasniji način da zaštite svoja izborna prava, potrebno je:

- *Uključiti u edukativni program za birače i materijale koji se odnose na najčešće oblike kršenja izbornog prava na biračkom mestu kao i načine zaštite izbornog prava.*
- *Propisati poseban obrazac za primedbe na rad BO koji bi bio takav da se zaista može smatrati sastavnim delom Zapisnika o radu BO.*
- *Omogućiti uvid u izborni materijal nakon završetka glasanja do usvajanja ukupnog izveštaja o rezultatima izbora, radi obezbeđivanja delotvornosti zaštite izbornog prava.*
- *Dopustiti i akreditovanim posmatračima uvid u izborni materijal nakon završetka glasanja pod istim uslovima kao i predstavnicima podnosilaca izbornih lista i kandidatima, što bi učinilo proces i transparentnijim.*

Preporuka 5: Usklađivanje sastava izbornih komisija sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti

Posmatračka misija Crte smatra da je bitno da izborne komisije postupaju u skladu sa svim zakonima koji se odnose na njihov rad, postupanje, ali i sastav, te je u tom smislu potrebno:

- *Obezbediti rodnu ravnopravnost u izbornim komisijama u skladu sa Ustavom i Zakonom o rodnoj ravnopravnosti.*

Preporuka 6: Unapređenje postojećeg pravnog okvira

Radi unapređenja izbornog procesa, trebalo bi razmotriti mogućnost:

- *Dopuštanja podnosiocu izborne liste da otkloni nedostatke u roku od 24 časa, ukoliko postoje otklonjivi nedostaci za proglašenje izborne liste koji predstavljaju osnov za odbacivanje ili odbijanje izborne liste (pojedini razlozi iz člana 76 i 77 ZINP), radi pospešivanja učešća građana na izborima na lokalnom nivou.*

- *Vezivanja roka za dodelu mandata za konačnost ukupnog izveštaja o rezultatima izbora, odnosno pravosnažnost odluke suda po pravnom sredstvu koje može biti izjavljeno protiv odluke izborne komisije po prigovoru na ukupan izveštaj.*
- *Promene člana biračkog odbora u proširenom sastavu u istom roku koji je Zakonom predviđen i za članove biračkog odbora u stalnom sastavu, što je bila i dosadašnja praksa propisana Uputstvom RIK.*